

Հարգելի՛ ընթերցող,

**Արցախի Երիտասարդ Գիտնականների և Մասնագետների Միավորման (ԱԵԳՄՄ)** նախագիծ հանդիսացող **Արցախի Էլեկտրոնային Գրադարանի** կայքում տեղադրվում են Արցախի վերաբերյալ գիտավերլուծական, ճանաչողական և գեղարվեստական նյութեր՝ հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով: Նյութերը կարող եք ներբեռնել ԱՆՎՃԱՐ:

Էլեկտրոնային գրադարանի նյութերն այլ կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ ԱԵԳՄՄ-ի թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

Շնորհակալություն ենք հայտնում բոլոր հեղինակներին և հրատարակիչներին՝ աշխատանքների էլեկտրոնային տարբերակները կայքում տեղադրելու թույլտվության համար:



Уважаемый читатель!

На сайте **Электронной библиотеки Арцаха**, являющейся проектом **Объединения Молодых Учёных и Специалистов Арцаха (ОМУСА)**, размещаются научно-аналитические, познавательные и художественные материалы об Арцахе на армянском, русском и английском языках. Материалы можете скачать БЕСПЛАТНО.

Для того, чтобы размещать любой материал Электронной библиотеки на другом сайте, вы должны сначала получить разрешение ОМУСА и указать необходимые данные.

Мы благодарим всех авторов и издателей за разрешение размещать электронные версии своих работ на этом сайте.

Dear reader,

**The Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh (UYSSA)** presents its project - **Artsakh E-Library** website, where you can find and download for FREE scientific and research, cognitive and literary materials on Artsakh in Armenian, Russian and English languages.

If re-using any material from our site you have first to get the UYSSA approval and specify the required data.

We thank all the authors and publishers for giving permission to place the electronic versions of their works on this website.

### Մեր տվյալները – Наши контакты - Our contacts

Site: <http://artsakhib.am/>

E-mail: [info@artsakhib.am](mailto:info@artsakhib.am)

Facebook: <https://www.facebook.com/www.artsakhib.am/>

ВКонтакте: <https://vk.com/artsakhiblibrary>

Twitter: <https://twitter.com/ArtsakhELibrary>

ՀԱՐԱԲԱՂՅԱՆ

ՇԱԿՈՅ



1991

X

Հանրապետության Ազգային ժողով, 3 Ք.Երևան

# ՊՈՒԿԱՂՅԱԼ



ԱՄՈՒՐԱԿԱՆ ԵՐԵՎԱՆԻ  
ՀԱՅԵՆՈՒԹՅԱՆ ՏՈՒ  
ԵՎ ՓՈՒՍՅՈՒ

„ԵՐԵՎԱՆ 3“  
«Առաջին համալսարան»  
1991

1991

Տրախոս՝ պատմ. գիտ. թեկնածու  
Վ. Ռ. ԲԱԼԱՅԱՆ  
Խմբագիր՝ բան. գիտ. թեկնածու  
Վ. Ս. ՀԱՎՈՐՅԱՆ

Վ-46

ԹՈՎՄԱՍՅԱՆ Վ. Հ., ԱԹԱԶԱՆՅԱՆ Վ. Ա., ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ ՅՈՒ. Բ.  
Պարաբաղյան հարց (Ռուս. տեխնիկ. բարգմ.) Հ. Վանյան և  
արիք.): Ստեփանակերտ: «Մաշտոց»: 1991թ.: 176 էջ:

Կեանք արխիվային փաստաթղթերի, պարբերական մամուլի հրատարակումների միջոցով փոխադրվում են Պարաբաղյան շարժման պատմական աստուհիներ, պարբերի Եւրոպյանը և հեռագրի վիճակը:

Նախատեսված է քերականոց լայն շրջանների համար, ովքեր հետազոտվում են խՍՀՄ-ում ազգային հարգանքները և ազգային ինքնագործունեության պայմանները:



ԳՄԿ 66. 3(0) + 63.3 (22)

ՆԱԽԱԲԱՆ

1988 թվականի փետրվարին Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի կենտրոն Ստեփանակերտ քաղաքում տեղի ունեցան Խորհրդային Միության համար աննախադեպ իրադարձություններ: Տասնյակ հազարավոր մարդիկ քաղաքի կենտրոնական հրապարակում շուրջօր լա միտինգներում պահանջում էին ինքնավար մարզը դուրս բերել Ադրբեյջանական ԽՍՀ կազմից և վերամիավորել Հայկական ԽՍՀ հետ:

Այդ ելույթները դարձան Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության նկատմամբ Ադրբեյջանի դեկադարության խտրական քաղաքականության դեմ պայքարի նոր և ավելի բարձր աստիճանը, քաղաքականություն, որն ակտիվորեն վարվել է 1920-ական թվականների սկզբից ի վեր, երբ համար լա լիովին հայաբնակ երկրամասը բռնազավթվեց ու մտցվեց Ադրբեյջանական հանրապետության կազմի մեջ:

Լեռնային Ղարաբաղի իրադարձությունների հենց սկզբից ի հայտ եկավ միութենական մարմինների անպատրաստությունը՝ օբյեկտիվ գնահատական տալու տեղի ունեցածին և ընդունելու վերանկառուցման ոգուն համապատասխան որոշումներ: Հաջառապ և չկառաջանված որոշումներ ընդունել, մի ամբողջ ժողովրդի «ազգայնամոլներ», «ծայրահեղականներ», «կաշառու տարրեր», «հակավերակառուցողական ուժեր» և այլ պիտակներ կացնելը էլ ավելի շրկացրին ու բարդացրին իրադրությունը:

Ելնելով երկրի կուսակցական ու պետական մարմինների նման դիրք որոշումից՝ գանգվածային լրատվության միջոցներից շատերը սկսեցին մի տումնավոր ձևով լուսաբանել ղարաբաղյան պրոբլեմը, այն հանգեցնելով Հայաստանի և Ադրբեյջանի միջև տարածքային վեճի, միասնական պետության շրջանակներում ինքնորոշվելու՝ ժողովրդի կամքի արտահայտությունը բնույթագրելով որպես հանցափորձ ԽՍՀՄ ժողովուրդների բարեկամության դեմ:

Այդ ամենը խորհրդային մարդկանց զրկեց ծագած կոնֆլիկտը հասկանալու և միշտ դիրքորոշում ընդունելու հնարավորությունից:

Արթերցողներին ներկայացվող ժողովածուն նպատակ է հետապնդում օբյեկտիվ տեղեկություն տալ պրոբլեմի վերաբերյալ, արխիվային ու պաշտոնական այլ կրթություն հիման վրա ծմարիտ պատկերացում ստեղծել ղարաբաղյան շարժման ակունքների, էություն ու նպատակների մասին:

# ՊԱՏՄԱԲԱՂԱԲԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ԼԵՆՆԱՅԻՆ

## ԳԱՐԱՐԱՂԻ ՊՐՈՒԼԵՍԻ ՄԱՍԻՆ

### 1. ԱՆՍՏԱՆՈՒՄ ԳՐԲԻՐՈՒՄԻՆ ԳՐԻՄ-Ի ՊՐՈՒԼԵՍԻ ՎԵՐԱԲԻՅԱԿ

Առհասարակ Գարարաղը (Արցախ, Փոֆե Սյունիք, Փոֆե Հայաստան) Հայաստանի պատմական մասն է հանդիսանում հայ ժողովրդի ձագվան պահից սկսած: Անկ ժողովուրդ, միասնական պատմություն, մշակույթ, լեզու, կրոն (N N 1, 2, 3 հավելվածներ): Գարարաղը եղել է այն հզոր հոգևոր ու հարստական կենտրոնը, որտեղ հայ ժողովրդի աստական կայմեությունը ձևավորվել է Արևելյան Հայաստանի 1828թ. Ռուսաստանին միացումից դեռևս ըստ ստադ:

### 2. ԳՐԻՄ-Ի ԺՅՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԿԱՐԳԱՎՈՒՄԻ ԴՆՏՄԱՆ ՊԱՏԱՆՆԵՐԸ

Առհասարակ Գարարաղի ժամանակակից կարգավիճակը չի հանդիսանում Հայաստանի պատմական ու կրթնական վարչա-տարածքային բաժանման արդյունք, այլ 1921թ. միջազգային ասպարեզում, մասնավորապես Անդրկովկասում, բուրժ-աղբերջանական ալյանակի համար ստեղծված բարենպաստ իրադրության պայմաններում երկրամասի բնիկ հայ բնակչության ազատ ինքնորոշման իրավունքի կոպիտ ոտնահարման հետևանքն է, ինչպես հաս Ի. Ստալինի սուրյեկտիվիզմի և վալյունարիզմի արդյունքը:

Առհասարակ Գարարաղի բոնի անջաման փորձերը ձեռնարկվեցին այն ժամանակ, երբ Հայաստանը արյունահամ էր եղել 1915 թվականին Քուրճիայի կողմից 1,5 մլն. հայերի ցեղասպանության իրականացումից և ամբողջ հայ ժողովրդին ֆիզիկապես ոչնչացնելու նպատակով 1918-1920թթ. բուրժական զորևերի Անդրկովկաս ներխուժումից հետո: Մուսավաթական Աղբերջանի կողմից ձեռնարկված Առհասարակ Գարարաղը գավրելու փորձը, որը 1918-1920 թթ. կառավարվում էր Հայկական ազգային խորհրդի կողմից, եղել է հայկական լեգեոնարությունը ոչնչացնելու հարստականության օղակներից մեկը: Գարարաղի հայերի հաշարի պայխարը կանխեց երկրամասի արեկացուր մուսավաթականների կողմից (հավելվածներ N N 4, 5):

Արցախի պատմության ամենապրեզակական էջերից մեկը զրվեց 1920 թվականին: Քուրճ-ազեները, ստեղծելով, որ անուժ են

Արցախը գաղութացնել և այն բանակցել Աղբերջանին, դիմեցին անհայտակարգ բարբարոսություններ: Երանց կողմից Արցախում սչն շացվեց 59 գյուղ, անօրեան մնացին 37 հազար մարդ, փոշիացվեց 7000 տնտեսություն, արախոյաղ արվեց 25 հազար մարդ (Երեւան մասի բնակչության ավելի քան 20 տոկոսը), ավերվեց ու հրդեհվեց երկրամասի անտեսական-մշակութային կենտրոն Շուշի հողափ հայկական մասը, ոչնչացվեց և կողոպտվեց ֆարիկաների և արհեստանոցների 90 տոկոսը: Այդ ամենից հետո միայն Հայաստանի կառավարությունը 1920 թվականի ապրիլին իր գործառնելը մտցրեց հանրապետության հյուսիս-արևելյան տարածք՝ Արցախ, որը և վերջապես վերամիավորվեց մայր Հայաստանին:

Ասեղծվեց ժամանակավոր կառավարություն, որը գոյություն ունեցավ 1920 թվականի ապրիլի կեսերից մինչև մայիսի 26-ը, երբ Արցախի հայերի տասերորդ համագումարը հռչակեց խորհրդային իշխանության հաստատումը իրկրամասում:

Հոկտեմբերյան նկարագրությունից հետո Հայկական հարցում Խորհրդային կառավարությունը հռչակեց արտափն հարստական մի գիծ, որն ուղղված էր հայկական տարածքների ազատագրմանը և ինքնիշխան հայկական պետության ստեղծմանը:

1917թ. դեկտեմբերի 29-ի «Ինկլեար Քուրճահայաստանի մասին», որը Խորհրդային համաստաստանյան համագումարի կողմից նպատակից 1918թ. հունվարի 15-ին «հայ ժողովրդին հայտաբանեց, որ բանվորական և գյուղացիական կառավարությունը պաշտպանում է Ռուսաստանի կողմից օկուպացված «Քուրճական Հայաստանի» հայերի ազատ ինքնորոշման իրավունքը՝ բնիկապ մինչև լրիվ անկախություն» (հավելված N 6):

Սակայն հետագայում (1918-1923թթ.) Խորհրդային հանրապետության ղեկավարների կողմից թալլարվեցին կոպիտ սխալներ Քուրճիայի նկատմամբ: Երան հավասարեցի են միակողմանի գիշումներով Քուրճիային համաշխարհային հեղափոխության տառածման պայխարում և Արևելյան հակաիմպերիալիստական ազգային ազատագրական զարգացման շարժման մեջ իրենց կողմնակիցը դարձնելու անբահանանալի պրսնին:

Երան հետ կապված Քուրճիայի սողակի պահանջով և Ի. Ստալինի ամենավնտական մասնակցությամբ բավարարվել են Աղբերջանի նվաճողական հակումները: Գուժը հասավ հրան, որ Խորհրդային Ռուսաստանը հրաժարվեց իր կողմից նվաճված Արևմտյան Հայաստանի տարածքներից՝ հոգուտ Քուրճիայի:

Թայց և այնպես նման նաշիվները շարդարացան: Բուն հայկական տարածքների զոնաբերումը դարձան ոչ միայն անօրեն և աննպատակահարմար, այլ բնիկականակր՝ ծայրանկ վտանգավոր

Խորհրդային պետության համար: Գ. Վ. Չիչերինին ուղղված հեռագրում 1920թ. նոյեմբերին Ս. Մ. Կիրովը գրել է. «Քեմալականների Խորհրդային Ռուսաստանի նկատմամբ ունեցած բարյացակամության մասին սուս խոստումների հետևում բաժնեկամ են կենդանիները. նրանց հակախորհրդային նպատակները»:

1920թ. ապրիլին՝ խորհրդային իշխանության հաղթանակի Ադրբեջանում, իսկ մայիսին՝ Անհային Ղարաբաղում, հնարավորություններ ստեղծեց բաւական ինտերվենցիաների և մուսավաթականների նկատման հետևանքների վերացման համար: Անհային Ղարաբաղում խորհրդային իշխանություն հաստատելով, մարզի գյուղացիական ժողովներ Խորհրդային Ռուսաստանին դիմեցին հովանավորության խնդրանով. միևնույն Ադրբեջանական Խորհրդային հանրապետության կառավարությունը անմիջապես վերջնագիր ներկայացրեց Ղարաբաղը Ադրբեջանին. միացնելու մասին: Ղարաբաղիները մերժեցին այդ վերջնագիրը (հավելված № 7):

Հարց ծագեց Ադրբեջանի կողմից երկրամասի բաժանվածքում կանխելու համար Խորհրդային Ռուսաստանի զորքեր մոցնելու մասին (հավելված № 8):

Հասկանալով, որ Անհային Ղարաբաղի և մշտապես Հայաստանին պատկանող ու փաստորեն Հայկական հանրապետության ներքին գանձից տարածքների բաժանվածքի և Բաղաձակաբնությունը ցանկալի առդյուն է չի ապրիս, Ադրբեջանի ղեկավարությունը սկսեց զործել ափսիսի նկատ ձևով, իր նպատակին հասնելու համար զինվորով ստիչ ենեց միջոցների (հավելված № 9):

Հայաստանում Խորհրդային իշխանություն հաստատման հարցը որ Ադրբեջանի շեղվումը 1920թ. նոյեմբերի 30-ի հետագրով է 1920թ. դեկտեմբերի 1-ի հուշակագրով հայտարարեց այն մասին, որ Ադրբեջանը հրաժարվում է Ղարաբաղի, Ջանգեզուրի և Նախիջևանի նկատմամբ պահանջատիրություններից (հավելված № 11, 12):

Ավելի ուշ ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի 1921թ. հունիսի 3-ի որոշմամբ հաստատվեց Անհային Ղարաբաղի պատկանալը Հայկական ԽՍՀ-ին (հավելված № 12): Գրան համապատասխան, 1921թ. հունիսի 12-ին ընդունվեց Հայաստանի Ժողկոմխորհի հուշակագիրն այն մասին, որ Անհային Ղարաբաղը հանդիսանում է Խորհրդային Հայաստանի անբաժանելի մասը (հավելված № 13):

Սակայն այդ որոշումը չիրագործվեց Ադրբեջանի ղեկավարության դիրհորոշումը արմատապես փոխելու և Կովկասյան անգրանների անակցբունվայնության հետևանքով: 1921թ. հունիսի 3-ին և

հուլիսի 4-ին ընդունած որոշումներին հակառակ Կովկասյան 1921թ. հուլիսի 5-ին Բ. Ստալինի նկշմամբ, որը կերպարկվեց Ադրբեջանի ներկումի նախագահ Ն. Դարիւնովի շնորհակցին, ընդունում է հակադիր և Անհային Ղարաբաղի հայերի համար կործանարար որոշում. «Ելեկող հայերի և մուսուլմանների միջև ազգային խաղաղության անհրաժեշտությունից և վերին ու ստորին Ղարաբաղի անասական կապից, Ադրբեջանի հետ երա մշտական կապից, Անհային Ղարաբաղը բողնել Ադրբ. ԽՍՀ անմանհետում. նրան ընծանել մարզային լայն ինքնավարության՝ վարչական կենտրոն ունենալով Շուշի Բաղաձակ, որը մտնում է ինքնավար մարզի կազմի մեջ» (հավելված № 14): Այս որոշման մեջ ամեն մի բառ առարկայուն է առաջ բերում, ընդհուպ մինչև «բողնել» ձևակերպումը չէ՞ որ Անհային Ղարաբաղը երբեք չի մտել Ադրբեջանի կազմի մեջ: Իրա ապացույցն է հանդիսանում նաև այն հանգամանքը, որ նախ խորհրդային իշխանությունը Անհային Ղարաբաղում հուշակվել է 1920 թվականի մայիսին՝ Ադրբեջանի խորհրդայնացումից մեկ ամիս հետո, երկուրդ՝ յուր Ադրբեջանին պատկանող տարածքներից ոչ մեկը երա կազմի մեջ չի «բողնել» Կովկասյան կամ որևէ այլ մասնի որոշմամբ:

Հայաստանի Կովկասի Կենտկոմը 1921թ. հուլիսի 16-ի նիստում որոշում հանեց Կովկասյան 1921թ. հուլիսի 5-ի որոշման հետ իր անհամաձայնության մասին (հավելված № 15): Կովկասյան որոշման և երա պատճառարանությունների («Ելեկող ազգային խաղաղության անհրաժեշտությունից... և Ադրբեջանի հետ անասական կապից») արատավորությունեն ու սնանկությունը այսօր ակնհայտ են ամենքի համար, երկրամասը ոչ խաղաղություն ստացավ. ոչ էլ բարգավաճում:

Ղարաբաղի հակատագիրը վնասած որոշումը ընդունվել է ոչ դեմոկրատական և ոչ իրավական կիմի վրա: Բացի դրանից, Կովկասյան Կենտկոմի Կովկասյան կուսակցական մարմնի՝ ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի 1920թ. հուլիսի 7-ի Վ. Բ. Լենինի նախագահությամբ ընդունած որոշումը, որը գրավոր կարգադրել էր Անդրկովկասում սահմաններ որոշելու «ղեկավարվել բնակչության կրթական կազմով և երա կամով» (հավելված № 16): Այդ կողմ որոշման համաձայն, վիճելի տարածվային հարցերը պետ է լուծվելն ոչ թե կուսակցական մարմինների, այլ խառն հանձնաժողովների կողմից, որը հույնպես չի կատարվել:

Նետագայում երկշառ փորձ է կատարվել Կովկասյան որոշման ուղի իրականացնել կիմ ղեկ հանրակցի անցկացնելու միջոցով... Սակայն հանրակցի կարգակերպիչները, մի Բանի բնակավայրերի փորձով համոզվելով այն բանում, որ Անհային Ղարաբաղի հայ բնակչությունը հանդես է գալիս երկրամասը Հայաստանին միացնելու օգտին, հրաժարվեցին հանրակցի գաղափարից (հավելված

№ 17): ԻնՖեալար հայկական մարզը կազմավորվեց Ադրբեջանի ԿԳԿ 1923թ. հուլիսի 7-ի դեկրետով, որի մեջ հանրաժողովի մասին նույնիսկ չի նիշատակվում (հավելված № 18): Ըստ որում ԼՂԽ-ից դուրս մնացին Ղարաբաղի բնիկ հայ բնակչությունը ունեցող բնորոշ ձայն տարածքները:

Օրինաչափ կերպով հարց է ծագում, ինչու՞ ինՖեալար մարզը կազմավորվեց Կովկասյան բյուրոյի ստորմիջ կերպ տարի հետո: Բանը նշանում է, որ Ադրբեջանի շովինիստական դեկավորությունը զանազան պատճառներով մտադիր չէր իրացնել Առևային Ղարաբաղի պարբերիկ նույնիսկ այդպիսի՝ հայերի կամ ինչ ու իրենցին հակառակ լուծումը: Միայն Անդրֆեդերացիայի դեկավորների հաստատակամության շնորհիվ այն իրացվեց (հավելված № 19): Շատ բանի մասին է խոսում և այն փաստը, որ բնորոշած որոշմանը հակառակ, հետապնդելով հեռու ասեղող նպատակներ, Ադրբեջանի դեկավորները շտղեցին, որպեսզի ինՖեալար մարզի կենտրոնը դառնա Շուշի քաղաքը: 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին ուղի Կաղաք էր եղել և Անդրկովկասի տնտեսական և մշակութային գլխավոր կենտրոններից մեկը՝ հայ ազգաբնակչության գերակշիռ բվա կանակով (21 պարբերականներից 19-ը հայերեն լեզվով էին, 2-ը՝ սուտուրեն): Այժմ հայ բնակչությունը Կաղաքից լրիվ դուրս է կըշված, փաստորեն այն դուրս է բերված մարզի կազմից և հանրապետական ենթակայության Կաղաք է հանդիսանում:

### 3. ԱԶԳԱՅԻՆ ԿՆՏՐՈՒՆ ԳՍԿԱՔԱՆԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԼՂԽ-ՈՒՄ

ԼՂԽ կազմավորման նեկ սկզբից, Այրբ. ԽՍՀ դեկավորությունը կապուտեն անհանաւել է ԼՂԽ հայ բնակչության խափուկներն ու շահերը: Դա արամայություն է մարզի սոցիալ-տնտեսական զարգացումն արհեստականորեն կասեցնելու, ԼՂԽ-ը Այրբ. ԽՍՀ-ի համալսյին կցուղը դարձնելու, ԼՂԽ-ի և իր իսկ միտքներական հանրապետության միջև արտադրանքի ոչ համարժեք փոխանակում իրականացնելու, ԼՂԽ-ը նախընտանի օրինակով (այդ վաղեմի հայկական եկրամտայից միայն անունն է մնացել) հայազգիկելու հայատակով ժողովրդագրական ակախիվ էկոլոգանիտ վաւելու, հայազգի բնակչության նկատմամբ խորական կաղրային Կաղաքականություն վաւելու, ԼՂԽ-ի կազմի մեջ չմտղված մի շարք շրջաններ Առևային Ղարաբաղից խլելու, ԼՂԽ-ին հարող հայ կախան շրջանների վաւրչա-տարածյային կառուցվածքը մասնակիտ ընկ վերափոխելու, հայոց լեզուն և մշակույթը սանհանափակելու, հայկական հուշարձանները և մշակութային արժեքները ոչնչացնելու և դրանք յուրացնելու վաւրճերի մեջ (հավելվածներ № 20, 21):

Փորձնականում վերացվեցին բոլոր կողմերն Հայկական ԽՍՀ նեա: Առևային Ղարաբաղի դեկավորներից ունէ մեկի ամեն մի

սղևարությունը դեպի Հայաստան՝ (պաշտոնական այցերն ընդհանրապես բացառված էին) գնահատվում էր որպես ազգայնականություն արտահայտություն և մեծ անախորժություններով էր հղի: Մարզը զրկված էր ամեն տեսակ տնտեսական ինֆեուրությունից:

Այդ ամենը հանգեցուել էր ԼՂԽ-ի հայազգի բնակչության մեծ ժամանաւրչան համար անտանելի պայմանների ստեղծմանը և, համապատասխանաբար՝ հայերի զանգվածային արտագաղթին: Ներկայումս ԼՂԽ-ի տանմաններից դուրս ալարում են Առևային Ղարաբաղից տեղափոխված ավելի քան 400 000 հայեր: Դա երկու ու կես անգամ վերագանցում է ԼՂԽ-ի հայազգի բնակչության ներկայիս բվաբանակին: 1923-1979թթ. բնթագում ԼՂԽ-ի հայազգի բնակչությունը նվազել է 26,5 հազար մարդով, բայց դրա փոխարեն բվար հեարավար միջոցներով արագացվել է աղբբջանական ազգի բնակչության անթ՝ մտափորապես 5 անգամ (հավելված № 22):

Նվ բնակչության անի տեմպերի այսպիսի աննորմալ վիճակը Ադրբեջանի պաշտոնական մարմինները փորձում են բազարել աղբբջանական ազգաբնակչության շրջանում բարձր ծնելիտությունը: Սակայն, ինչպես երևում է 1979 բվականի մարդահամարի արդյունքներից, Ադրբեջանի ավելի քան 50 շրջաններից, օրոնք համարյա իսովին բնակեցված են աղբբջանիցիներով, միայն մեկ շրջանում է, որ բարձր են բնակչության անի տեմպերը, իսկ մյուսներում՝ զգալիորեն ավելի ցածր է, քան ԼՂԽ-ում: Նշանակում է, զաղտեխիթ ոչ թե ծնելիության մեջ է, այլ նպատակաուղղված ժողովրդագրական հաղտնականության մեջ:

Փողոլրդագրական իրավիճակը մշաուպես եղել է այնպիսի խիտ վերահսկողության տակ, որ նույնիսկ Հայաստանում 1988 բվականի դեկտեմբերի ավելից երկուարժից հետո էլ անօրևան մեազած մարդկանց, օրոնք մեծամասնությամբ ծագումով Առևային Ղարաբաղից էին, արգելվեց թեկուզև ժամանակավորապես տեղափոխվել մարզում զանվող իրենց հարազատների ու մերձավորների մաւ:

### 4. ԼՂԽ-Ի ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԳԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ԻՐ ԻՐԱՎՈՒՔՆԵՐԻ ՀԱՅՄԱՐ

Անցած տասնամյակների բնթագում Առևային Ղարաբաղի հայերը վեուականորեն պայխաւել են Հայկական ԽՍՀ նեա ԼՂԽ-ի վերամիտրման համար: Այդ պայխան բնորոշել է զա հաղան ձևեր ու մեթոդներ՝ շեայած այն նեկելու աղբբջանական կողմի ձեուարկած փորձերին: Արդեն 20-ական բվականների սկզբներին Ադրբեջանի Կանկուսի Կենտկոմը բազմիցս բեուարկել է

դարաբաղյան շարժման հետ կապված հարցերը: Ըստ կանոնիս  
հեր են հանվել կուսակցությունից, լուծարվել են հերթիվի անակ  
ծին շրջանային կուսկազմակերպությունները: 30-ական թվական  
ներին ազգայնականության մեջ մեղադրանքով ռեպրեսիաների են  
հերթիվի մարզային ու շրջանային բազմաթիվ ղեկավարներ:

Մարզի աշխատավարձերը բազմիցս հեռագրերով դիմել են  
միաբնակի կուսակցական ու պետական մարմիններին, խնդրե-  
լով բնառաջի պատմական առարկայի վերականգնման՝ Հայկ-  
ԽՍՀ նեա ԼԴԽ-ի վերամիավորման իրենց ձգտումներին: 1985  
թվականի հանրազգի մակ հային 45 հազ. ստորագրություններ:

Այդ դիմումի հիման վրա 1986 թվականին քննուկվեց ԽՄԿԿ  
Կենտկոմի Բարձրագույն արշումը, որով հանձնարարվեց Հա-  
յաստանի կոմկուսի Կենտկոմին և Ադրբեյջանի կոմկուսի Կենտկո-  
մին՝ համատեղ եւխապատրաստել Լեռնային Դարաբաղի մասին  
հարցը: Սեկան այս ակցում եւ այդ հարցի հնարավոր լուծումը  
տեղեկանարից Ադրբեյջանի ղեկավարությունը, որը պաշտպանու-  
թյան գտած երկրի ղեկավարության մեջ ազդեցիկ անձանց՝ ախե-  
նից առաջ այն ժամանակվա կուսակցության գաղափարախոս Մ.  
Սուլայի կողմից: Դարաբաղյան հարցի վերաբերյալ բազմաթիվ  
առաջարկություններ մտցվեցին 1977 թվականին ԽՍՀՄ նոր սահ-  
մանադրության հախազծի Բեհարկման ժամանակ (հավելված  
№ 23): 1987 թվականի վերջին 1988 թվականի սկզբին կենտրոնն  
կան կուսակցական ու պետական մարմիններում քննուկվել են  
ԼԴԽ-ի հեղինակավոր ներկայացուցիչների շուրջ պատմիբանիս  
թյուններ: Այս ակցում արդեն ներկայացված հանրազգի մակ զր-  
ված էին ակիլի Բեհ 80 հազար արցախցիների ստորագրություն-  
ներ:

Կենտային Դարաբաղի իրադարձությունների ընթացում մար-  
զի կուսակցական ու խորհրդային մարմինները բազմիցս ԽՄԿԿ  
Կենտկոմի Լազրյուրային և ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի եւխազա-  
նություն են դիմել դարաբաղյան պրոբլեմի Բեհարկումն արագաց-  
նելու և երա վերաբերյալ արդարացի Բաղաբանակն որոշում քնդու  
նելու անհրաժեշտության մասին (հավելված № 24, 25): Այդ դի-  
մումների արդունեն է եղել միայն այն, որ մեկը մյուսի հետևեա  
մարզ ժամանեցին կուսակցության ու պետության ղեկավարներ և  
հայտարարեցին, որ երկրի ղեկավարությունը ի գործ չէ լուծելու  
բարձրացված հարցը, ակնարկելով ինչ-որ «ադրբեյջանական գոր-  
ծունի» ակխությունը:

Իր ժողովրդի հետ վերամիավորվելու՝ Լեռնային Դարաբաղի  
հայ բնակչության ձգտումը հայ ժողովրդի կողմից միշտ էլ ակտի-  
վորեն է պաշտպանվել ինչպես ԽՍՀՄ-ում (հավելված № 26), այն  
պես էլ արտասահմանում (հավելված № 27):

Այլ կերպ էլ լինել չի կարող: Չէ՞ որ դարաբաղյան հարցը ոչ թե  
ինձնուրույնաբար է ժաղել, այլ հանդիսանում է հայկական հարցի  
մի մասը, հարց, որը եակաաազրի կամեով հայ ժողովրդին ուղեկ  
ցում է երա ամբողջ պատմության ընթացում:

### 5. ՎԵՐԱԿԱՌՈՒՅՈՒՄԸ ԵՎ ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ՀՄԽԸ

Վերականգնումը, որը մեր երկրում սկսվեց ԽՄԿԿ Կենտկոմի  
ակրիլյան (1985թ.) պլենումից հետո, դարաբաղյան հարցի արդա-  
րացի և դեմոկրատական լուծման հույս ներշնչեց:

Դարաբաղյան շարժման նոր փուլը սկսվեց Սանկիսեակիբա  
Բաղաբի և մարզի ջրանների տասնյակ հազարավոր բնակիչների  
միախնդրելով ու ցույցերով: Այդ ժողովրդական շարժման գլուխ  
կանգնած հայրենասիրական ուժերը, որոնք հետագայում ստեղծե-  
ցին «Կուսակց» և «Միացում» Բաղաբանակ կազմակերպությունները,  
կարողացան այն վարել կազմակերպված ձևով, Բաղաբ և դեմոկ-  
րատական ելույթների հունով: Պաշտոնական իշխանությունների  
կողմից հարաճուն կերպով ուժեղացող հակազդեցությունը՝ հան-  
գեցրեց Լեռնային Դարաբաղի հայ բնակչության կամքի արտահայ-  
տությունը ինձնավար մարզի պետական իշխանության բարձրա-  
գույն մարմին որոշմամբ վավերացնելու անհրաժեշտությունը:  
1988թ. փետրվարի 20-ին ժաղրասահեան ղովարին պայմաններում  
ժողովրդական ղեկսլաաանների Լեռնային Դարաբաղի մարզային  
խորհրդի Եսաաշրջանում որոշում քնդունվեց ԼԴԽ-ը Ադրբեյջան  
կան ԽՍՀ կազմից Հայկական ԽՍՀ կազմի մեջ մտնադրելու մա-  
սին Ադրբեյջանական ԽՍՀ և Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խոր-  
հուրդների առաջ միջոնդության մասին (հավելված № 28): Այդ  
որոշմանը հախարդել էին շրջանային խորհուրդների համանկան  
որոշումները, ստորագրությունների հավախում, որոշմանն հե-  
տագրեեն ու եամակները ԽՍՀՄ ղեկավար մարմիններին: Սակայն,  
երկրի ղեկավարությունը կեղծ ինձորմացիակ ազդեցուաան, ոյակ  
քնդունեց հակնեայ որոշում (Պաղրյուրայի 1988թ. փետրվարի 21-ի  
որոշումը), որը չէր բխում ազգային Բաղաբանակության լեհեկյան  
սկզբունկներից: Փորձ կատարվեց Բաղաբանակ արարելի լուծումը  
նեհգափոխելու սազիա-տեմեանական մեթոդաաունեբով, որի հեա  
վեհականորեն չհամաձայնեց մարզի բնակչությունը: Բարձրագույն  
Բաղաբանակ մարմնի անվանակախությունից և երա բեհարած սխալ  
եղովեորոշումից օգալիեհեն Ադրբեյջանի հակաժողովրդական եղա-  
սու շրջանները, որոնք որոշեցին հարված հազանել վերականգնու-  
մը և երկու ժողովուրդների պատմությունը կեղծելու ու գաղաբաձա  
լին լրատվության միջոցներով ազգայնամոլական երաաեբիս բա-  
բոխելու ուղիով հաեբաախություն աշխատավարները որոշադրյու-  
նը շեղել իրենց կենսական կարիքներից: Այսպիսով, Բաղաբ, ժո-



դավաճարական լուծում պահանջող հարցը փոխադրվեց ազգամիջյան բախումների սյուրաք դրանից բխող ծանր հետևանքներով:

Դեռևս մինչ մարզային խորհրդի նստաշրջանի հրավիրումը հանրապետական հանձնախմբի կազմում Մտեփանակերտ ժամանած Ադրբեջանի պատասխանատու ներկայացուցիչները որոշակիորեն սպասեցին Լարաբաղ «հարյուր հազար ֆանատիկոսների» ներխուժումով (հավելված N 29):

Եվ դրան՝ դատակ խոսքեր չէին: Արդեն 1988թ. փետրվարի 22-ին ԼԳՄ-ին սահմանակից Ազգամի շրջանից, իր հանապարհիքն ամեն ինչ ավերելով բազմահազարանոց ամբոխը Մտեփանակերտի վրա շարժվեց «կարգուկանոն հաստատելու» համար: Ահարկիման հերթական հայր հանդիսացավ հայերի ցեղասպանությունը Սում գայիբում, որին դեռևս իսկական քաղաքական ու իրավաբանական գնահատական չի տրված. իսկ այդ հեղափոխ շարադրությունն ոգեշնչողներն ու կազմակերպիչները խուսափել են պատասխանատվությունից:

Այդպիսի կազմակերպված զանգվածային ռեազիոնարություններով նպատակ էր զբոսնում երկրի ղեկավարությունը ցույց տալ. թե ինչի կհանգեցնի հարցի դեպքում:

Սակայն, անարեկման, պրովոկացիաների և բռնության հարցա հակառակությունը չկարողացավ Լարաբաղի ժողովրդին ստիպել շեղվելու իր բնորոշ սահմանադրական ուղուց: Իրա հաստատումը հանդիսացան մարզխորհրդի հաշտող նստաշրջանների և կուսակցության մարզկոմի պրեկումի որոշումները (հավելվածներ N N 30, 31, 32), մարզի բոլոր ձեռնարկությունների, կազմակերպությունների, ուսումնական հաստատությունների կոլեկտիվների բազմիցս կատարած երկարատև զործադրություններ, որոնք պահանջում էին Անուշյան Լարաբաղի ինքնավար մարզը հանել Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմից: Այդ օրերին երկրի ղեկավարության հասցեով Անուշյան Լարաբաղի հայ բնակչության արգարացի պահանջին աջակցող բազմաթիվ ստաբիլություններ են ստացվել (հավելված N 32):

Հայրի անեղծ ստեղծված բարդ իրադրությունը, 1989թ. հունվարի 20-ին, ԼԳՄ-ում, ԽՍՀՄ-ում ստացին անգամ մազվեց կառավարման հատուկ ձև (հավելված N 33): Սակայն շուտով ի հայտ եկան Հատուկ կառավարման կոմիտեի կարգավիճակով պայմանավորված լուրջ թերությունները, կոմիտեի, որը անհամաձայն էր իր առջև դրված խնդիրներին: Իրանից օգտվեց Ադրբ. ԽՍՀ սեկվարությունը, որն անընդհատ միջամտում էր մարզի գործերին, հասնալ շրջանցելով կոմիտեին (հավելված N N 34, 35): Ինքզային կուսակցական ու պետական մարմինների լիազորությունների կասեցումը, աշխատանքային կոլեկտիվների իրավունքների սահմանա

փակումը վերջնականապես խլեցին մարզի ե հերա բնակչության առանց այն էլ խիստ սահմանափակ իրավունքները:

Ստեղծված իրադրությունը հանգեցրեց կրթական հարյուր երկ ինքնավար մարզի դուրս բերման եւր ուղիների որոնման՝ անհրաժեշտությունը: Բնակչության մեծամասնությանը համակցեց ԼԳՄ-ի բնակչության ներկայացուցիչների համագումար հրավիրելու և այնուհետև ժողովրդի ներկայացուցչական և լիազոր մարմիններին գաղափարը: Այդ գաղափարը պաշտպանեցին կուսակցական կոմիտեիները, խորհրդային մարմինները, հասարակական բոլոր կազմակերպություններն ու ոչ պաշտոնական միավորումները, որոնք ժողովրդավարական ուղիով առաջ էր առնեցին համագումարի խնդիրը պատգամավորներին:

1989 թվականի օգոստոսի 16-ին տեղի ունեցած համագումարը բնույթ էր Ազգային խորհուրդ, որի առաջ խնդիր դրվեց գործնականում իրականացնել ժողովրդական դեմոկրատիայի մարզային խորհրդի 1988 թվականի փետրվարի 20-ի և հուլիսի 12-ի հոտաշրջանների որոշումները (հավելված N 36):

Համագումարը որպես աննեոստեղծելի խնդիր նահանգ Անուշյան Լարաբաղի հայ և ադրբեջանական բնակչության միջև փոխհարաբերությունների նորմալացման, բնակչության և զարհերի ակտիվ մոտագրություն ուղիով իրադրության նորմալացումը մարզի առ բաժնում, ինչի մասին ընդունվեցին համապատասխան դիմումներ (հավելված N N 37, 38):

ԽՍՀՄ ժողովրդական դեմոկրատիայի առաջին համագումարից նետ, որտեղ հիմքեր դրվեցին զարաբաղյան պրոբլեմի սահմանադրական լուծման համար, Ադրբեջանի ղեկավարությունը և ժողովրդական հովանոր ձեռնարկեցին այնպիսի հայրեր, որոնք ժալաատրիան շիկացրին իրադրությունը և ուղղված էին այդպիսի որոշում ընդունելու հնարավորության խափանմանը:

Լարաբաղյան պրոբլեմի լուծման զեմ խելամիտ փաստարկներ չգտնելով, ադրբեջանական կողմը ձեռնարկեց ԽՍՀՄ համար անհնարազեպ գործողություն՝ ԼԳՄ-ի և Հայաստանի տնտեսական շրջափակում, օգտվելով այն բանից, որ վերջիններս տնտեսական բեռները հիմնականում ստանում են Ադրբեջանական երկաթուղով:

Այդ գործողությունը բեռանկման առարկա դառնավ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի երկուրդ հոտաշրջանում, սակայն գործը ղեկաբառիվ որոշում ընդունելուց այն կողմ չզեաց, որը տնտեսական տնտրի ու նեկգապատահալիք ոգեշնչողներին բույլ տվեց արգեն էանիեոնող տեղում խուսափել մեկացումից ու հասարակական պարապմունքից (հավելված N N 39, 40, 41, 42):

Չերքական պրովոկացիան դարձավ Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն նորհրդի կողմից հանրապետության ինքնիշխանության մասին օրենքի ընդունումը, որը մի ամբողջ շարժում գրույթներով հակառակ է ԽՍՀՄ սահմանադրությանը: Այդ փաստաթղթի ընդունման գլխավոր նպատակներից մեկն էր օրինականացնել Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը բռնի կերպով Ադրբեջանական ԽՍՀ վարչական ենթակայության տակ պահելը:

Ադրբեջանի գաղափարախոսական կենտրոնների շաները մըշ ապաքս ուղղվել են այն բանին, որպեսզի ադրբեջանական ժողովուրդը անտեղյակ մնա զարաբաղյան պրոբլեմի հիմարիտ էարյան էր, մի հանգամանէ, որը հրան կույր գեւէ է դաճնում հակաժողովրդական ու ազգայնամալ տաճադրոյաւններով համակված ուժերի ձեռքին (հավելված N 43):

Շննց այդ հանգամանէն է հնարավորայում տվել Ադրբեջանի ղեկավարայումներ՝ հանրապետայումնայան ժողովրդական հակառակ հնա միասին, մարդկանց լաշար գանգվածներին ներհաշելու հակաիրաւական գորժողայումների մէջ՝ ընդհուպ մինչև գեւված հաճնակումները հայկական Լաղաւների ու շրջանների վրա: Պատմիչ բռնամիջոցները հատկապես ուժեղացան Շահումյանի (գյուղական) շրջանում, որը լցրեց այդ շրջանի հայ բնակչության համբերայան բաժակը: 1989 թվականի հուլիսի 26-ին ժողովրդական ղեկաւապաների շրջառհրդի արաւները նաաաշրջանը որոշում ընդունեց շրջանը՝ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի կազմի մէջ մանելու մասին: 1989 թվականի օգոստոսի վերջին ինքնավար մարզի և Շահումյանի շրջանի հայազգի բնակչայումնի նկաւամար ֆիզիկական հաշվեհադարի իրական սպառնալիք ստեղծվեց:

Քանի որ բնակչայումնի մաս և տեղական միլիցիայի մարմիննում օրինական նիմուններով եղած գեւէր լիովին բռնագրավվել էր պարետաւան կողմից, իսկ ներքին զորքերի կողմից էլ բնակչայումնի հուաւի պաշապանայումնի վաաահուրյումն չկար. Ազգային խորհրդի նախագահուրյումնը, բավականաշափ միջոցներ ու հնարաւորայումններ շունենալով բնակչայումնի պաշապանայումնը կազմակերպելու հպմար, սեպտեմբերի 3-ին օդուրյան խնդրահնակով դիմեց ՄԱԿ-ի Անվտանգուրյան խորհրդին (հավելված N 44): Շաշաաանի ղեկավար մարմիններին տեղյակ դարձնելով ստեղծված ծայրահեղ վաանգավոր իրադուրյան մաաին:

Դիմելով այդչափ բարձր միշազգային աաշանին, Ազգային նորհուրդը վաաահ էր, որ մոլորակի բոլոր դեմոկրատական ուժերը շահագրգիռ են Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչայումնի պահանջի արդարացի լուծմանը:

Որպես զրա հասաաաում կարող է ծառայել այն բահանէի էրն նարկուր ԱՄՆ-ի սենատի արաւախին գորժերի հանձնաժողովի նիս

տում, որի մէջ արաւահայոված է ԱՄՆ-ի պաաուաաակամարյումնը՝ օտանդակելու Լեռնային Ղարաբաղի հայերի ձգաւմներին: Ցավոք, այդ աօրիլ ՏԱՍՍ-ի հաղորդագրայումնը հիշեցնում է ոչ միայն լիսցման տարիները, այլև «աաուն պաաերազմի» վաաուրաագույն մամանակները (հավելված N 45): Ազգարուրյան և մարդապետրյան հասաաաման կպաաակներին էր նվիրված ՄԱԿ-ի մարդու իրավունների հանձնաժողովի 46-րդ նաաաշրջանը, որը էննարկեց Շաշերի գանգվածային բնաշէնումը Ադրբեջանում և Լեռնային Ղարաբաղի կարգավիճակը» հարցը և աաաշարկեց ինքնավար մարզը տնեապապ հանել Ադրբեջանի ենքաակայուրյումնից:

Սակայն, շնայած Ղարաբաղի պրաբլեմի դրական արձագանգներ ավելի ու ավելի ընգայնեմանը, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդը 1989 թվականի նոյեմբերի 28-ին ընդունում է մի որոշում, որը վաաաարեն նշանակում է Լեռնային Ղարաբաղի բռնի վերադարձում Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմի մէջ (հավելված N 46):

Երկրի Գերագույն խորհրդի նման Եայլը վերջնականապես նա մոգում է, որ միադեհական մարմինների կողմից Ղարաբաղի պարլեմի արդարացի լուծում չի սպաաւում:

1989 թվականի դեկտեմբերի 1-ին Շաշկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի և ԼՂՄՖ Ազգային խորհրդի համաաոեղ նիսաում պաաամական որոշում է ընդունվում Լեռնային Ղարաբաղի և Շաշկական ԽՍՀ վերամիաւորման մասին (հավելված N 47):

Ընդունելով այդպիսի որոշում, Շաշկական ԽՍՀ և ԼՂՄՖ-ի բարձրագույն պետական մարմինները պաաուրանէներ շէին տաժում, թի այն ոգևարայումնը կրեղունվի միադեհական աաշաններում ու Ադրբեջանում: Եվ, իրոք, պրովոկացիան գորժողայումնների հորալիք սկսվեց Ադրբեջանի ժողովրդական հակառակ և նրա ազդեցուրյան տակ ընկած ներքին զուեերի սաաարաժանումների պարետայումնի կողմից (հավելված N 48):

Միաժամանակ իրադուրյումնի ուժգնարեն բարդանում է բուն Ադրբեջանում: Խորհրդա-իրանական սահմանում ցուցադրաբար ավելվում են բարբ ինժեներա-տեխնիկական կաաուցվածներն ու դահմանապան աղեկայների շեները (հավելված N 49): Աղովում է Ադրբեջանի բնակիչների գանգվածային անցումը Իրան: Ադրբեջանի արաաժեն են բափանցում մեծ թվով իրանական ադրբեջանցիներ, ինչպես հետաաալում է պարզվում՝ գեւէ տեղափոխելու նկաաակով: Ադրբեջանի մի շարժ շրջաններում ժողովրդական նա կաաի ոազմական կազմավորումները շարդերի և պետական մարմինների շեների գավթման օպիով իշխանայումնը վեցեցում են իրենց ձեռքը:

Տարածվաշրջանում, հատկապես Ադրբեջանի հայաբնակ հաղաւներում ու շրջաններում, ստեղծվող ծայրաաաիհան վաանգավոր

Իրազրույթան մասին ստացվում են հարևան տեղեկություններ, ինչի մասին հաղորդվում է երկրի ղեկավարությանը: Մ. Ս. Գորբաչովին ուղղված բաց համակով հակոես է գալիս էջահավոր հրապարակախոս և գրող, ԽՍՀՄ ժողովրդական գեպուտատ Չ. Բալայանը (հավելված № 50): Սահայն Մոսկվայում շեն շատալում արդյունավետ միջոցներ ձեռնարկել արշունանեղությունը կանխելու ուղղությամբ:

Մինչդեռ նոր «սումբայիթի» իրականացման ուղղությամբ հղացվող պլանները 1990 թվականի հունվարին սկսում են իրագործվել Բալվում: Չինված շարժերի նեոեանեով, որոնք ուղեկցվում էին վանդալիզմի ակտերով, գտնվում են տասնյակ հայեր, սկսվում է վերջին հայ փախստականների նոր հոսքը, որոնց թվում կային հարյուրավոր վիթալորներ (հավելված № 51, 52, 53):

Օգտվելով Բալվում հայերի գեղասպանության դադարեցման ուղղությամբ միութենական մարմինների կողմից շտապ միջոցներ չձեռնարկելուց, Ադրբեջանի ժողովրդական հակառակ, բեղալայնելով գործողությունների մասշտաբները, իր մարտապան կազմակերպությունների ստեղծումը հարձակումներ է կազմակերպում Շահումյանի և Խակիարի շրջանների հայաբնակ գյուղերի վրա, որտեղ զինված ավազակախմբերը արժանի հակահարված են ստանում:

Սառաական գործողություններ են սկսվում նաև Հայաստանի և Ադրբեջանի սահմանակից շրջանների միջև: Երկու հանրապետությունների միջև զինված բեղհարման իրական սպառնալիք է ստեղծվում: Ազգային Խորհուրդը բնակչությանն է դիմում՝ կոչ անելով թույլ շտապ անխոստեմ ֆայլեր, ամենուրեք մտրիլիզացնել բոլոր ուժերը ու միջոցները և պատրաստ լինել հետ մղելու Լեոնային Գառաբաղի վրա կատարվելիք ամեն մի ոտնձգություն (հավելված № 54):

Իրազրույթան հետագա ծավալումը կանխելու նպատակով ԽՍՀՄ Փերագույն խորհրդի նախագահությունը 1990 թվականի հունվարի 15-ի հրամանագրով արտակարգ դրություն է մտցվում ԼՂԻՄ-ում, նրա հարևան Ադրբեջանական ԽՍՀ շրջաններում, Հայկական ԽՍՀ Գարսի շրջանում, ինչպես նաև Ադրբեջանական ԽՍՀ այն բոլոր շրջաններում, որոնք գտնվում են ԽՍՀՄ սահմանի վրա:

Չհայած այն բանին, որ արտակարգ դրություն մտցնելը գրալորեն սահմանափակել է դարաբաղցիների հեարավորությունները՝ բացահայտ և ակտիվ պայքար մղելու Հայկական ԽՍՀ Փերագույն խորհրդի և ԼՂԻՄ Ազգային խորհրդի բեղունած որոշումների իրականացման համար, այնուամենայնիվ, դա նպաստել է գինված բեղհարումների ղեպքերի կրճատմանը, կանխել է շտապ-շտապերի գոնվելը:

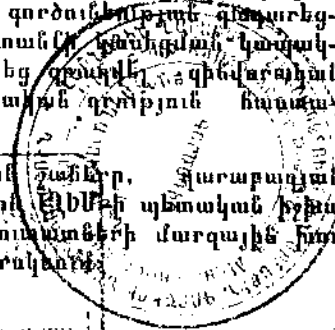
Արտակարգ դրությունը ձեռքագառել է արբեջանական կողմին, որը լայն գործողություն է ծավալել մարզի տարածքում ժողովրդագրական իրավիճակը փոխելու ուղղությամբ: Չինվորական կերի աշակցությամբ ակտիվացել է մարզի տարածքում գոյություն ունեցող ադրբեջանական գյուղերի ընկալվումը և նորերի կառուցումը, որոնք սկսել են բնակեցվել հանրապետության ուրիշ շրջաններից տեղափոխվող ադրբեջանցիներով:

Մինչ այդ, իրազրույթունը լրբորեն բարգանում է Բալվում: Միայն այն ժառանակ, երբ ժայրանեղական ուժերի՝ Կարաբաղի պրոբլեմը սեո բույրասար ոչինչ շտեկող աատող գործողություններ Ադրբեջանի ամբողջ տարածքում կանխագուշակվում էին իշխանության նախապատրաստվող գալթումը Բալվում, 1990 թվականի հունվարի 20-ին Բալու մտցվեցին խորհրդային բանակի զորամասեր, որոնք հանդիպեցին ժողովրդական նակառի մարտական կազմավորումների զինված դիմադրություններ: Մայրանեղականների ինելացներ գործողությունները բազմաթիվ գոների հանգեցրին Լաղաի լաղաղ բնակչության շրջանում:

Հասնելով Բալվից, հանրապետության մյուս Լաղալներից ու շրջաններից հայերի լրիվ արտախմանը, Ադրբեջանի ղեկավարությունը և ժողովրդական նակառ սկսեցին ձեռնարկել այնպիսի գործողություններ, այդ թվում նաև զինված, որոնք ուղղված էին հայերի վառումանը իրենց պատմական բնակավայրերից: Մի Լանի օրվա բեթացում զինվորական ստորաբաժանումների աշակցությամբ բոնի կեթայով տեղահանվել են Խակիարի մի շարք գյուղերի բնակիչները: Անհաջող փորձեր են ձեռնարկվել նաև Շահումյանի շրջանից և Լեոնային Կարաբաղի առանձին գյուղերից հայերին անդահանելու ուղղությամբ (հավելված № 55):

Այդ ժամանակաշրջանում արտախուս հանգիստ թվացող իրազրույթունը Լեոնային Կարաբաղում առավելագույն չափով լարվածություն և պայթյունակի իրազրույթուն էր թանցնում իր մեջ: Երկու ամսից ավելի շարունակվեց մարզի հայ բնակչության Լաղալացիական անհնագահությունը, որն արտահայտվում էր ձեռնարկություններում, կրմնարգետում, դպրոցներում, կուսակցական ու պետական ապարատներում զանգվածային գործադուլներով: Հատուկ կառավարման կմիտեի գործակալությունը գնալորեցման, Ազգային խորհրդի լեգալ աշխատանքի անհղանակ կազմակցությամբ մարզի բոլոր գործերով սկսեց զբաղվել: Ազգային անհղանակ պարեոատուներ, որը փաստորեն ուղղման գրություն հաստատեց մարզի տարածքում:

Լեոնային Կարաբաղի բնակչության շահերը, Կարաբաղյան շարժման նակառացիոր պահպանում կին ԱԽՄԻ պետական իշխանության մարմնի ժողովրդական ղեկառատների մարզային հարկերի գործունեության անհաղաղ վերականգնումը:



Չեայած միութենական և հանրապետական մարմինների ներկայացուցիչների ուժեղ հակազդեցությամբ, զինվորական պարետատան մարզային խորհրդի արտահերք նստաշրջանի աշխատանքը խափանելու ջանքերին, ղեկավարողների վերականգնության և նկատմանը շնորհիվ 1990 թվականի մարտի 27-ին նստաշրջանը տեղի ունեցավ (հավելված N 56):

Նստաշրջանից անմիջապես հետո նրա մասնակիցների կազմված մարզի ամբողջ տարածված զագարեզվեցին գործադուլները: Նրանաշրջանը բախման մեջ ներկայում կազմերին կոչ արեց նրանազ վել բանը: Գործադուլայիններից և բոլոր հարցերը լուծել ժողովրդավարական սովորով: Սակայն, չեայած իրազուրկան նորմալացման ղեկավարողների խաբեղի գործունեության վերականգնման համապատասխանությունը ԽՍՀՄ սահմանադրությամբ, կենտրոնական միութենական մարմիններ, արտակարգ դրության շրջանի պարետատանը պետական իշխանության ու կառավարման մարզային բնառովի մարմինների լիազուրկաններ չեանաշխուլ ղրկել: Գրավելցին: Գա մեկ անգամ ևս հաստատեց, որ որոշակի շրջանների համար ձեռնառու և լարվածության պահպանումը տարածվաշրջանում:

Մարզի տարածված սկսեց ակտիվանալ Ադրբեջանի հանրապետական մարմինների գործունեությունը, որոնց պաշտպանում է ղեկավարական պարետատանը: Ազատվելով հանրապետության մարզատար ու բնառաար տրանսպորտի անառզել անգամը մարզի տարածված, ներքին գրեներ ոչինչ չձեռնարկեցին: Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանի հետ կապող հանապարհների սպաշրջափակման համար: Գեա ավելին, մարզի համար այդ ծագել պայմաններում ամեն կերպ սահմանափակվում էին ավիատոներերը Սոս փանակերտ-Երևան երթուղով, որոնք շրջափակված մարզի համար յարատևող «կյանքի ճանապարհ» էին դարձել:

Մեծապես արագացվել են սպորտին շինարարության տեմպերը արդրեջանական ղյուղերում: Ադրբեջանական ԽՍՀ Պերագույն խորհրդի նախագահության 1990 թվականի ապրիլի 21-ի հրամանագրով, ի խախտումն հենց հանրապետության իր իսկ սահմանագրության ու ԼՂԻՄ-ի մասին օրենքի, մասնակի փոփոխություններ մտցվեցին ինքնավար մարզի վարչատարածային բաժանման մեջ: Այդ միջոցառումներն, անշուշտ, ուղղված էին ժողովրդագրական իրավիճակի փոփոխմանը:

Ղարաբաղյան շարժման ավելի ու ավելի շատ ակտիվիստներ սկսեցին հետապնդումների ենթարկվել: Ակամ 1988 թվականից, շարժման ղեկավարների ու ակտիվիստների, առաջին հերթին Հայաստանում «Ղարաբաղ» և ԼՂԻՄ-ում «Վուսեկ» կոմիտեների անգամների գեմ «գործեր» էին ստեղծվում զանազան պատրվակներով, որոնց հիման վրա նրանք ձերբակալվում էին: Սակայն, հույս չկարձակեցին պաշտպանության մեջ գտնվելով, նրանք չզրկվեցին իրենց ղեկավարության (հավելված N 57):

Լեռնային Ղարաբաղում ստեղծված ժողովրդական լարված ու վտանգավոր իրադարձությունը Լեռնային անառզել դարձավ Հայկական ԽՍՀ Պերագույն խորհրդի արտահերք նստաշրջանում, որն ընդունեց վերջնագրային որոշում՝ հանցագրված կենտրոնական իշխանություններին և անհամար ԽՍՀՄ պրեզիդենտին (հավելված N 58):

Այսպիսի պարարաղյան հարցի լուծման համար պայմանի հոր վաղը: Եվ ինչհան էլ տարտինակ լինի, մերձակա ինտրեր դարձավ ինքնավար մարզի բարձրագույն պետական մարմին՝ ԼՂԻՄ-ի ժողովրդական ղեկավարողների խորհրդի՝ սպորտինի կերպով կատեղված լիազուրկանների վերականգնումը:

### Ե Ձ Ր Ա, Հ Ա Ն ՊՈՒ Մ Ե Ե Ր

1. Հայրի անելով Հայաստանի հետ Լեռնային Ղարաբաղի էր նիկական ու պատմական ընդհանրությունը, ինչպես նաև այն, որ Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանից մեկուսացվել է վոլունտարիստական, ոչ սահմանադրական ճանապարհով, ոչ մի խելամիտ հիմք չկա արհեստականորեն մասնավորված հայ ժողովրդի երկու հատվածները մեկ միասնական պետության մեջ վերամիավորելու գեմ: Լեռնային Ղարաբաղի ժողովուրդը ժողովրդավարական ուղիով վեխ է կաշարել ԼՂԻՄ-ի հակատագրի մասին: Ղարաբաղյան նգնամամը ծագել է առաջին հերթին Ադրբեջանի ղեկավարության կողմից այդ վեռին ցույց արված անհիմն հակազդեցության պատճառով: Ղարաբաղյան նգնամամի լուծումը տեսանալով ԼՂԻՄ-ի բնիկ ժողովրդի արտանաշտում կամքի գործնական իրականացման մեջ (հավելված N 59):

Իսկ ինչ վերաբերում է միութենական հանրապետությունների միջև սահմանների «վերանայման» և ժողովրդի՝ իրենց անշատված երկու մասերի վերամիավորմանը, այդ աչքախի հախաղեպեր մեք երկրում ու համաշխարհային պրակտիկայում եղել են և կան:

2. Ղարաբաղյան շարժումը հակախառնում է այն հգու խրոնիկից մեկը, որ միավորում է հայ ժողովրդի հոգևոր և հչուրական սովեր, ուղղված է նրա ազգային վերանենդին: Բհականաբար, ղարաբաղյան հարցը պետ է դիավի որպես մի մասը հայկական ճարցի, որը ազգային պորթիմների նկատմամբ համաշխարհային բնկերությունում ևազախական նոր մտեցումների հիման վրա արպարուցի լուծում է պահանջում:

3. Խարացի սխալական է դարաբաղյան պարբերի, հատկապես երա պատմական կողմերի իբր ինքնվածության մասին պնդահակատ կերպով անցկացվող միտք: Պատմական գիտությունը բավարար չափով կյութե ունի ծագող բոլոր հարցերին օրյեկտիվ պատասխան տալու համար:

4. Ներում հեղափոխական վերակառուցման և Բողոքական եւր մտածողության հաստատման պայմաններում հայաստանյայց ներ կան ԼՂԲՄ-ի ժողովրդի կամի՞ ազատ արտահայտության իրականացման համար: Արհեստական և կատարելապես անհամոզիչ են նախկան պետականության եկու մասերը վերամիավորելու պրոբլեմի հակադասակները ԽՍՀՄ-ում ներքին սահմանների վերանման հետ հարաբերակցելու փորձեր: Այդ անհայտությունը լինվին կիրառելի է «ոչ մի կերպ հանդես չգալ նվազագույնում սահմանափակ նոր սյուներ տեղադրելու օգտին» թեգիս իրենց ծագելի մեջ մտցնելու՝ լեհական սոցիալ-դեմոկրատների փորձերի Բեհագասությունը Վ. Ի. Լենինի կողմից, դրանք գնահատելով որպես «ժողովուրդների ինքնորոշման ծխում, սոցիալ-շովինիզմի և բուհանվա տղակա շատագույություն: «Որպեսզի խելամուտեն և ազնվորեն վարեն անհետխալի Բողոքականությունը, — քննվածել Լ. Վ. Ի. Լենինը, — հնչված ազգերի սոցիալիստներն ու դեմոկրատները պետք է իրենց ամբողջ պրոպագանդայում և ազնուսոցիալում սրիկաներ հայտարարեն հնչող ազգերի այն սոցիալիստներին, որոնք հետեղականորեն և անվերապահորեն կանգնած չեն իրենց սեփական ազգի կողմից հնչվող (կամ բուհությունը պահվող) ազգերի տեղատման ազատության կողմը» (ԵԼՓ. հ. 30, էջ 145):

5. Տարածվաչրչանում լարվածության վերացման կարևորագույն պայմաններից մեկն է հանդիսանում դարաբաղյան պրոբլեմի էությունը և երա ծագման լայն ու օրյեկտիվ լուսարանումը: Չանցվածային լուսավորության կենտրոնական օրգանները պետք է իրենց վրա վերցնեն ԼՂԲՄ-ի պրոբլեմի վերաբերյալ ԼՂԲՄ-ի, Հայաստանի և Արբրչանի հասարակայնության հերկայացուցիչների մասնակցությամբ լայն երկխոսության կազմակերպումը:

6. Հայաստանի հանրապետության հետ ԼՂԲՄ-ի վերամիավորումը կհանդիսանա մի կանկրետ փաստ, որը կհաստատի խորհրդային ֆեդերացիայի ժողովուրդներից մեկի կամի՞ վրա բուհացման ու հարկադրանքի մեթոդներից խորհրդային պետական սահմանափակ սեղանումը ժողովրդի կողմերի իրականացման մեթոդներին, ԽՍՀՄ կազմավորման սկզբնական փուլում հայ ժողովրդի նկատմամբ բույլ առված պատմական անարդարության վերանայումը, բարենպաստ արձագանք կտանա խորհրդային և համաշխարհային հասարակական կարծիքում, կնպաստի հայ և աղբբեջանական ժողովուրդների բաժիրացիական հարաբերությունների վերականգնմանը (հուլիսիված № 60):

ԼԵՌԱՅՈՒ ՂԱՐԱԲԱԳԸ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻՑ  
ՄԻՆՉԵՎ 1 9 1 7 թ.

ԱՇՏԱՐԱԶԱՐԱԿԱՆ ԱՆՎԱՆԱԿԱՐԳԸ: Ներկայումս Լեռնային Ղարաբաղը ինքնավար մարզի շրջանակներում ընդգրկում է հինգ շրջաններ՝ Հաղրուբի, Մարտակերտի, Մարտունու, Ասկերանի (Նախկին Ստեփանակերտի), Շուշվա շրջանները: Տարածքը՝ 4,4 հազ. քառ. կմ է, բնակչությունը՝ 182,2 հազ. մարդ (1988թ. վրա), նրանցից 143,1 հազարը՝ հայեր:

Իր բազմադարյան պատմության տարբեր շրջաններում երկրամասը տարբեր ձևով է անվանվել, ուրարտական սեպագրերում այն անվանվում է Ուրտեխե-Ուրտեխինի: Այդ անվանումից է ծագում հայկական ավանդական Արցախ անվանումը:

Հույն անտիկ հեղինակների մոտ գրկրամասը հանդես է գալիս Օրխիս տեհա անվան տակ, որն արտացոլում է հայերեն Արցախը: Վաղ միջնադարյան աղբբությունը Նշում են այս երկրամասի ևս երկու անվանումներ, որոնք կապված են վարչական կազմավորման կենտրոնի տեղափոխման հետ. Յավդեկ՝ Յավդեկի իշխանության անունով, Խաչեն՝ Խաչեն ամրոցի անունով, որը ծառայել է որպես Առանշահիկների տոհմի հայ իշխանների նստավայր: 10-13-րդ դարերում առավել լայն տարածում ուներ Խաչեն անվանումը (հայերեն «խաչ» բառից), այն հիշատակվում է ոչ միայն Ղարաբաղի բազմաթիվ հուշարձանների փնագրություններում, այլև քուրանդա կան ու պարսկական անվանակարգում: Հարկ է ընդգծել, որ ամրոցն ու երկրամասը Խաչեն են կոչվել հենց այն պատճառով, որ նրանց բնակիչները եղել են հայեր: Զբիստունեական ուղղափառության աշխարհում (Բյուզանդիա, Վրաստան, Ռուսաստան) հայերին անվանում էին «խաչեթարներ» (հունարեն «խաչիցարիոս», վրաց. «խաչենթարներ», ռուս. «խանդզիլի») հայերեն համապատասխան բառից: Աղբբությունը պահպանել են Արդախի ևս երկու անուններ՝ Փոքր Սյունիք և Փոքր Հայք:

«Ղարաբաղ» անվանումը պատմական սկզբնաղբբություններում առաջին անգամ Նշվում է 14-րդ դարից՝ «Վրաց ժամանակագրություն» աշխատության մեջ և պարսիկ պատմիչ Համդալլահ Կազվինիի մոտ: Այն ծագել է պարսկական աշխարհագրական անվանակարգի հոգի վրա. ի տարբերություն հարթավայրային մասի, որն անվանվում էր Բաղ-ի սաֆիդ (Ապիտակ սոգի), երկրամասի լեռնային մասը սկսել է անվանվել Բաղ-ի սխախ, որը յոթալիգվական իմաստավորմամբ վերափոխվել է Կարա-բաղ-ի (Սև այգի):

Հունահռոմեական և հայ հեղինակները հստակորեն մատնանշում են, որ Արցախը և հարևան Ուտիք գավառը, որը նույնպես գտնվում է Կուրի սցակողմին, կազմել են Հայաստանի մի մասը, որի սահմանը Աղվանքի թագավորության հետ անցնելիս է շղել Կուր գետի վրայով: Ահա միայն մի քանի մեջբերումներ անտիկ հեղինակներից.

**Ստրաբոն:** Բուն Հայաստանում կան շատ լեռներ ու սարահարթեր... բայց կան նաև շատ հովիտներ... Օրինակ՝ Արաքսեն ետեղից, որով Արաքս գետը հոսում է մինչև Աղվանքի սահմանները... Այդ հարթավայրից հետո գալիս է «Ծախաշեն» (Սակասեն): որը նույնպես սահմանակից է Աղվանքին և Կուր գետին:

**Պլինիոս ավագ:** «Այդ ցեղը (աղվանները), ուր տարածված է անդրկովկասյան լեռներում, հասնում է ինչպես ասվել է, մինչև Կիրոս գետը, որը կազմում է Հայաստանի և Իվերիայի սահմանը»:

**Վրացական Պատմիչ:** «Մեծ Հայքը հյուսիսից սահմանակցում է Կովկասյան մի մասին, հրեթիային և Աղվանքին՝ վերը նշված գծով, որն անցնում է Կիրի վրայով»:

**Պլուտարքոս:** «Երբ ձմեռը հոռմեակա՛ր գործին վրա հասավ այդ երկրում (Հայաստանում), և հոռմեացիները՝ տունում էին Մատուրի տունը՝ լիք, աղվանները, հավաքվելով առնվազն ջառատուն հազար հոգի, անցան Կիրոս գետը և հարձակվեցին նրանց վրա», այսինքն՝ անցան Կուրի աջ կողմը:

**Պինոս Կասիոս:** «Օրյուգեք՝ սղվանների թագավորը, որոնք ապրում էին Կուրից վեր...»:

**ՎԱՐՉԱ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԸ.** Որտեղտեղից, Սարգսր 2-րդի (մ. թ. ա. 8-րդ դար) արձանագրությունների համաձայն, որոնք պահ պահվել են ծովք գյուղում, հասել են Ռոտեխիևի (Արցախ) երկրին: Մ. թ. ա. 6-րդ դարի առաջին կեսում Արցախը երվանդունիների Հայաստանի կազմում է եղել է Մարաստանի, իսկ մ. թ. ա. 550-331 թթ. Արեմեայան թագավորության ենթակայության տակ:

Մ. թ. ա. 4-րդ դարի վերջից Արցախը, ինչպես և հարևան Ուտիք և Սյունիք մարզերը, շարունակում էին մնալ Երվանդունիների հայկական թագավորության կազմում: Մ. թ. ա. 95 թվականից այս երկրամասը Տիգրան 2-րդի թագավորության կազմի մեջ մտնելու մասին է վկայում նաև այստեղ Տիգրանակերտ-քաղաքի հիմնադրման փաստը: Օրիսիստենան (Արցախը) Հայաստանի գավառ է անվանում նաև Ստրաբոնը, այդ նույնի մասին են միահամուտ կերպով վկայում նաև վաղ միջնադարյան հայկական սկզբնաղբ լուրները: «Աշխարհացոյցի» («7-րդ դարի հայկական աշխարհագրության») համաձայն, Արցախը հանդիսանում է Հայաստանի տասներորդ նահանգը և բաղկացած է եղել տասներկու գավառներից, որոնք էին. Սյուա Հարանդր, Վալբուկիքը, Բերդաձորը, Մեծ Առանքը, Մեծ Կուանքը, Նարչախքը, Մուխանքը, Փրանքը, Պարսպկանքը, Կուստին, Փառնեքը, Կուրը: 387թ. Բուզանդիայի և Իրանի միջև Հայաստանի բաժանումից հետո Արցախը շարունակում է Հայաստանի կազմում մնալ մինչև 428 թվականին հայկական թագավորության վերացումը: Այնուհետև այն պարսիկների կողմից միացվել է Աղվանաց թագավորությանը, որը տարածված էր Կուրի ձախափնյա մասում, ինչի մասին վկայում է «Աշխարհացոյցի» հեղինակը, որը հանդիմանում է նաև այն մասին, թե Բուն (այսինքն՝ Ճախափնյա) Աղվանքը գտնվում է Կուր գետից հյուսիս, որը և հնուց ի վեր սահման է ծառայել նրա և Հայաստանի միջև: Աղվանաց թագավորության վերացումից հետո (469թ.) Արցախը մնացել է այդ թագավորության և հարևան մարզերի տարածքում ստեղծված պարսկական մարզպանության կազմում, որը «Աղվանք» (Արան) անունն է ստացել: Մեկ հարյուրամյակ անց՝ 6-րդ դարի վերջին և 7-րդ դարի սկզբին, հյուսիսում գտնվող Աղվանից մարզպանությունը բաժանվեց առանձին մանր իշխանությունների, որոնք հանդես գալով նրանցում ապրող ցեղերի կամ կառավարող իշխանական տոհմերի անուններով, կորցրին իրենց համար ավելորդ դարձած «Աղվանք» և «աղվանք» (աղվաններ) հավաքական անունները: Իսկ հարավում Ուտիքը և Արցախը ստեղծեցին Առանջափկների առանձին հայկական իշխանությունը (5-րդ դարի վերջ), իսկ պարսիկական Առանջափկներին փոխարինեցին պարսկական Ցազում ունեցող Միհրանյանները (7-րդ դար): Վերջիններս ժառանգեցին Աղվանք վարչական անունը, բայց այն, փաստորեն հյուսիսից փոխարինվելով հարավ, գուտ աշխարհագրական իմաստ ձեռք բերեց, ինչպես նաև մասնակցություն ունեցած մարզպանության մասին, սակայն, ոչ մի կապ չունենալով Բուն Աղվանքի հետ: Ուտիք-Արցախի վերաբերյալ «Աղվանք» անվանումի կիրառումը դառնում է հայ ին պատմիչների աշխատությունների մեջ կիրառված «Հայաստանի արևելից երկիր», «Հյուսիս-արևելից երկիր», «Աղվանից աշխարհ» և այլ անվանումների հոմանիշը: 11-12-րդ դարի պատմիչ Մարտոս Ուտիպեցին, խոսելով «Աղվանաց երկրի» մասին, պարզաբանում է. «որը ներկայումս անվանում են Նարչախի Հայաստան»: Հենց այդ մարզերի քաղաքական ու մշակութային կյանքն էլ կազմում է 10-րդ դարի հայ պատմիչ Մովսես Կաղանկատվացու «Աղվանաց պատմություն» (կամ «Աղվանից աշխարհի պատմություն»), ինչպես որ ավանդաբար կոչվում է) աշխատության հիմնական բովանդակությունը:

Անդրկովկասի սահմանակից երկրներում վարչա-քաղաքական կյանքին բազմաթիվ բյուզանդական արքունիքը գիտեր, որ Ռաչենի իշխանությունը գտնվում է Հայաստանում, որի պատճառով էլ Կոնստանտին կայսրը Հայաստան ուղարկած՝ Նամակը հասցեագրում է Ռաչենի իշխանին:

Հասան-Ջալալի՝ Ջաջարտ և Իվանե Դուգորուկիների ջրոջ որդու և նրա հետնորդների իշխանության շրջանում այս երկրամասի պատմությունը հանգամանորեն ներկայացված է Գանձասար վանքի և հայկական ծարտաբալետության այլ հուշարձանների վիճագրություններում, հայ պատմիչներ Կիրակոս Գանձակեցու, Վարդան Մեծի, Ստեփանոս Օրբելյանի աշխատություններում, ձեռագիր հիշատակարաններում և այլն: Գանձասարի 1240թ. վիճագրության մեջ վերը հիշատակված Հասան-Ջալալի թողը, որը նույնպես կրել է Հասան-Ջալալ անունը, ներկայանում է հետևյալ կերպ. «Ես՝ Աստծո խոնարհ ծառայող Ջալալ Դավիա Հասուն, որդի Վախթանգի, թողն մեծն Հասանի, բնատուր միապետ թագավոր բարձր ու մեծն Արցախական աշխարհի և Ռաչենի մարզի, որ ունի ընդարձակ սահմաններ...»:

Եթե այս իշխանների տիրոջների մեջ կամ մակագրություններում երբեմն հանդիպում է Աղվանք տեղմինը, ապա՝ Ի. Զ. Օրբելյու խոսքերով

ասած, «միայն մնացուկային ձևով, իրական նշանակությունը կորցրած տիտղոսների կազմի մեջ»:

Ուշ միջնադարում, ի տարբերություն Հայաստանի կենտրոնական մարզերի, որոնք ընկել են Թուրքիայի և Իրանի տիրապետության տակ, Խաչենի մելիքները պահպանել են իրենց հարաբերական ինքնուրույնությունը («հայկական հինգ մելիքությունների» դարաշրջանում՝ Վարանդա, Խաչեն, Ռիզակ, Ջրաբերդ, Գյուլիստան), նրանք երկիրը դարձրել են հայ ազատագրական շարժման և ռուսական կողմնորոշման կենտրոն: Վավերագրական և այլ աղբյուրներից լավ հայտնի է մելիքների ակտիվությունը շահական Իրանի և սուլթանական Թուրքիայի դեմ հայերի պայքարի կազմակերպման գործում: Խաչենի (Ղարաբաղ) հետ են կապված Իսրայել Օրիի, Միսաս Վարդապետի, Հովսեփ Էմինի առաջնությունները՝ ուղղված ռուսական կողմնորոշման իրականացմանը, ինչպես նաև 18-րդ դարի հայ նշանավոր զորապետ Ռավիթ-բեկի զինված պայքարը:

Միայն 18-րդ դարի սկզբին Ղարաբաղի լեռնային մասի քաղաքական իրադրության վրա սկսեցին ազդեցություն ունենալ Միջին և Փոքր Ասիայից ու Բլոգիստանից տեղափոխված և դեռևս 16-րդ դարի սկզբին հարավից ստափաստանային շրջաններում բնակություն հաստատած ոչ հայկական էթնիկական զանգվածները:

Ծարաֆ-խան Բիթլիսիի (16-րդ դ.) վկայությամբ. «... ջսանջորս քըր դական ցեղեր են բնակվում Հայկական Ղարաբաղում և հայտնի են «իլիրմի դորդ» (թուրքերեն «ջսանջորս») ընդհանուր անվամբ»: Այդ քրդական ցեղերը, ինչպես և «օթուզ իքի» (թուրքերեն «երեսուներկու») ցեղախումբը գաղափարել էին Միլի տափաստանի շրջանը (Ղարաբաղյան ցածրավայրը): «Օթուզ-իքիի» կազմի մեջ էին մտնում նաև մանր թուրքական ցեղեր: Այդ խառնակույտի մեջ առանձնանում էր Ջևանշիր ցեղը, որի ղեկավարը համարվում էր ամբողջ «Օթուզ-իքիի» ղեկավարը: 1722թ. Ջևանշիր ցեղը հանդես եկավ Ռավիթ-բեկի գլխավորած հայերի ապստամբության դեմ և ջախջախվեց ապստամբների կողմից: Ավելի ուշ Նադիր շահը Ջևանշիր, Օթուզ-իքի ցեղերը վերաբնակեցրեց Իրանում՝ Խորասանի-Սարասյս վայրում, բայց Նադիրի մահից-հետո (1747թ.) նրանց հաջողվեց կրկին վերադառնալ Հարթավայրային Ղարաբաղ, որտեղ նրանց միացան Վրաստանից եկած դեմոգոգի-հասանիները, ջինլիները, Նախիջևանից եկած բենգերլիները, Մուղանից՝ շահսևանները: Ջևանշիր ցեղի առաջնորդները Հարթավայրային Ղարաբաղից սկզբում ներխուժեցին Ղարաբաղի նախալեռնային ու լեռնային շրջանները, իսկ այնուհետև հաստատվեցին այնտեղ որպես տեղական տիրակալներ (խաներ):

Սակայն Ղարաբաղյան խաներին չհաջողվեց վերջնականապես կոտրել այստեղ մնացած մելիքների դիմադրությունը: Նրանց միջև հակամարտությունները շարունակվեցին ընդհուպ մինչև 1813 թվականը, երբ Իրանի և Ռուսաստանի միջև Գյուլիստանի պայմանագրի համաձայն Ղարաբաղը անցավ Ռուսաստանին, իսկ ինն տարի անց խանությունը վերջնականապես

վերացվեց: Ղարաբաղի մելիքների դարավոր ձգտումը դեպի ռուսական պրոտեկտորատ ավարտվեց երկրամասը Ռուսաստանին միացումով:

Նիկոլայ 1-ինի 1828թ. մարտի 20-ի շնորհագրով, Թուրքմենչայի պայմանագրի կնքումից անմիջապես հետո, Ռուսաստանին միացված Նախիջևանի և Երևանի խանություններից կազմավորվեց Հայկական մարզ: Այդ մարզի մեջ էին մտնում Երևանի և Նախիջևանի գավառները և Օրդուբադի մարզը: 1840թ. օրինագծով Անդրկովկասում անցկացվեց վարչական բաժանում. ստեղծվեցին Վրաց-Իմերեթյան նահանգը՝ Թիֆլիս կենտրոնում, և Կասպիական մարզը՝ Շամախի կենտրոնով: Արևելահայկական տարածքների մեծ մասը, որպես գավառներ՝ մտան նշված նահանգի մեջ, իսկ որոշ տարածքներ էլ, այդ թվում Ղարաբաղը՝ Կասպիական մարզի մեջ: 19-րդ դարի 40-ական թվականների երկրորդ կեսին վարչական նոր փոփոխությունների հետևանքով Անդրկովկասում ստեղծվեցին հետևյալ նահանգները. Թիֆլիսի, Զուլթախիսի, Շամախու, ինչպես նաև Դերբենտի (որի մի մասը գտնվում էր Անդրկովկասում): Արևելահայկական տարածքները առանձին գավառների կարգավիճակով մտան առաջին երեք նահանգների կազմի մեջ:

1867թ. դեկտեմբերի 9-ի նոր կանոնադրությամբ Անդրկովկասը բաժանվեց հինգ նահանգների՝ Զուլթախիսի, Թիֆլիսի, Երևանի, Ելիզավետպոլի և Բաքվի: Թիֆլիսի և Բաքվի նահանգների մեջ մտան վեցական գավառներ, իսկ Երևանի, Ելիզավետպոլի և Զուլթախիսի նահանգների մեջ՝ հինգական գավառներ: Արևելյան Հայաստանի տարածքի մի մասը մտավ Երևանի նահանգի կազմի մեջ, իսկ մի մասը՝ Ելիզավետպոլի և Թիֆլիսի նահանգների մեջ: Երևանի նահանգի մեջ մտավ նաև Նախիջևանի գավառը: Ղարաբաղի գավառը հիմնականում մտավ Ելիզավետպոլի նահանգի մեջ:

Այդպիսի վարչա-տարածքային բաժանումը, աննշան փոփոխություններով, պահպանվել է մինչև 1917թ.:

**ԱՐՑԱՆ-ԽԱՇՆԻ (ՂԱՐԱԲԱՂ) ԷԹՆԻԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԸ ՆԱԽԱՆՆԱ ՓՈՒՍԱԿԱՆ ՅՐՁԱՆՈՒՄ:** — Հին պատմիչներն արձանագրում են, որ հայ թագավորներ Աղտաշեսի և Ջարեհի (մ. թ.ա. 2-րդ դար) ժամանակներում, համեմախնդեպս՝ Մորարենի ժամանակ (մ. թ. ա. 1-ին դար) Հայաստանի բնակչությունը եղել է միալեզու: այսինքն՝ հայախոս, բնականաբար. դա վերաբերում է նաև Արցախ-Օրխիստենային: Մ. թ. 7-րդ դարում Արցախը եղել է ոչ միայն էթնիկապես հայկական գավառ, այլև ունեցել է իր ծայրամասային արցախյան հայկական բարբառը, որի մասին վկայում է հիոնիսիոս Թրակիացու մեկնիչներից մեկը՝ Ստեփան Սյունեցին: Հաջորդ վկայությունը պատկանում է 13-րդ դարի առաջին տասնամյակների պարսիկ անանուն աշխարհագրագետի, որի համաձայն Խաչենի (այսինքն՝ Արցախի) բնակչությունը «հայկական է» («արմանիանդ») (այս հատվածի գոյություն ունեցող ռուսերեն թարգմանության մեջ անձեռնություն է թույլ տրված՝ «այնտեղ կան հայեր»), իսկ վրացիները՝ «նրանց արքային անվանում են թագավոր»: Վրացիների քաջատեղակությունը Խաչենի էթնաքաղաքական իրադրությանը ցուցադրվում է այն հաղորդումներով, որոնք պարունակ-

վում են «Թագակիրների պատմության և գովերգության» մեջ: Գերմանացի Հանս Շիլթբրեգերը, որը 15-րդ դարի սկզբին եղել է Ղարաբաղում, նշում է, որ այդ մարզը «գտնվում է Հայաստանում», իսկ «հայկական գյուղերը հարկադրված են նորոգված հեթանոսներին», այսինքն՝ մուսուլման ստրկարարներին (նոր հրատարակության մեջ Ղարաբաղի մասին հատվածը տեքստից հանված է): Ղարաբաղի էթնաքաղաքական և կրոնադավանական իրադրությանը տեղյակ իշխանական կառավարողները, ճանաչելով Աղվանքի հայերի հոգևոր առաջնորդին (այսինքն՝ Գանձասարի կաթողիկոսին), հաշվի էին առնում Կիլիկիայի հայ թագավորների քրաշխավորությունը, «որպեսզի Աղվանք վիճելիքի գանձասարյան հույերը նրան ճանաչեն որպես իրենց առաջնորդ և ղեկավար և իրենց կրոնի վերաբերմամբ դուրս չգան նրա ճառերի ու քարոզներից»:

Ղարաբաղի էթնիկական կազմը ոչ մի էական փոփոխությունների չի ենթարկվել հաջորդ դարերի ընթացքում: Հայազգի բնակչության խտության մասին է վկայում Ղարաբաղի կաթողիկոսների ու մեկնիկների 1725թ. ուղերձը Եկատերինա 1-ին, որի համաձայն Ղարաբաղի 6 մահալներից (օկրուգներից) յուրաքանչյուրում հաշվվում է՝ 30, 40, 50 գյուղ, յուրաքանչյուր գյուղում՝ 600, 500, 400, 200, 100, 50 ծովս: Դա հաստատում են նաև թուրքական պաշտոնական արխիվները, որոնց մեջ ասվում է, որ Ղարաբաղի լեռնային գյուղերի բնակչությունը «հայերի ցեղերից է»: Իրակլի 2-րդի 1769թ. արության մեջ ասվում է. «Ռամսը (այսինքն՝ Ղարաբաղը, նկատի է առնվում «հինգ մեկնիկները») կազմում է տերություն և նրա մեջ կան յոթ վոյեվոդական կառավարչություններ, ամբողջ ժողովուրդը հայկական օրենքի է, այդ տերության մեջ գտնվում է հայկական պատրիարքը»: Մի քանի տարի անց (1783թ.) Գ. Ա. Պոտոմկինը Եկատերինա 2-ին իր գեկուցագրում հաղորդում է. «Դեռևս չհնձենալով Չերոյ մեծության հրամանը, ես մակագրոսի թյուն եմ տվել գեներալ-Պոտոմկինին Իբրահիմ-խան Չուշինսկու մասին, որը նրան մերժեցնում է հնազանդության: Այստեղ քննարկման է ենթակա, որը նրան մերժեցնում է հնազանդության, որը կազմված է հայկական ժողորպեսզի հարմար դեպքում նրա մարզը, որը կազմված է հայկական ժողովուրդներից, տալ ազգային կառավարման և նրա միջոցով Ասիայում վերջ տեղծել ջրիստոնեական պետություն՝ նման Չերոյ մեծության գերագույն խոստումներին, որ իմ միջոցով տվել եք հայ մեկնիկներին»:

Պապել 1-ի 1797թ. հրամանագրում նշված է մարզի հայ բնակչության թիվը՝ 11 հազար ընտանիք:

Եվ, վերջապես, ասվածի նյութական հաստատումն է հանդիսանում այս տարածքում 1000 հայկական արձանագրությունների և հարյուրավոր քրիստոնեական պաշտամունքային կառույցների առկայությունը: Ասորում չկա միջնադարյան մուսուլմանական պաշտամունքային ոչ մի կառույց, ոչ հայերեն լեզվով ոչ մի արձանագրություն: Միայն 18-րդ դարի երկրորդ կեսից Փանահ խանի և Իբրահիմ խանի օրոք Չուշիում բնակչություն են հաստատել ոչ մեծ թվով բուլղար մուսուլմաններ:

Պատահական չէ, որ նույնիսկ մուսուլմանների բարձր ծնելիության դեպքում էլ մեր հարյուրամյակի սկզբի վրա նրանք կազմել են մեր երկրա-

մասի բնակչության 5 տոկոսից ոչ ավելին: Ղարաբաղը Իրանից եկած հայերով 19-րդ դարի 30-ական թվականներին բնակեցման մասին վարկածը իրական հողի վրա չի հիմնված: Բնիկ Ղարաբաղի հայերի քանակի մասին՝ մինչև Իրանից վերաբնակեցումը, կարելի է դատել ըստ 1823թ. աշխատանոցային ցուցակագրության, որի համաձայն այնտեղ հաշվվել է 5107 ծովս: Վերաբնակներից Ղարաբաղում բնակություն են հաստատել 700 ընտանիքներ, որոնցից 300-ը ետ են վերադարձել, իսկ մնացածների մի զգալի մասը գոհ է գնացել ժամտախտի համաճարակի:

1914թ. հայկական եկեղեցու Ղարաբաղի թեմը ուներ 222 գործող եկեղեցիներ, 188 հոգևորական, 206 հազար 768 ծխական, 224 հայկական գյուղ:

Եթե հաշվի առնենք պարսիկների, թուրքերի կողմից բազմիցս կատարված ներխուժումներն ու հայերի բնաջնջումները, պարսկական աղբյուրներում հիշատակված Ռաչենի բնակչության «համընդհանուր կոտորածը»՝ Ռազբեկ աթաբեկի օրոք, Թեյմուրազ 2-րդի և Իրակլի 2-րդի օրոք Ղարաբաղի հայերի վերաբնակեցումը Լոռիում, Շամշադինում և Կախեթիում (Թելավի), 1905-1906թ. թ. կոտորածը Չուշիում և շրջակա գյուղերում, ևսպա հասկանալի կգտնա, թե ինչպիսի դժբախտություններ է կրել այս երկրամասը և ինչքան անսասան է Ղարաբաղի հայերի նվիրվածությունը հարազատ հողին:

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՄՅԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ: Մարզի 4,4 հազ. բառ. կիլոմետրանոց տարածքում կան ավելի քան 1600 պատմության ու ճարտարապետության հուշարձաններ՝ ամրոցներ, վանքեր, եկեղեցիներ, մատուռներ, կամուրջներ ու քարվանսարաններ, բնակատեղեր ու պալատներ (ամարաթներ), հին գերեզմանատներ, հուշակոթոններ, խաչքարեր և ավել: Հուշարձանների հիմնական օժտվածությունն է տոնական պաշտամունքային կառույցներ են, որոնք ստեղծվել են երկրամասի բնակիչների բազում սերունդների կողմից: Դրանք ժամանակագրական կերպով ներկայացնում են միջնադարյան պատմության բոլոր մոտերը, ընդգրկելով 4-րդ դարում քրիստոնեության ընդունումից մինչև 19-րդ դարն ընկած ժամանակաշրջանը: Հուշարձանների հիմնական մասի էթնամշակութային պատկանելությունը որոշվում է ոչ միայն հնում և ներկայումս երկրամասի բուն էթնիկական կազմով, պատմական սկզբնաղբյուրների հաղորդումներով, տեղական գրիչների կազմած կամ արտադրած ձեռագիր ձխամատյաններով, հարյուրավոր արձանագրություններով: Միայն Գանձասարի վանքի պատերին պահպանվել են բացառապես հայերեն 182 արձանագրություններ: Քրիստոնեական պաշտամունքային ճարտարապետության հուշարձանները, հատկապես այնպիսիք, ինչպիսիք են Գանձասարը, Ամարասը, Դաղիվանքը, Հակոբավանքը, Գուշավանքը, Ղազանչեցոց եկեղեցին, Վաչագանի եկեղեցին, Օխտը դոնին և ուրիշներ, իրենցից կենդանացնում են համրական ճարտարապետության ուսուցանող անսխալ նախատույլ դպրոցը և համամիութենական նշանակության հուշարձաններ են իսկապես: Ինչքան էլ տարօրինակ լինի, պաշտոնապես գրանցված



## ԱՆՐԱԳԵՅ ԳՈՐՈՂԵՑԿԻ

## Ղ Ա Ր Ա Բ Ա Ղ

1600 հուլիսի 1-ին կառավարության կողմից պահպանվողների կառավարման համակարգը 164-րդ հոկտեմբերի 1-ին մնացածները, այդ թվում նաև Ամառաս վանքը (4-րդ դար) թողնված են բախտի քմահաճույքին, որից էլ, ի դեպ, օգտվում են մուսուլմանական կողմի որոշ հնէաբաններ, զանձ որս սողնոր ու նախանձամիտներ, որոնք անարգել կերպով ավերում են դրանք, երբեմն էլ «հետազոտությունները» կատարելով պայթուցիկ նյութերով: Ուղեցույցերում և տուրիստական քարտեզներում հիմնականում նշված են 18-րդ դարի վերջի և 19-րդ դարի սկզբի հուլիսի 1-ինները, այսինքն՝ այն ժամանակաշրջանի, երբ երկրամասում առաջին անգամ երևան են եկել մշակույթներն ու խաների պալատները (Շուշի): Հայկական դարավոր հուշարձանների պրոպագանդան, դրանց ձեռնհաս վերանորոգումը քիչ են հետաքրքրում հանրապետական կուսակցական ու պետական մարմիններին: Այդ պատճառով վերջին տասնամյակների ընթացքում ոչնչացվել են տասնյակ հին բնակավայրեր, գերեզմանատներ, հուշակոթողներ, խաչքարեր, արձանագրություններ և այլն: Հաճախ էլ դրանք վերածվել են աղբեղանակալի գյուղերում անհատական տների, ակումբների, խանութների կառուցման համար շինարարի ձեռքբերման վայրերի: Ուղեցույցում եկեղեցու հայթաջանդակները որպես թիրախներ են ծառայել հրաձգության սիրահարների համար: Ավերվել է Ազուլեցոց եռանակ բազիլիկ եկեղեցին, Մեղրեցոց եկեղեցին կիսավեր է և վերածվել է ամառային կինոթատրոնի, իսկ «Կանաչ ծամ» եկեղեցին կոպիտ վերակառուցման է ենթարկված ու վերածված հանքային ջրեր խմելու սրահի և այլն:

Թե դեպի ուր է տանում այս միտումը, առավել պարզ երևում է Նախիջևանի ԻՄՍՀ-ի հայկական պատմական հուշարձանների ծակտագրի օրի նակով, որտեղ արդեն գործնականում հայազգի բնակչություն չկա: 1930-ից մինչև 1978թթ. ընկած ժամանակաշրջանում Նախիջևանի ԻՄՍՀ-ի տարածքում ավերվել են մինչև 30 հուշարձաններ, այդ թվում 19 եկեղեցի, 3 տաճար, 2 եկեղեցային գավիթ ու զանազակառույցներ, երեք հին գերեզմանատուն և այլն:

(Нагорный Карабах Историческая справка, Изд. АИ Арм. Ереван, 1988 г.)

Ամեն երկիր, ամեն ազգ իր ավանդական պատվարն ունի: Երբ ժողովրդի պատմությունը հաջող ընթացք է ունենում, այն դառնում է մշակութային ու քաղաքական կյանքի կենտրոն: Իսկ երբ ծակտագրիկ հալածում է ազգին, այն դառնում է ազգային կյանքի հենարան, հույզերի կղզի, վերածնության երաշխիք:

Հայ ժողովրդի համար հենց նշված վերջին դերն է խաղացել ու խաղում է Ղարաբաղի լեռնային մարզը:

Բուն բնությունն է նրան հսկայական նշանակություն տվել:

Այնտեղ, Ղարաբաղի անտիկ բարձունքներում, որ Կարսի և Ալանի բարձրավանդակների շարունակությունն են, ալեկի քան երկու հազար տարի հայ ժողովուրդը տոկացել է չոչվոր ցեղերի հարձակումներին՝ պահպանելով իր մշակույթը, պահպանելով իր ազգային դեմքը:

Ազգագրական, տնտեսական ու լեզվային առումով լինելով միամասկան, Ղարաբաղը դարձել է Հայաստանի միջնաբերդը, նրա արևելյան թևը: Այդպիսին է նա եղել անցյալում, այդպիսին է ներկայումս, և այդպիսին կլինի ընդմիջտ, քանի որ առանց Ղարաբաղի տեղը լինելու, անկարելի է պաշտպանել Հայաստանի սիրտը, Արարատյան դաշտավայրը: Պատմության ընթացքում բազմիցս են հարձակման ակնքները գարնվել ու փշրվել Ղարաբաղի ամրությամբ, թափանցելով սուկ գետահովիտները, բայց այդտեղ էլ երկար չեն մնացել: Այդպիսի (այդպես էր կոչվում Ղարաբաղը) իշխանության մեղիությունները հին ժամանակներում բազմիցս են սեփական ուժերով տեղի հողերից բշել թշնամուն: Պատմությունը կրկնվում է, և վերջին անգամ դա տեղի ունեցավ մեր աչքի առաջ:

Բնությունը և պատմությունը Ղարաբաղում ստեղծել են վառ արտահայտված տիպ: Աշխարհով մեկ սփռված Ղարաբաղցիներին հեշտ է ճանաչել ամենուր: Գործունեության լայն թափ, անձնուրաց քաջություն, կյանքը վտանգելու պատրաստակամություն, ինքնավստահություն, ինքնատիպ համառություն, շիտակ նպատակամտություն, կենցաղի նահապետականություն՝ ահա Ղարաբաղցու համակրելի հատկանիշները, որոնք ասես հայի հին առաքինությունների համակենտրոնացում են, առաքինություններ, որ խամրել են պատմության դաժանություններից և զուտ տեսքով պահպանվել Ղարաբաղում: Բարձրահասակ, պնդակզմ ժողովուրդը, կյանքը փրկելու համար բարձրախալով լեռները, ամրապնդվեց լեռնային օդի ազդեցությամբ և իրեն գերթ պահեց այն վարակներից, որոնք բաժին են ընկնում հովիտների բնակիչներին:

Հայաստանի ազգային հիշողությունը պետք է պահպանի անվանի շատ Ղարաբաղցիների հիշատակը: Չկա մի այնպիսի բնագավառ, որտեղ

Նրանք դրսևորած չլինեն իրենց ձեռներեցությունն ու տաղանդը: Զաղաքակառուցություն, գրականություն, հասարակական գործունեություն, ստեղծարար՝ այլ ամենը աշխատանքի ասպարեզ է յառաջելու նրանց համար:

Տալով բազմաթիվ նշանավոր գործիչ-այրեր, Ռարաբաղը ստեղծել կամ ավելի ճիշտ՝ իր գուտ տեսքով պահպանել է նաև հայ կնոջ տիպը, որի հոգեբանության մեջ ու կենցաղում շատ բան է պահպանվել նահապետականությունից: Իր մշակույթով ու կենցաղով դարբնված Ռարաբաղը մեր օրերում ևս ստվեր չի գցել իր վաղեմի փառքի վրա: Ինչպես Թամեղանի ժամանակներում, հավաքելով իրենց գորագնդերը, մեյիքները պաշտպանեցին Ռարաբաղի անկախությունը: Ծուշիի միջադեպը չփոխեց Նուրի Փաշայի պարտության ընդհանուր պատկերը, և պաշտպանության գիծը, ըստ էության, մնաց անձեռնմխելի, ինչպես Նախկին հարձակումների ժամանակներում:

Այդպիսին է Ռարաբաղի նշանակությունը Հայաստանի համար: Եթե Հայաստանը կորցներ Ռարաբաղը, ապա ազգերի ինքնորոշման գաղափարը հարկավ խիստ կոտրահարվար: Եվ ընդհակառակը, տերը լինելով Ռարաբաղի, Հայաստանը կստանա մշակութային եհանդազին ուժի հուժկու հորձանք, որը հորդելով Հայաստանի ավերված տարածությունները, դրանք կբեղմնավորի մշակույթով և դբանով իսկ կամբողջացնի Ռարաբաղի բազմադարյան պանծալի պատմությունը:

Յուրաքանչյուր ժողովուրդ հիմա փնտրում է իրենը: Վերածնված ազգերի ամբողջ ապագան կախված է այն բանից, թե նրանք իրենց մեջ ազգային մշակույթի բավականաչափ, այսպես ասած, մակարդ կգտնեն արդյոք: Նման պայմաններում բոլոր կենտրոնները, որտեղ այս կամ այն պատճառով կենտրոնացվել է մշակութային կյանքը, բացառիկ նշանակություն են ստանում: Այդպիսին է Ռարաբաղի նշանակությունը Հայաստանի համար:

Ժիշտ է, պատմությունը Հայաստանին ձգել է դեպի հարավ, դեպի տաք ծովը, և գուցե հենց այդտեղից հորդեն ուժեր, որոնք Ռարաբաղը դարձնեն Նոր Հայաստանի հյուսիսային ծայրամասը:

Բայց այդ դեպքում ևս նա չի կորցնում իր նշանակությունը՝ իրն անձեռնմխելի և դարբերում քննություն բռնած մշակույթի ֆոնը:

«Վերածնված Հայաստան» 1989թ. № 1.

9. 4. ՉԻՉԵՐԻՆ.

Վ. Բ. Անիսիմ Նզված համակից, Լոսիս, 1920թ.

Ռարաբաղը վաղեմի հայկական տեղանք է, բայց հովիտներում հայերին կոտորելուց հետո այնտեղ բնակություն են հաստատել թաթարները (ալախներ՝ աղբբեջանցիները), իսկ լեռներում մնացել են հայերը:

«ՆՆ Կ Կեհակուն տպեթեր ՄԻՄ ՀԵԱ, ք. 2, գ. 14 516 թ. 2»

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՍԿԱԿԱՆ ԲԾՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ արհեստականորեն տարանջատված երկու մասերի վե լիամիավորման համար Արցախում և Հայկական ԽՍՀ-ում ժողովրդական շարժման սկզբից Աղբբեջանական ԽՍՀ-ի պարբերական մամուլում էրևան եկան ժողովրդական շարժման էությունը խեղաթյուրող հրապարակումներ: Ամբողջ մի ժողովրդի արդարացի պահանջը ներկայացվում էր որպես ոտնձգություն Աղբբեջանի տարածքային ամբողջականության դեմ, իսկ լինդհանուր շարժումը մեկնաբանվում էր որպես ներքին և արտաքին սաղորչների կողմից հրահրված գործողություններ:

Աղբբեջանական գեղարվեստական գրականության մեջ երևան եկան այնպիսի գործեր, որոնք աղբբեջանցիների գրիտասարդ սերնդի մոտ անվստահություն են դաստիարակում հայ ժողովրդի նկատմամբ: Աղբբեջանցի պատմաբանների, աշխարհագրագետների, արվեստագետների՝ այս պես կոչվող գիտական աշխատություններում (այն թափ ստացավ պատմության կեղծումը: Նրանք մեթոդիկ կերպով ձգտում են կողոպտել հայոց պատմությունը, հայ ժողովրդի ստեղծած նյութական ու հոգևոր արժեքները: Վաղեմի հայկական հողերը՝ Արցախը, Ջանգեզուրը, Նախիջևանը, Նուբնիսկ Հայկական ԽՍՀ-ի տարածքը նրանք համարում են, թե պատմականորեն պատկանում են Աղբբեջանին:

Հայ-աղբբեջանական ազգամիջյան հարաբերություններում լարվածություն ստեղծող պատճառների թվում եղել է և մնում է Ռարաբաղի հրատապ հնարքը: Հայտնի է, որ Հայաստանի այդ մասը, նրա բնակչության կամ քին հակառակ, առողջ բանականությանը հակառակ, պոկվել է մայր հայրենիքից և հանձնվել Աղբբեջանին: Այդ ժամանակից ի վեր՝ 1920-ական թվականների սկզբից, դարաբաղյան հարցը լարվածության իսկական աղբբուր է հանդիսանում: Աղբբեջանում չեն ցանկանում խեղամուխ լինել հարցի էության մեջ, աղբբեջանցի պատմաբանները կեղծում են պատմական ակնհայտ փաստերը, այդ լեռնային երկրամասը Աղբբեջանին պատկանալու են «ապացուցում»:

Աղբբեջանցի պատմաբան Դ. Գուլինը պնդում է, թե Անդրկովկասում «խմաճախարհային ինպերիալիզմի ծախտու վերջնակալների կառավարման շրջանում... Լեռնային Ղարաբաղի բնակչությունը վճռակալներն արտահայտվել է երկրամասը Աղբբեջանի սահմաններում թողնելու օգտին»: Իր հայտնազորմած «պատմական ճշմարտությունը» հաստատելու համար նա բերում է ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի զեկուցման մեջ Ա. Ի. Միկոյանի 1919թ. մայիսի 22-ի հաղորդումը Վ. Ի. Լենինին այն մասին, թե, «դաշնակները՝ հայ կապաև կառավարության գործակալները, ձգտում են Ղարաբաղը միացնել Հայաստանին, բայց դա Ղարաբաղի բնակչության համար կնշանակեր զոկվել իրենց կյանքի աղբբությանը՝ Բաքվից և կապվել Էրիվանի հետ, որի հետ երբեք և ոչնչով կապված չեն եղել: Հայ գյուղացիությունը 5-րդ համազումարում որոշել է ծանաչել և նույնպես միանալ Խորհրդային Աղբբեջանին», և թե Ա. Մ. Կիրովը Ա. Ի. Միկոյանի զեկուցման մասին Վ. Ի. Լենինին հաղորդել է 1919թ. հունիսի 2-ին ուղարկած հեռագրում:

Եվ այսպես, մեր հարգելի գիտնականը այստեղ էլ՝ այս մի քանի տողերում, պատմական փաստերի աղավաղում է թույլ տալիս:

Սկսենք նրանից, որ իբր Ա. Ի. Միկոյանը 1919թ. մայիսի 22-ին ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմին զեկուցել է այն մասին, թե հայ գյուղացիությունը 5-րդ համազումարում որոշել է ծանաչել և նույնպես միանալ Խորհրդային Աղբբեջանին: Այն, որ Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության 5-րդ համազումարը տեղի է ունեցել 1919թ. (այսինչ ամսաթվով) կառարելապես ճիշտ է, բայց ճիշտ է և այն, որ այդ համազումարում այդպիսի որոշում ընդունվել չէր կարող, այն պատճառով, որ 1919թ. Խորհրդային Աղբբեջանը դեռևս գոյություն չուներ:

Իրականում Լեռնային Ղարաբաղի հայերի 5-րդ համազումարը ընդունել է տրամազծորեն հակառակ որոշում: Ահա այդ համազումարի 1919թ. ապրիլի 26-ի պատասխանը մուսավաթական կառավարության ներկայացուցիչ, Ղարաբաղի զենեղալ-նահանգապետ Խոսրով Բեկ Սուլթանովին (որն, ի դեպ, իրական իշխանություն չի ունեցել Ղարաբաղի լեռնային մասում), «հ պատասխան 26ր 1919թ. ապրիլի 25-ի № 937 գրության, Ղարաբաղի հայերի 5-րդ համազումարը ձեզ ի գիտություն է հայտնում, որ զենեղալ Շատելվորտին տված իր միահամուտ և կտրուկ պատասխանից և համազումարի համար աղբբեջանական իշխանության՝ ինչ ձևով էլ որ այն լինի, անընդունելիությունից հետո որոշ հարցերի համատեղ քննարկման մասին 26ր առաջարկը համարում է անընդունելի:

5-րդ դարաբաղյան հայկական ազգային համազումար»:

Հայկ. ԽՍՀ ԿԳՊԱ, ֆ. 276, ցուցակ 1, ցործ 42, թուղթ 159:

Փաստաթղթերում Շատելվորտի անունը հիշատակվում է այն պատճառով, որ նա, որպես Անդրկովկասում անգլիական քաղաքականության անցկացնողներից մեկը, Արցախի հայ բնակչությունից պահանջել է անտարապահորեն ենթարկվել մուսավաթական Աղբբեջանի վարչական իշխան

թխանը: Ի պատասխան դրան, 1919թ. ապրիլի 23-ին հայազգի բնակչության ղեպուտատների 5-րդ համազումարը կտրուկ տոնով է պատասխանել անգլիացի զենեղալին:

«Բազարձակապես ոչինչ չունենալով հարևան թուրք ժողովրդի ինքնուրոշման դեմ և էլնելով այն բանից, որ բոլոր վիճելի տարաձեյային հարցերը պետք է իրենց վերջնական լուծումը գտնեն խաղաղ կոնֆերանսում, Ղարաբաղի հայերը իրենց են վերապահում ինքնուրոշման նույնպիսի իրավունքներ:

Աղբբեջանական զենեղալ-նահանգապետության իշխանությունը դարաբաղի հայերի վրա տարաձեյու հարցի կապակցությամբ Ղարաբաղի հայերի 5-րդ համազումարը անհրաձեյտ է համարում հաղորդել, որ Աղբբեջանը միշտ էլ Թուրքիայի հանցակիցն ու միջնորդն է սղել հայերի դեմ՝ ընդհանրապես, և դարաբաղի հայերի դեմ՝ մասնավորապես, նրանց ցարանությունների մեջ, նա այդպիսին է հանդիսանում նաև հիմա... այդ «կառավարությունը» մինչև օրս չի դադարել թուրքերի վերադարձի մասին երազելուց և շարունակում է սխտեմատիկ կերպով ծնշել հայերին:

Տնտեսական բուկտոր, որը հաստատվել է թուրք փաշաներն այստեղ գալուց, դարձել է հայերին ծնշելու համար աղբբեջանական կառավարության պետական համակարգը: Ազգակությունը, կողոպուտը, սպանությունները, առանձին մարդկանց հետապնդումը հանդիսանում են Աղբբեջանի վարքի նորմաները իր նպատակին հասնելու համար...

... Մենք համոզված ենք, որ ներկայիս Աղբբեջանը, հետևելով իր ավագ սղոր՝ Թուրքիայի օրինակին, ձգտում է լիովին ոչնչացնել հայերին... հատկապես դարաբաղի հայերին... որոնք մինչ այսօր պաշտպանել են իրենց ազատությունը և բարբարոսության ու ավերումների չեն ենթարկվել:

Բացի այդ, համազումարը գտնում է, որ Ղարաբաղի հայության քաղաքական, պատմական, կոլտուր-իրավական և հատկապես տնտեսական պայմանները ոչ մի դեպքում չեն կարող հիմք ծնալու իր ժողովրդին, ժամանակավորապես անգամ, Աղբբեջանի վարչական իշխանությունը պարտադրելու համար:

Հիմնվելով այս ամենի վրա, Ղարաբաղի հայության 5-րդ համազումարը անընդունելի է համարում վարչական իշխանության ամեն մի ձև, որը կունի է Աղբբեջանից:

Դրա հետ միասին, ներկայացնելով համազումարի բոլոր դեպուտատներին կողմից միաձայն ընդունված ու ստորագրված բանաձևը, որը մերժում է զենեղալ-նահանգապետի ժամանակավոր իշխանության ծանաչումը, Ղարաբաղի 5-րդ համազումարը հաղորդում է, որ իր որոշումը հիմնավորապես է իր ընտրողների անընդունելի որոշումն ու հաստատուն կամքով, որում անգլիական հրամանատարությունը կտրուկ է, եթե ցանկանա, համոզվել, անցկացնելով համաժողովրդական հանրաքվե»:

Հայկական ԽՍՀ ԿԳՊԱ, ֆ. 199, ց. 1 ց. 35, թ. 27

Հատկանշական է, որ 1918-1920թթ. ընթացքում տեղի ունեցան Արցախի հայ բնակչության ներկայացուցիչների ինն համագումարներ: Ութ համագումարներում վճռականորեն մերժվել է Ադրբեջանի իշխանության ճանաչման մասին մուսավաթական կառավարության պահանջը, և, ավելին, բոլոր համագումարների բանաձևերում աներկիմաստ կերպով հայտարարվել է, որ Արցախ-Ղարաբաղը հանդիսանում է Հայաստանի անկապտելի մասը: Եվ միայն 7-րդ համագումարը Անդրկովկասում անգլիական օկուպացիոն զորքերի կոպիտ ճնշման տակ ստիպված է եղել ժամանակավորապես կոմարոմիսի դիմելու մուսավաթական կառավարության հետ: Նրանց միջև կնքվեց 1919թ. օգոստոսի 22-ի ժամանակավոր համաձայնագիրը: Այդ ակտի համաձայն, հայկական Արցախը ժամանակավորապես՝ մինչև Փարիզի խաղաղ կոնֆերանսի որոշումը, ճանաչեց Ադրբեջանի իշխանությունը, բայց այն պայմանով, որ հայկական շրջանների վարչական կառավարումը իրականացվի միայն հայկական ընտրովի մարմինների կողմից և որ մուսավաթական կառավարությունը զորամասեր չմտցնի հայազգի բնակչություն ունեցող տարածքը:

Ի դեպ, նույնիսկ այդ՝ մուսավաթականների համար անցանկալի հաճախագիրը ձեռք է բերվել, ինչպես նշվեց վերևում, անգլիական շանտաժի շնորհիվ: Անգլիացիները, հետևելով իրենց ավանդական քաղաքականությանը, նպատակ ունեին ազգամիջյան խտրականության բոլորքմանը Անդրկովկասում: Տվյալ դեպքում նրանք, ելնելով կոնյուկտուրային նկատառումներից, ակնհայտորեն անտեսում էին Արցախի հայերի շահերը մուսավաթականների հետ նրանց բախման մեջ: Դեռևս 1919թ. փետրվարի սկզբին Շուշիում անգլիական առաքելության ղեկավար մայոր Մոնկ-Մոգզոնը Ղարաբաղի հայկական ազգային խորհրդին է դիմել երկրամասը վարչականորեն Ադրբեջանին ներթափելու նախագծով: Նույն թվականի փետրվարի 20-ին Հայկական ազգային խորհուրդը իր հակառաջարկում մերժել է անգլիացիների առաջարկությունը: Ջայրացած անգլիացի գեներալ Շառտելվորտը 1919թ. մարտի 26-ին գալիս է Շուշի քաղաքը և Ղարաբաղի հայկական ազգային խորհրդի ներկայացուցիչ Ա. Ծահնագարովի և Շուշվա քաղաքագույնի Գ. Ծահնագարովի հետ բանակցությունների ժամանակ չառաջարկել կորպով հայտարարում է. «Ես նախազգուշացնում եմ, որ Ադրբեջանի և նրա գեներալ-նահանգապետի դեմ ամեն մի բախում իրենից ներկայացնում է ելույթ Անգլիայի դեմ: Մենք այնքան ուժեղ ենք, որ կարող ենք ձեզ ստիպել ենթարկվել»:

Հայկ. ԽՍՀ, ԿԳՊՊ, ֆ. 200, ց. 1, ք. 243, Խ. 107-108:

Բայց այդ սպառնալիքը ևս հայերի վրա չներգործեց, որոնք հաստատակամորեն կանգնած էին իրենց դիրքերում: Չնայած դրան, 1919թ. ապրիլի 5-ին Շատելվորտը Բաքվում որոշում հրապարակեց Սուլթանովին Ղարաբաղի գեներալ-նահանգապետ նշանակելու մասին, որին, ինչպես մենք արդեն գիտենք, 5-րդ ղարաբաղյան հայկական համագումարը արժանի պատասխան է տվել:

Հետագայում անգլիացիներն ուժեղացրին ճնշումը, իսկ մուսավաթական կառավարությունը իր նպատակին հասնելու համար, այսինքն՝ Արցախը զավթելու համար բարբարոսական մեթոդների դիմեց: 1919թ. մայիսի 4-ին և 5-ին Լա հայերի կոտորած կազմակերպեց Ղախալուշեն, Կրկտու՝ Փահլուր, Գալաշեն և այլ գյուղերում: Բոլոր կողմերից մուսավաթական ավազակներով շրջապատված Արցախը (այն ժամանակ մնացյալ Հայաստանը չկարողացավ իրական օգնություն ցույց տալ) ստիպված էր զիջումներ կատարել և ընդունել 1920թ. օգոստոսի 22-ի համաձայնագիրը:

Սակայն այդ համաձայնագիրը բազմիցս խախտվել է մուսավաթական իշխանությունների կողմից, քանի որ նրանց չէր բավարարում Արցախ-Ղարաբաղի փաստացի գոյությունը որպես քաղաքականապես ինքնուրույն սիպար: Նրանք շատ ասգամ են ապագրյուս կերպով փորձել գեներալու դաժան տնտեսական շրջափակման միջոցով իրենց թելադրանքին ենթարկել այս երկրամասը:

Ցանկանալով մեկընդմիջում վերջ տալ Արցախի ինքնուրույնությանը, 1920թ. մարտի սկզբից մուսավաթականները համարյա իրենց բոլոր կանոնավոր զորքերն ու բազմաթիվ զինված ավազակախմբեր ադրբեջանական բանակի հրամանատար գեներալ Մեհմանդարովի գլխավորությամբ նետեցին նրա սահմանների մոտ: Իսկ մարտի 20-ին հայ բնակչությանը զինաթափման վերջնագիր ներկայացրին: Արժուժ ստանալով, մուսավաթական զորքերը լայն ծավալի ռազմական գործողություններ սկսեցին միաժամանակ Արցախի և Ջանգեղուրի հայ գյուղացիության դեմ: Սկզբում նրանց հաջողվեց գրավել մի քանի բնակավայրեր և հերթական չարագործություններ կատարել: Եսակայն բոլոր զինված գյուղացիները, ովքեր անգամ արդեն օգնության հասած Հայաստանի կանոնավոր զորքերի փոքրաթիվ ստորաբաժանումների հետ միասին, ջախջախացին մուսավաթականներին, նրանց դուրս բջելով զավթած հողերից:

1920թ. ձմռան-գարնան այդ իրադարձությունների տուն շրջանում տեղի ունեցան Արցախի վերջին երկու համագումարները, որոնցում նորից հայտարարվեց մուսավաթական Ադրբեջանի իշխանությունը չճանաչելու մասին և դեպի մայր հայրենիքի հատ վերամիավորում լեռնային երկրամասի բնակչության կողմնորոշման մասին: Մասնավորապես, իններորդ համագումարի լիազորելիքը 1920թ. մայիսին Մոսկվայում Հայաստանի ներկայացուցչության միջոցով հետևյալ ուղերձն են հղել ՌԽՖՍՀ ԱԳ ժողովրդական կոմիտեի 2-իչերինին. «Լեռնային Ղարաբաղի աշխատավոր գյուղացիության իններորդ համագումարը սույն թվականի ապրիլի 23-29-ին որոշեց:

1. Համաձայնագիրը, որը Ղարաբաղի 7-րդ համագումարի անունից կնքվել է ադրբեջանական կառավարության հետ, վերջինիս կողմից խախտված համարել Ղարաբաղի խաղաղ բնակչության վրա ադրբեջանական զորքերի կազմակերպված հարձակման, Շուշիում և գյուղերում բնակչության բնաջնջման պատճառով:
2. Հայտարարել Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանի հանրապետության հետ միավորման մասին, որպես նրա անբաժանելի մասը

3. Մտկվալում Հայաստանի հանրապետության պատվիրակությանը խնդրել համագումարի որոշման մասին հայտնել ի գիտություն: Ռուսաստանյան խորհրդային կառավարությանը:

Հուլի. 10/2, 1946 թ., թ. 220, գ. 1, գ. 531, թ. 95:

Եվ այսպես, մեր կողմից բերված պատմության աղբյուրները և նրանի պետական արխիվներում ու գրադարաններում պահվող շատ ուրիշ նյութեր ուրվագծում են 1919-1920թթ. Արցախ-Ղարաբաղում տեղի ունեցած իրադարձությունների պատմական ճշմարտությունը: Իսկ փաստաթղթերի հարստության բազայի վրա հիմնված այդ պատմական ճշմարտությունը կարևոր է հետևյալում:

1. Արրբեջանական պետությունը, որին գլխավորում էին մուսավաթա եսևները, իր ծագումից էետու վարել է ոչ միայն Արցախի, այլև Զանգեզուրի, Նախիջևանի, Շարուր-Պարալագլազի հայկական հողերի զավթման քաղաքականություն:

2. Արցախի հայ բնակչությունը 1918-1920թթ., ընդհուպ մինչև խորհրդային իշխանության հաստատումը Արրբեջանում, կարողացել է իր լեռնային երկրամասը պաշտպանել մուսավաթական, ափազակայնների բազմաթիվ ասպատակություններից և դրանով իսկ պահել պաշտպանել իր քաղաքական անկախությունը Արրբեջանից:

1920թ. ապրիլին, այսինքն՝ Արրբեջանում խորհրդային իշխանության հաստատման նախօրյակին, Արցախը վերամիավորված է եղել Հայաստանի հետ:

**ՎԱՆՈՒՄԻ ԷՎՈՅԱՆ**

Հայկական ԽՍՀ կենտրոնական պետական արխիվի տնօրեն

«Կանոնիստ» թերթ, հեռան, աստեթեն, № 1 165, 13.07. 1959».

**Հավելված № 5**

Ս. Մ. Կիրով: (Վ. Ի. Անիբին Երվան համակից), 3 հունիսի, 1949թ.

Ղարաբաղը և Զանգեզուրը չեն ծանաչում Արրբեջանի կառավարությունը և մուսավաթականների ու այդ մարզերի հայ հայրենասերների միջև ընթանում են ազգամիջյան կատաղի ծակատամարտեր:

Ս. Մ. Կիրով: Հուլիաններ, հունիս, փաստաթղթեր: Մ. 1938, № 1, էջ 144:

**ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի**

**Դ Ե Կ Ր Ե Տ Ը**

«Թուրքահայաստանի» մասին:

29 զեկտեմբերի 1917թ. (11 նոյեմբերի 1918թ.)

Հաստատված է խորհրդների 3-րդ Համաստատանյան նամակների կողմից 13 (28) նոյեմբերի 1918թ.

ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը հայ ժողովրդին հայտարարում է, որ Ռուսաստանի բանվորական և գյուղացիական կառավարությունը պաշտպանում է Ռուսաստանի կողմից օկուպացված «Թուրքահայաստանի» հայերի ազատ ինքնորոշման իրավունքը ընդհուպ մինչև լրիվ անկախություն:

ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը գտնում է, որ այդ իրավունքի գոյությունը հնարավոր է միայն մի շարք նախնական երաշխիքների պայմանով, որոնք բացարձակորեն անհրաժեշտ են հայ ժողովրդի ազատ հանրաքվեի համար:

ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը այդպիսի երաշխիքներ է համարում.

1. Ջուրջեյի զուրս բերումը «Թուրքահայաստանից» և «Թուրքահայաստանի» բնակիչների անձնական և ունեցվածքային անվտանգության ապահովման ձապատակով հայկական ժողովրդական միլիցիայի անհապաղ ստեղծումը:

2. Փախստական հայերի, ինչպես նաև զանազան երկրներում ցրված հայ տարագիրների անարգել վերադարձը «Թուրքական Հայաստան»:

3. Պատերազմի ժամանակ թուրքական իշխանությունների կողմից բռնի կերպով Թուրքիայի խորքերն արտաքսված հայերի անարգել վերադարձը «Թուրքահայաստան», ինչի վրա ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը պնդելու է թուրքական իշխանությունների հետ խաղաղ բախակցությունների ժամանակ:

4. «Թուրքահայաստանի» ժամանակավոր ժողովրդական վարչության ստեղծումը դեմոկրատական սկզբունքներով ընտրված հայ ժողովրդի Պեպուսատների խորհրդի ձևով: Կովկասի գործերով Արտակարգ ժամանակավոր կոմիսար Ստեփան Թահումյանին հանձնադրվում է «Թուրքահայաստանի» բնակչությունը ամեն տեսակ օժանդակություն ցույց տալ 2-րդ և 3-րդ կետերի իրականացման գործում, ինչպես նաև ձեռնառնել լինելու խառն էանձևաժողովի ստեղծմանը՝ «Թուրքահայաստանի» սահմաններից զորքերի դուրս բերման ժամկետներն ու եղանակը սահմանելու համար: (1-ին կետ):

Յանքուբյուն. «Թուրանական» արտահանողական գործակալները  
առջվում են պեմոկրատորեն քննարկած հայ ժողովրդի ներ-  
կայացուցիչների կողմից՝ օկուպանտի պեմոկրատորեն րե-  
տրված խառն և վիճարկի (մատուցման կամ և այլն) ներ-  
կայացուցիչների հետ համաձայնեցմամբ՝ կովկասի դարձերի  
և տարածք ժամանակավոր կամիսարի հետ համաձայն:

Ժողովրդական կոմիսարների Խորհրդի նախագահ **Վ. ՌԱՅԱՆՈՎ**  
(ԼԵՆԻՆ):

Ազգայությունների գործերի ժողովրդական կոմիսար **Ի. ԶՈՒԿՈՎՍԿԻ**  
(ՍՍԱԿԻ):

Ժողովրդական կոմիսարների Խորհրդի գործերի կառավարիչ  
**Վ. ԲՆՆՉԲՈՒՆՈՎ:**

Խորհրդի քարտուղար **Ն. ԳՈՐԲՈՒՆՈՎ:**

Հովելված № 7

Ա. Գ. Ժ. Կ. ի 1920թ. սեպտեմբերի 20-ի բյուրոյի

### ԱՂՐԲԵՋԱՆ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Թիֆլիսի «Նովոստի դևյա» թերթի հուլիսի 30-ի համարում երևույթ-  
րակված է հետևյալ արտասույությունը.

Ղարաբաղի հայ բնակչության ներկայացուցիչներ Ն. Երզնկյանը և  
Փիրումովը, որոնք իբրև պատգամավորներ Խորհրդային Ռուսաստան են  
ուղարկվել Բաքվում Ղարաբաղի մասին բանակցությունների համար: Օր-  
ջոնիկիձեին են դիմել հետևյալ հեռագրով.

«Աղբեջանի Խորհրդային հանրապետության կառավարությունը  
վերջնագիր է ներկայացրել, որից կարելի է եզրակացնել, թե երկու մար-  
զեր՝ Ղարաբաղն ու Ջանգեզուրը, որոնց բնակչությունը բացառապես հա-  
եր են, պետք է որ միացվեն Աղբեջանին, այնինչ այդ մարզերի բնակչու-  
թյունը իրենց գյուղացիական համագումարներում կտրականապես հրա-  
ժարվել են միանալ Աղբեջանին: Ջանգեզուրի և Ղարաբաղի աշխատա-  
վոր գյուղացիությունը իր ազատության և անկախության համար գենքը  
ձեռքին մարտնչել է ինչպես թուրք իմպերիալիստների դեմ, այնպես էլ հե-  
տագույն Ատանտայի իմպերիալիզմի և աղբեջանական մուսավաթական  
կառավարության դեմ: Աղբեջանի հետ Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի բռնի  
միացման քաղաքականությունը շղել է Թուրքիայի, Ատանտայի՝ և Մուսա-  
վաթի քաղաքականությունը:

Բաքվի հեղաշրջման և մուսավաթական կառավարության անկման  
մասին լուրերը մեծ ցնծություն են առաջ բերել Ղարաբաղի և Ջանգեզու-  
րի գյուղացիության մոտ, որը համոզված է եղել, որ այս անգամ Խորհրդ-

դային Ռուսաստանը նրանց երաջխավորում է ամեն տեսակ բռնությունից,  
որտեղից էլ որ այն բխի:

Խորհրդային Աղբեջանի վերջնագիրը անհանգստության զգացում է  
առաջ բերել, իսկ խորհրդային կարգերի թշնամիներին՝ նոր առիթ է սպել  
գյուղացիությանը համոզելու, թե Խորհրդային կառավարությունը պատ-  
րաստվում է Աղբեջանի հետ միասին ազրեբիվ գործողություններ ձեռ-  
նարկելու գյուղացիության դեմ: Ինչպես Անդրկովկասում խորհրդային իշ-  
խանության վարկի, այնպես էլ Ղարաբաղի աշխատավոր ժողովրդի բարօ-  
րության տեսակետից ինչպես ենք ձեզ, Աղբեջանի խորհրդային իշխա-  
նությունը՝ այսուհետև զորքեր չմտցնել Լեռնային Ղարաբաղի սահմաննե-  
րը, այլ չեզոք խորհրդային հանձնաժողով գործադրել այնտեղ, որպեսզի  
իմանա հեղափոխական գյուղացիության կամքը և, այդ կամքի համաձայն,  
լուծել Ղարաբաղյան հարցը: Խնդրում ենք պատասխանել:

Եթե անհրաժեշտ եք համարում, ինչպես ենք ժամ նշանակել ուղիվ  
գնով բանակցությունների համար:

Ղարաբաղյան հայ հայրենակցության ներկայացուցիչներ Փիրումով և  
Երզնկյան:

Հովելված № 8

Հունիսի 29, 1920թ.

ՈՆՎ. ԼԵՆԻՆԻՆ

Սեմարգո Վաղիմիլ Բյիչ:

Նախիջևանի մոտ թուրքական զորամասերի երևալու մասին Սդիվա  
Կիի հեռագիրը չի պարզում՝ արդյոք կտրուկ շրջադարձ կա՞ փոքրասիա-  
կան թուրք ազգայնականների ամբողջ քաղաքականության մեջ, թե՞ դա  
առանձին ջոկատի գործողություն է, որը իր սեփական քաղաքականու-  
թյունն է վարում Փոքր Ասիայում ընդհանուր կազմալուծվածության հետե-  
վանքով և լսել է մեր դեմ ուղղված մուսուլման-մուսավաթիստների շարժ-  
ման մասին, որոնց նրանք օգնության են շտապում: Բոլոր դեպքերում չի  
կարելի կասկածել, որ դրանում մեծ դեր են խաղացել մուսուլմանների  
ապստամբական շարժումներն Աղբեջանում: Եթե առկա է իրական շճ  
քաղաքա՞ թուրք թեմալականների քաղաքականության մեջ, դրան անկաս-  
կած նպաստել են անվերջ քաջքույները թուրքերի հետ մեր բանակցու-  
թյուններում և մեր ներկայացուցչության Անգորա մեկնելու մշտական հե-  
տաձգումները: Բոլոր դեպքերում, կասկած չկա, որ մեծ դեր է խաղացել  
Աղբեջանում զարգացում ստացած պայքարը խորհրդային իշխանության  
դեմ և ֆանատիկ մուսուլմանների ուժեղ շարժումը Խորհրդային Բաքվի  
պրոլետարիատի դեմ: Այդ շարժումը պետք է ծակատագրական կերպով  
հաջորդի Բաքվում Խորհրդային Հանրապետության հոչակմանը: Կոմու-

նիստական միջոցառումները, ընդ որում, ըստ երևույթին, չափազանց հապճեպ և անտակտ կերպով մտցված, չէին կարող չվանել մուսուլմաններ ըի մանրործուական մասային, օրինակ՝ Բաքվի մանր խանութայանն ըի մասային: Եւրջ արունահեղույթներ են կատարվել: Մեր գործա սերի կողմից մուսուլմանների գանգվածային ջարդը Ելիզավետապոլում, անկասկած, նպաստել է կոտորածի խոր սրմանը մուսուլմանների զգալի մասի և խորհրդային իշխանության միջև, որը շատերը դիտում են որ պես մոսկովյան հասարակ ներկայացուցչություն և անձամբ անբավարար է իրագեկ Ադրբեջանի ներքին քաղաքականությանը: Բայց նովկասցի գրուցակիցների պատմածներից են այն տպավորությունն են ստացել, թե այդ ներքին քաղաքականությունը եղել է զգալի չափով անզգույշ և վանել է մուսուլմանների զգալի մասին: Թուրքերի առաջխաղացումը Ադրբե ջանի ուղղությամբ, անկասկած, դրա հետ է կապված:

Գործերի նոր վիճակը պետք է անդրադառնա Անդրկովկասում մեր պլանների վրա և մեզ ստիպի էլ ուժելի գզուշուրեն վերաբերվել ընկ. ընկ. Օրջանի կիճեի, Ադրվանիի, Նարիմանովի և մրանների հարձակուտակաւ, պլաններին: Այս ընկերները սկզբնապես ձգտել են զենքը ձեռքներին խորհրդային կարգեր մտցնելուն և՛ Վրաստանում, և՛ Հայաստանում, և ծարաստիճան հիսպթափված էին. երբ մեր Կենտկոմը դա մերժեց: Մինչև օրս ընկ. Նարիմանովն իր հեռագրերում վերադառնում է Վրաս տանն ու Հայաստանը անհույսալ խորհրդանշաններու Իսր անհրաժեշտա թյան մտքին: Երբ բաքվեցի ընկերներին հարկ եղավ այդ պլանից հրա ժարվել, նրանց մոտ, այնուամենայնիվ, պահպանվեց Վրաստանի ու Հա յաստանի դեմ հարձակողական գործողությունների տակտիկան: Մեզ հարկ եղավ շատ էներգիա ծախսել համարյա ամենօրյա միջամտության վրա՝ նպատակ ունենալով մեր ընկերներին հետ պահել հարձակողական գործողություններից: Այդ բախման վերջին փուլն է Խանդանուտում Ալլար լեջանի կողմից այն հակալական օկուպաների նկատմամբ պետականների հայտարարումը, որոնք մշտապես պատկանում են Հայաստանին և փաս տորեն գտնվում են Հայկական Հանրապետության ձեռքին: Ադրբեջանա կան կառավարությունը պահանջ է հայտնել Ղարսբաղի, Ջանգեզուրի և Ծալթուրո-Պարազգլազի գավառի նկատմամբ՝ Նախիջևանի, Օրդուբադի և Ջուլֆայի հետ միասին: Այդ վայրերի մեծ մասը փաստորեն գտնվում է Հայկական Հանրապետության ձեռքին: Երկուսից մեկը Կամ Ադրբե ջանը այդ վայրերը խլելու համար իր մուսուլմանական զորամասերն ու դարկել է այն նույն ասկյարների դեմ, որոնք ապստամբում են խորհրդա յին իշխանության դեմ: Թաթարական զորամասերը հայրի դեմ ուղար կելը բացարձակապես անընդունելի է և մեծագույն հանցագործություն կլինելու: Այն առավել ևս անթույլատրելի է այժմ, երբ հենց այդ վարգերի վրա հարավից հարձակվում են թուրքերը, որոնց խնդույն ձեռք կանկնեն արդրբեջանական մուսուլմանական զորամասերը, եթե նրանք այնտեղ ուղարկվեն: Ընդհանրապես այդ զորամասերի մասին հարցը ինձ թվում է բավականին դժվարին: Նրանք արդեն ապստամբություններ են բարձրացնում, և թուրքերի մոտենալը նրանց մեջ էլ-ավելի կուժեղացնի

այդ միտումը: Ամենից լավը կլինել նրանց ուղարկել Պալսկաստան, բայց ես անբավարար եմ իրագեկ իմանալու համար՝ արդյո՞ք դա իրագոր ժելի է ներկա պահին: Համենայն դեպս, խոսք անգամ լինել չի կարող արդրբեջանական ասկյարների հայրի դեմ ուղարկելու մասին՝ վերջինս յից այն մարզերը, որոնք նկատմամբ Ադրբեջանի ինքնին փչել է պահանջ ներկայացնել, խլելու համար:

Ադրբեջանին բավարարելու մյուս ուղին, հիշատակված բոլոր վայրե ըը մեր զորամասերի կողմից գրավելը՝ դրանք որպես նվեր Ադրբեջանին հանձնելու համար: Հենց այդ կոմբինացիան նկատի ունի Նարիմանովը: Այնտեղից եկած ընկերներն առում են, որ նկատի է ունեցվել մուսուլմանա կան ասկյարներին թիկունք հետ քաշել: Բաքվի խորհրդային կառավարու թյունը, որը ներքին քաղաքականությունը հանգեցրել է մուսուլմանաւալ, գանգվածների զգալի մասի հետ կտրուկ բախման, ցանկանում է փոխհա տուցում ստեղծել և ազգայնականորեն տրամադրված տարրերին կաշառել Ադրբեջանի համար այն վայրերի ձեռքբերումով, որոնք նա վիճելի է հուշարարում: Այդ կոմբինացիան ռուսաստանյան զորամասերի ձեռքով կատարելը բոլորովին անթույլատրելի է: Մեր դերը պետք է լինի բացար ձակապես օբլեկտիվ և խստիվ անաշատ: Արևելքում մեր ամբողջ քաղաքա կանոնության համար ծակուտագրական սխալ կլինել, եթե մենք սկսեինք մեկ ազգային տարրի վրա բազավորվել մյուս ազգային տարրի դեմ: Հա յաստանից որևէ մասեր խլել և մեր ձեռքով դրանք հանձնել Ադրբեջանին՝ դա կնշանակել կատարելապես կեղծ կոյուրիտ հաղոյոց: Արևելքում մեր ամբողջ քաղաքականությանը: Պա կխախտեր մեր քաղաքականություն մասին պատկերացումը՝ որպես գոտ անշահախնդիր և օբլեկտիվ քաղա րակականություն: Մասնավորապես Հայաստանի վերաբերյալ դա երկար ժա մանակով անուղղելի հարված կհասցնելու կոմունիզմի գործին: Հենց այդ պատճառով որոշում է ընդունվել վիճելի վայրերը գրավել ռուսաստան յան զորամասերի կողմից՝ դրանք ենթարկելով ռուսաստանյան օնտաա դիոն իշխանությանը այն հաշվով, որպեսզի այդ վայրերը հետագայում ոչ Իրբեջանին, ոչ Հայաստանին չչնորհվեն մի չն այն պահից, երբ բա րենպատտ քաղաքական իրադարձություն վրա կհասնի և կհաջողվի խա րող և բոլորի համար գոհացուցիչ ելք գտնել: Ռուսաստանյան զորքերի կողմից այդ վայրերի ժամանակավոր գրավումը պետք է նպաստի ինչպես հայրի, այնպես էլ մուսուլմանների հանդարտեցմանը: Մինչև օրս, սա կույն, մեր զորամասերի կողմից գրավված են միայն Ծուլին և Ջարբայիլը, իսկ այսպես կոչված վիճելի վայրերի ստավել մեծ մասը գտնվում է Հա րկական Հանրապետության ձեռքին: Թուրքերի հարձակվելը մեզ ստիպում է հրամարվել այդ պլանի հետագա անցկացումից: Հանրապետության Հեղ ուազմխորհուրդը կտրականապես հայտարարում է այնտեղ մեր զորքերի կողմից որևէ նոր վայրի գրավման անհնարինության մասին: Թուրքական վրամուզը մեզ ստիպում է սահմանափակվել սյուդեն ունեցածների պաշտ արությունամբ, նկատի ունենալով գլխավորապես Բաքվի պաշտպանություն ր: Մեր ուժերն այնտեղ անբավարար են, որպեսզի նոր վայրեր գրամել է առաջանալ դեպի Հայաստանի խորքը: Եվ այսպես, պարզ է, որ մենք

ստիպված ենք սահմանափակել: արդեն մեր կողմից գրավված վայրերի օկուպացմամբ և հրաժարվել Հայաստանի որևէ նոր մասեր գրավելուց, թե կուզ և որպես վիճելի նշվողները:

Հայաստանի իշխանություն տակ գտնվող վայրերի օկուպացումից ձեռնպահ մնալը կորուստի վերջինիս հետ պայմանագրի կնքումը: Հուլիսյան պատվիրակությունը ոչ մի կերպ չի ցանկացել ռուսաստանյան օկուպացման հանձնել Հայաստանի իշխանություն տակ գտնվող վայրերը, բացի Ղարաբաղի օկուպացից: Միայն ռազմական ստատուս բնույթի հիման վրա կարելի է Հայաստանի հետ պայմանագրի հույս ունենալ, որն անհրաժեշտ է հանուն Անդրկովկասում մեր խաղաղ քաղաքականության անցկացման: Եվ այսպես, ամեն ինչ խոսում է այն բանի օգտին, որ մենք պետք է հրաժարվենք այնտեղ որևէ ուրիշ վայրեր գրավելուց, բացի այդպես գրավվածներից: Հայկական Հանրապետության հետ մենք պետք է ձգտենք հնարավորին չափ շուտ պայմանագիր կնքել: Հետագա օկուպացումից ձեռքն պահ մնալը չի վերացնում նրա կնքման ծանապարհիկն եղած բոլոր խոչընդոտները, քանի որ հայկական պատվիրակությունը ձգտում է այն բանին, որպեսզի մենք որոշենք, թե որտեղով է անցնում սահմանը Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև, ինչը մեզ համար կնշանակեր այնտեղ ամեն մի վայր անհավաղ կամ Ադրբեջանին կամ Հայաստանին զիջելու անհրաժեշտություն: Մենք հիմա դա անել չենք կարող, մեծագույն վնաս չհասցնելով կամ մեկի, կամ էլ մյուսի հանդեպ մեր քաղաքականությանը: Այդ պատճառով մեզ հարկ լինի ամեն կերպ պատճառաբանելով, հրաժարվել Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև սահմանը որոշելու պարտականություններից:

Թուրքիայի վերաբերյալ դրությունը պարզվում է, որ էլ ավելի բարդ է: Այնինչ մենք նույնիսկ չգիտենք, թե ինչ է թաքցնված թուրքական գոյրեյի այն տեղաշարժերի տակ, որոնց մասին հուղորդում է Մոլդավիան: Այս գործողությունների կարծիքով, թուրքերին զենք տալու մասին հարցը վերջ նակաստպես լուծելու համար պետք է սպասել ընկ. Էլիավայի Անգորայից գալու և նրանից առաջին տեղեկություններն ստանալուն: Միայն անմիջակայքում մեր ներկայացուցչի միջոցով մեզ համար հնարավոր կլինի բավարար չափով պարզել դրությունը, որպեսզի որոշում ընդունել այն մասին, թե կա՞րող ենք արդյուք կատարել թուրքերին զենք տալու մեր խոստումը, թե՛ այդ զենքը ուղղակի կամ անուղղակի կերպով պալեստինյան մեջ կմտնի մեր դեմ: Ծառ հնարավոր է, որ շրջադարձը մեր դեմ, եթե այդպիսին իրոք կա, առաջացրել է հենց Մոսկվայի օգնությունից հրաժարվելու թուրքերը: Այդ ամենը ստույգ պարզել կարելի է միայն այն ժամանակ, երբ Անգորայից գրի Էլիավան: Ներկայումս անհրաժեշտ է արագացնել նրա մեկնումը: Ճիշտ այդպես էլ չպետք է ուշացնել ընկ. Լեգրանի մեկնումը: Այդ ընկերները կզննեն Անգորայում և Էրիվանում տիրող իրադրությունը, և այն ժամանակ մենք որոշում կընդունենք իրադրության իրական իմացության հիման վրա: Ներկա պահին գլխավոր է՝ համենվ մեր ներկայացուցիչների հնարավորին չափ շուտ գալուն:

**Կոմունիստական ողջուխով՝ Չիչերին:**  
(Փ. ՄԿ ԿՄԸՍ, Օձանն օձեմ, 6-ի սեկտոր ձ. 44-32/3-ա, ձ-34-58).

**Գորխի գավառային հեղկոմին գրած՝ Ղարաբաղի նահանգային հեղկոմ Ասադ Կարանի նամակ-իրահանգներից.**

— 1920 թվականի հուլիսի 19-ի թվագրությամբ.

«Մորապես սխալ է եղել ձեր հին քաղաքականությունը, այսինքն՝ գոյրեյի կողմից Ղարաբաղի և Ջուղեզուրի գրավումը: Մենք գիտենք, որ մեր գործերը շահաշահված են և նահանջել են, իսկ այսօր գորբերի փոխարեն մեր փողերը հրաջքներ են գործում: Նորից ու նորից կրկնում են իմ խորհուրդը՝ ոչ մի գումար չխնայել, ավելացրեք ռոժիկը, տվեք պստակներ և այն ամենը, ինչ նրանք ուզում են: Կառավարությունը որոշում է կա բացել Ղարաբաղը և Ջուղեզուրը Ադրբեջանին միացնելու համար՝ բաց թողնել 200 միլիոն ռուբլի»:

— 1920 թվականի հուլիսի 21-ի թվագրությամբ.

«Մինչև օրս դեռևս չի գինաթափված Ջուղեզուրի գոյրեյի 90 տոկոսը: Դա ցավալի է: Բայց առավել ցավալի է այն, որ մինչև օրս չի գլխատված Ջուղեզուրի հայությունը: Նրա մտավորականությունը և ռազմական պարագլուխները մինչև օրս մնում են գոյրեյում: Աշխատեցեք, որպեսզի բոլոր նշանավոր և պիտանի հայերը ձերբակալված լինեն... Թողեք մարդասիրությունը: Դրանով չի կարելի պետություն ստեղծել, երկրներ նվաճել... Ռազմիկներով հարուստ հայտնի տեղերում, հայերին թուլացնելու նպատակով, սպանեցեք մի ուս ռազմիկի և դրա մեջ մեղադրեցեք հայերին: Գիտե՞ք, թե (Նրանց) ինչ կանեն ռուսները: Ջուղեզուրում ոչ օրինակ վոր մարդ թողեցեք, ոչ հարստություն, որպեսզի այդ անիժյալ ցեղը (հայերը) այլևս ոտքի կանգնել չկարողանան»:

(ՄԱԿ ԿՄԸՍ, ֆ. 64, օտ 1, ձ. 10, ձ. 9-10)

**ՌՈՐԸՐՈՎԱՅԻՆ ԱՂՐԲԵՋԱՆԻ ՀԵՂԿՈՄԻ  
ՀԵՂԱԳԻՐԸ ՌՈՐԸՐՈՎԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԵՂԿՈՄԻՆ**

Բուլբրին, բոլորին, բոլորին

Ադրբեջանի Ռորիդուրին Առցիախատական Հանրապետության անուրից հայ ժողովրդին հայտարարեցեք Ադրբեջանի Հեղկոմի նույնների 30-ի որոշումը.

«Ադրբեջանի բանվորազորագրական կառավարությունը, ստանալով Հայաստանում ապստամբ գրուպացիության անունից Ռորիդուրային Առցիախատական Հանրապետության հռչակման մասին հաղորդագրությունը, որոշում է եղբայրական ժողովրդի հարջանակը. Այսօրվանից Հայաստանի



և Ադրբեջանի միջև նախկին սահմանները չեղյալ են հայտարարվում: Լեռնային Ղարաբաղը, Ջանգեզուրը և Նախիջևանը ճանաչվում են որպես Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության բաղկացուցիչ մասը:

Կեցցե՛ Խորհրդային Հայաստանի և Ադրբեջանի բանվորների և գյուղացիների եղբայրությունն ու միությունը:

Ադրբեջանի Հեղկոմի նախագահ **Ն. ՆԱՐԻՄԱՆՈՎ**

Արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար **Մ. ՀՅՈՒՍԵՅՆՈՎ**

30 նոյեմբերի 1920թ.

*Կամուխատ» թերթ, Երևան, նոյեմբերի 7 զինվածների 1920թ.*

Հավելված № 11

**ՌՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱՊՐԲԵՋԱՆԻ ՀԵՂՎՈՍԻ ՀՈՉԱԿԱԳՌԸ  
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՌՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԻԾՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ  
ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅԱՄԲ**

1 դեկտեմբերի, 1920թ.

Խորհրդային Ադրբեջանի կառավարությունը ուղտախոսության խոր զգացումով ողջունում է այն հերոսական ջանքերը, որ տվյալ պահին ցուցաբերում է աշխատավոր հայ ժողովուրդը դաշնակցական կառավարության ատելի լծի դեմ պայքարում, որը ավելի քան 2 տարում Հայաստանը հասցրել է լրիվ ջղջայման ու հուսահատության:

Պաշնակների տիրապետության շրջանը՝ դա «արյունալի վաթխանալի ալի», ազգամիջյան սպանողի շրջան է, որի ժամանակ արյունաքամ են եղել հայ և մուսուլման ժողովուրդները: Մուսավաթի և դաշնակների կառավարությունները, ծախվելով Անտանտային, վերջինիս ձեռքին կույր գեներան դարձրել ժողովուրդներին և իրենց ինպերիալիստական տենչանքների մեջ մի ժողովրդին իրադրել են մյուսի դեմ, ստեղծելով դուրսբաղյան, Նախիջևանյան, գանգեզուրյան և այլ տարածքային հարցեր, որոնք չէին կարող լուծվել դաշնակցական-մուսավաթական ռեակցիայի ջանքերով:

Հայրենասիրտ ավերված քաղաքներ ու գյուղեր, տանկակու հուրբուր հազարավոր մերկ ու քաղցած, իրենց հարազատ օջախներից զրկված մարդիկ, անա կենդանի վկաները ոչ հեռու անցյալի, որը ցույց է տալիս, ու մի խումբ ավանտյուրիստներ, համաշխարհային բուրժուազիայի լակեյներ, իրենց անձնական շահերի համար սովի, ցրտի ու մահվան են դատապարտել տանկակ և հայրենի հազարավոր մարդկանց:

Խորհրդային Ադրբեջանը, ընդունաջ գնալով եղբայրական հայ աշխատավոր ժողովրդի պայքարին՝ ընդդեմ դաշնակների իշխանության, որոնք մեր լավագույն կոմունիստ ընկերների արյունն են թափել ու թափում են Հայաստանում ու Ջանգեզուրում, հայտարարում է, որ այսուհետև տարածքային ոչ մի հարց չի կարող դառնալ երկու դարավոր հարևան ժողովուրդների՝ հայերի և մուսուլմանների փոխադարձ արյունահեղության պատճառ, Ջանգեզուրի և Նախիջևանի գավառների տարածքները հանդիսանում են Խորհրդային Հայաստանի անբաժանելի մասը, իսկ Ղարաբաղի աշխատավոր գյուղացիությանը ինքնորոշման լրիվ իրավունք է տրվում, թողյալ բազմական գործողությունները Ջանգեզուրի սահմաններում դադարեցվում են, իսկ Խորհրդային Ադրբեջանի գրքերը դուրս են բերվում:

Բացի դրանից, Խորհրդային Ադրբեջանը իր դավաանները Խորհրդային Հայաստանի առաջ լայնորեն բացում է դեպի անհատում հայաստանները՝ նավթը, կերտսինը և մյուս պրոդուկտները, որոնք ունի Խորհրդային Ադրբեջանը:

Այդ հարստությունները, որոնք ստանում էին համաշխարհային իմպերիալիզմի գիշատիչները, հատուն որոնց արյունալի օրգաններ էին սարգվում Անդրկովկասի տարածքում, այսուհետև դառնում են Ռուսաստանի, Խորհրդային Ադրբեջանի և Խորհրդային Հայաստանի սեփականությունը, որոնք, համախմբվելով կուռ շարքերի մեջ, կընթանան դեպի համաշխարհային կապիտալի վերջնական ջախջախում:

Ադրբեջանի Հեղկոմի նախագահ՝ **Ն. ՆԱՐԻՄԱՆՈՎ**

*Կամուխատ» թերթ, Երևան, նոյեմբերի 2 զինվածների 1920թ.*

В сборнике «Великая Октябрьская Социалистическая революция и победа Советской власти в Армении», Ереван, 1957 г. 437-438.

Հավելված № 12

**ՈՎ(Բ) ԿԵՆՏՐՈՆԻ ԿՈՎԵՅՈՒՐՈՅԻ ՊԵՆՏՈՆԻ ՆՍՍՏԻ  
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԻՑ  
ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏԿԱՆԱԼՈՒ ՄԱՍԻՆ  
ՀՈՍՋ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀՈՉԱԿԱԳՐԻ ՄԵՋ ՆՅԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ:**

3 հունիսի 1921թ.

Որոշեցին.  
... 5. Հայկական կառավարության հռչակագրի մեջ նշել Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանին պատկանալու մասին...

**Ջարտողար՝ Տիգրանյան**

*ԽՍՀՄ Կենտկոմի արհիվեր ՄԼԻ ԿԵՄ. ֆ. 64, ց. 1, գ. 1, ք. 77: Կավեբազմ պատճեն: Մեքենագիր:*

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԺՈՂՈՍԽՈՐՀԻ ՂԵԿԲԵՑԸ ԼԵՈՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱՔԱՂԻ  
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԵՏ ՎԵՐԱՄԻԱՎՈՐՄԱՆ ՄԱՍԻՆ:**

Աղբյուրի միջոցով հաստատված խորհրդային Հանրապետության Հողկոմի հոշակագրի և Հայաստանի ու Աղբյուրի միջոցով հաստատված Հանրապետության միջև պայմանավորվածություն հիման վրա հոշակվում է, որ այսուհետև Լեռնային Ղարաբաղը հանդիսանում է Հայկական Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության անբաժանելի մասը:

**Հայաստանի Ժողովրդի նախագահ՝  
Ա. ՄՅԱՆՆԻԿՅԱՆ (Ա. ՄԱՐՏՈՒՆԻ)**

**Հայաստանի Ժողովրդի քարտուղար՝  
Մ. ՂԱՐԱՔԵԿՅԱՆ**

12 հունիսի 1921թ.

*Խորհրդային Հայաստանի թերթ, Երևան, հուլիսի 19 հունիսի 1921թ.*

1921թ. հուլիսին ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի Կոմբյուրոյի պնդումի նիստում Լեռնային Ղարաբաղի մասին հարցի քննարկման վերաբերյալ, նիստ, որը հրավիրվել էր Ն. Նարիմանովի պահանջով, որը հրաժարվել էր Խորհրդային Աղբյուրի կառավարության՝ տվյալ մարզը Խորհրդային Հայաստանին հանձնելու մասին հոշակագրից, որը նա հոշակել էր 1920թ. դեկտեմբերի 1-ին Բաքվի Խորհրդի նիստում...

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ № 11

ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի Կոմբյուրոյի 1921թ. հուլիսի 4-ի պնդումի երեկոյան նիստի: Ներկա էին ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի անդամ Ստալինը, Կոմբյուրոյի անդամներ ԸՆԿ. ԸՆԿ. Օրջոնիկիձեն, Կիրովը, Մախարաձեն, Նարիմանովը, Մյասնիկովը, Նազարյանը և Ֆիգաուները, կոմերիտիության Կոմբյուրոյի քարտուղար Բրեյձմանը, Կրաստանի Կենտկոմի անդամներ Ցինյուաձեն, Մոխովանին, Ավանիձեն:

... Ղարաբաղյան հարցը: Այս հարցի քննարկման ժամանակ պարզվեցին երկու տեսակետներ և քվեարկության դրվեցին հետևյալ հարցերը:

ա) Ղարաբաղը թողնել Աղբյուրի սահմանների մեջ:

**Քվեարկում են կողմ.** Նարիմանով, Մախարաձե, Նազարյան:

**Քվեարկում են դեմ.** Օրջոնիկիձե, Կիրով, Մյասնիկով, Ֆիգաուներ:

բ) Հանրապետության անցկացնել ամբողջ Ղարաբաղում՝ հայ և մուսուլման ամբողջ բնակչության մասնակցությամբ:

**Քվեարկում են կողմ.** Նարիմանով, Մախարաձե:

գ) Ղարաբաղի լեռնային մասը մտցնել Հայաստանի կազմի մեջ:

**Քվեարկում են կողմ.** Օրջոնիկիձե, Մյասնիկով, Ֆիգաուներ, Կիրով:

դ) Հանրապետության անցկացնել միայն լեռնային մասում, այսինքն՝ հայերի շրջանում:

**Քվեարկում են կողմ.** Օրջոնիկիձե, Մյասնիկով, Ֆիգաուներ, Կիրով:

Նազարյան:

ՈՐՈՇԵՑԻՆ. Լեռնային Ղարաբաղը մտցնել Հայաստանի կազմի մեջ հանրապետության անցկացնել միայն Լեռնային Ղարաբաղում:

6. ԸՆԿ. Նարիմանովի հարաբարությունը. Նկատի ունենալով այն կարևորությունը, որ Ղարաբաղյան հարցն ունի Աղբյուրի համար, անհրաժեշտ է համարում այն տեղափոխել ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմում վերջնական լուծման:

ՈՐՈՇԵՑԻՆ. Նկատի ունենալով ոչև, որ Ղարաբաղի մասին հարցը լուրջ տարածություն է առաջ բերել, ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի Կոմբյուրոյի անհրաժեշտ է համարում այն տեղափոխել ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմում վերջնական լուծման:

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ № 12

ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի Կոմբյուրոյի 1921թ. հուլիսի 5-ի նիստի: Ներկա էին ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի անդամ Ստալինը, Կոմբյուրոյի անդամներ ԸՆԿ. ԸՆԿ. Օրջոնիկիձեն, Մախարաձեն, Կիրովը, Նազարյանը, Օրախելաշվիլին, Ֆիգաուները, Նարիմանովը, Մյասնիկովը, \*Աղբյ. ՄՍՀ արտգործնախարար Հրուսեյանովը:

ԼՍԵՑԻՆ. 2 ԸՆԿ. ԸՆԿ. Օրջոնիկիձեն և Նազարյանը հարց են հարուցում Ղարաբաղի մասին Նախորդ պնդումի որոշման վերանայման մասին:

ՈՐՈՇԵՑԻՆ. ա) Ելնելով մուսուլմանների և հայերի միջև խաղաղության անհրաժեշտությունից և վերին ու ստորին Ղարաբաղի տնտեսական կապից, Աղբյուրի հետ նրա մշտական կապից, Լեռնային Ղարաբաղը թողնել Աղբյ. ՄՍՀ-ի սահմանների մեջ, նրան տալով մարզային լայն ինքնավարություն՝ Շուշի քաղաքում վարչական կենտրոնով, որը մտնում է ինքնավար մարզի կազմի մեջ:

բ) Հանձնարարել Աղբյուրի Կենտկոմին Հայաստանի Կենտկոմի հետ խոսակցել Լեռնային Ղարաբաղի Արտակարգկոմի պոստի համար թեև լուծույթի մասին:

գ) Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավարության ծավալը կուրցի Աղբյուրի Կենտկոմը և կներկայացնի Կենտկոմի Կոմբյուրոյի հաստատմանը:

(ԱՄԻԱ ԻՄՄԻ սրբ. ԻԿ. ԿՈՐԸ փ. 64. օր. 1 ԵԸ. X ԵՐ. ԵՐ. 1, 116, 124).

ԱՐԶԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ 11

Հայաստանի կոմկոսի Կենտկոմի սխևտի  
16 հունիսի 1921թ.

ՄԱՍՆԱԿՑԵՑԻՆ. Լուկաշին, Մյասնիկյան, Մոսվյան, Խաչեյան և  
Ազատյան:

ԼՍԵՑԻՆ

10. Կովբյուրոյի որոշումները Ախալթալաքի և  
Ղարաբաղի մասին:

ՈՐՈՇԵՑԻՆ.

10. 1) Ախալթալաքի մասին: Հանձնարարել ընկ.  
Մոսվյանին՝ դիմել Կովբյուրոյին, որպեսզի այդ  
հարցը շտապ կերպով քննարկվի Կրաստանի  
Կենտկոմում և Ներկարացվի Կովբյուրոյի պլենու-  
մում վերջնական որոշման:

2. Ղարաբաղի մասին:

- ա) Հարցը Կովբյուրոյում վերանայման չի տրվում:
- բ) Ղարաբաղի հարցի որոշումը մեզ չի բավարարում: Հաջորդ նիստում կոնկրետ և ձևակերպված առաջարկություն ներկայացնել ինքնավարության ելության մասին:

(ՊԱԱՓ, ԻՄՄԼ, ֆ. 1, ՕՊԻ, Դ. 39 № 5 օժ.)

Խիստ գաղտնի

Ռուսաստանյան կոմունիստական (բուլշ.) կուսակցություն.

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

Քաղվածք 44 Քաղբյուրոյի 1920թ. հուլիսի 7-ի

սխտի № 25 արձանագրությունից

8. Հրահանգ Կովկասյան ռազմաճակատի ՀՌԽ-ի  
անդամներին և Կրաստանում, Հայաստանում  
ու Թուրքիայում մեր դիվանագիտական ներկա-  
յացուցիչներին:

9. Հաստատել ընկ. Չիչերինի նախագիծը

Կենտկոմի քարտուղար՝ ստորագրություն

Կովկասյան ռազմաճակատի Հեղազմխորհրդին

Պատճենը՝ ընկ. Նորիմանովին, պատճենները՝ ընկ. ընկ Կիլովին,  
Լուկաշին և Էլիավային.

1. Կրացական կառավարություն հետ ՌՍՖՍՀ-ի կնքած պայմանագրի  
ընդանց կատարման և կենսագործման է ենթակա իր բոլոր մասնամաս-  
նայություններով: Ռուսաստանյան խորհրդային իշխանությունները, որոնց  
զգոժանությունը որևէ չափով շփվում է Կրաստանի հետ, պետք է անշե-  
տորեն հաշվի նստեն այդ պայմանագրի վիճիների հետ: Բացառություն է  
կազմում միայն Անդրկովկասյան օկրուգի մասին հորվածը, որը պայմա-  
նագրի համաձայն Կրաստանի մեջ մտցնելու վոխտրեն պետք է համարվի  
վիճելի տեղանք, որի մատկանությունը այս կամ այն հանրապետության  
ընդհանուր է ՌՍՖՍՀ-ի կողմից նշանակված նախագահ ունեցող խառն  
համաձայնագրով: Այդ մասին որոշումը շարադրված է ոչ թե Կրաստանի  
ուստի հիմնական պայմանագրում, այլ լրացուցիչում:

2. ՌՍՖՍՀ-ն խաղաղ և բարիդրացիական հարաբերություններ է պահ  
պանելու բուրժուական պետությունների՝ Կրաստանի, Հայաստանի և Թուր-  
քիայի հետ: Խորհրդային իշխանությունները պետք է ծեղնպուհ մնան այդ  
հանրապետությունների նկատմամբ ամեն տեսակ գրգռիչ կամ անբարյա-  
զակամ գործողություններից, որոնք կարող են տանել դեպի նրանց հետ  
բարիդրացիական հարաբերությունների խախտում: Ոչ մի դեպքում չպետք  
է ներկայումս փորձեր կատարել խորհրդային իշխանություն մտցնելու  
Կրաստանում և Հայաստանում: Պետք է գործնականում իրագործելի հա-  
մակեցություն եղանակ խառատվի այդ հանրապետությունների կառավա-  
րությունների հետ:

3. Ելելով Կրաստանի հետ պայմանագրից՝ պայմանային քաղաքա-  
կանությունը ձգտելու է այն բանին, որպեսզի հասնել վրացական տարած  
քից անգլիական և մյուս կողմնակի գործերի հեռացմանը, այնուհի սպի-  
տակավարիական ջոկատների ստեղծմանը, դեմիկիներն ու վազգակախմբե-  
րի մեացորդներն ու նրանց սպառնալիությունները Ռուսաստանին վերստ  
գործնելը թույլ չտալուն:

Այս խնդիրները հատուկ կերպով պրված են ռուս վրացական վե-  
րահսկիչ համաձայնագրի վրա և այս նպատակներին հասնելուն պետք է  
ձգտել նրա միջոցով ու ընդհանրապես լեզալ միջոցներով:

4. Ճիշտ արյապես էլ լեզալ միջոցներով, նրանով պայմանագրից, պետք  
է նաևնել ազիտացիայի ուզատությանը և ընդհանրապես Կրաստանում կո-  
մունիստների համար գործնական լեզալության: Կոմունիստներին ներման  
մասին պայմանագրի կետը պետք է մեկնաբանվի Կրաստանում կոմունիս-  
տական կուսակցության լեզալությունը ծանաչելու իմաստով:

Լեզալ միջոցներով պետք է այդ նույն բանին հասնել Հաղաստանում,  
յուստ որում քաղաքական իրադրությունը մեզ կուս ռուսակցական կառու

վարության վրա ուժեղ ճնշման հնարավորություն: Իսկ Թուրքիան կոմու-  
նիստական պրոպագանդային ազատություն է խոստացել:

5. Պետք է անպայման խուսափել Կրաստանի, Հայաստանի ու Թուր-  
քիայի կառավարությունների դեմ ապստամբություն հայտացնու փորձերից: Պետք է բացատրել այդ հանրապետությունների այն տարրերին, որոնք  
հեղաշրջման են ձգտում, որ ինչպես համաշխարհային իրադրության, այն  
պես էլ մեր ուզման պայմաններում պատճառով ընդհանուր բաղադրական  
նկատառումներից ելնելով, Նրանք չպետք է ներկայումս ձեռնամուխ լի-  
նեն իրենց նպատակի իրագործմանը: Նրանք պետք է մնան պայմանագրի  
սահմաններում:

6. Արդեն սկսված ապստամբությունները, օրինակ՝ Հոյուսվային Օսե-  
թիայում, պետք է վերաջնել անհիփանդագին կերպով, ելնելով պայմա-  
նագրից, այսինքն՝ ներմուծ մասին կետի հիման վրա:

7. Զանի որ մեր ուզման վիճակը թույլ չի տալիս մեր զորամասե-  
րի կողմից Ղարաբաղի, Չանգզուրի գավառի, Նախիջևանի, Չուֆայի,  
Շարուրոյի և Դուրապագազի նահանգի գրավումը, ուսաստանյան գիմվա-  
րական իշխանությունները պետք է սահմանափակվեն Հայաստանի և  
Ադրբեջանի միջև վիճելի այն վայրերի գրավումով, որոնք այժմ նրանց  
կողմից գրավված են, այսինքն Շուշին և Զուգրայիլը, այս կամ այն հարե-  
վան հավրապետությունների գոյրերի միջամտության վերացմամբ, ինչ  
պես որ արդեն ուսաստանյան կառավարության կողմից առաջադրված  
և հաղորդված է Կովկասի խորհրդային իշխանություններին: Նշված վայ-  
րերում ոչ ոքից ադրբեջանական կամ հայկական իշխանություն թույլ տրվել  
չի կարող: Այդ վայրերում ուսաստանյան զորամասերի խնդիրների մեջ  
պետք է մտնի, ա) ընդհանուր կարգուկանոնի պահպանումը, բ) թաթալ-  
ների և հայերի միջև ընդհարում թույլ չտալը, ըստ որում հասուկ ուշադրու-  
թյուն պետք է դարձվի խառն բնակչություն ունեցող շրջաններին, որտեղ  
նշված ազգություններից մեկը փոքրամասնություն է հանդիսանում: Ու-  
շառանդան ուզման հրամանատարությունը չպետք է, սակայն, մի-  
ջամտի այդ վայրերի ներքին քաղաքացիական կառավարմանը և պետք է  
տեղական բնակչությանը թողնի արմինհետրացիայի ստեղծումը այնպիսի  
սկզբունքներով, որոնք տեղական բնակչության կողմից, առանց մեր հրա-  
մանատարության ուղղակի կամ անուղղակի մասնակցության, կընդունվեն:

8. Նշված շրջանները գրավելու ժամանակ ուսաստանյան ուզմա-  
կան հրամանատարությունը կոչի միջոցով, հրամանով և այլն, պետք է  
տեղական բնակչության լայն զանվածներին բացատրի, որ ուսաստան-  
յան գոյրերն այդ տարածքները գրավում են ազգամիջյան կոտորածը կանխե-  
լու նպատակով, որ այդ վայրերի գրավումը ժամանակավոր է՝ մինչև  
գրավված տարածքները այս կամ այն հանրապետությանը պատկանելու  
հարցի լուծումը, և այդ տարածքային բախումները լուծվելու են խառն  
հանձնաժողովի կողմից՝ Ուսաստանի ներկայացուցչի նախագահությամբ,  
ըստ որում խառն հանձնաժողովը ղեկավարվելու է բնակչության երկնիկա-  
կան կազմով՝ ու նրա կամքով:

9. Զաքաթալայի օկրուգը չպետք է գրավի ուսաստանյան զորամա-  
սերի կողմից: Արդեն այդ օկրուգում գտնվող զորքերի քանակը չպետք է  
մեծացվի: Այդ օկրուգի պատկանելության մասին հարցի լուծումը թողնված  
է վրաց-ադրբեջանական խառն հանձնաժողովին՝ ուսաստանյան կառու-  
վարության ներկայացուցչի նախագահությամբ:

Ճիշտ է. (ստորագրություն)

ԱՄՆԻ Կենտրոն, Բեռլին, 6-րդ սեկտոր, գ. 44-3,3-ա, ք. 67 71.

Տավրիս N 17

**ՀԱՆՐԱՔԵՏԻ ՄԱՍԻՆ**

Ադրբեջանցի պատմաբանները ընդունում են իրենց Հեղկոմի և կառու-  
վարության հրապարակած դեկրետի միայն այն տարբերակը, որի մեջ աս-  
ված է. «Լեռնային Ղարաբաղին ազատ ինքնորոշման իրավունք է վերա-  
դրվում»: Իբր այս խոստման հիման վրա անցկացվել է հանրաքվե, որն,  
իբր, ի հայտ է բերել Ղարաբաղի հայերի միահամուռ ցանկությունը՝ այ-  
լուցու Ադրբեջանի կազմում:

Ըկու ոչ մի փաստաթուղթ, որը հաստատի հանրաքվեի անցկացման  
խնդրությունը: Բերվում են լրագրային տեղություններ կամ մարզկոմի  
ինչ-որ հաջգառություններ, որոնց մեջ առանց որևէ հիմքերի անդրվում է,  
թե «ինքնավարության հռչակման ակտը ընդունվել է լիով միահամառու-  
րամբ»:

Այն լուրից հետո, երբ 1921թ. հուլիսի 5-ին ՌԿ(Բ)Կ Կենտրոնի Կով-  
բյուրոյում, Ի. Ստալինի և Ն. Մարիանովի ձևշմամբ, որոշում ընդունվեց  
Լեռնային Ղարաբաղը թողնելու Ադրբեջանի սահմանների մեջ, օգոստոսի  
1-ին Հաղորդի (Կենտրոնում) գրուում այսպես կոչված՝ Վարանդայի գա-  
ւառի խորհուրդների համագումարում խոսք է եղել այդպես ընդունված ո-  
րոշմանը հավանություն տալու մասին: Պատգամավորները խստիվ դա-  
տուպարտել են այդ որոշումը, խոսել այն մասին, որ այդ որոշմամբ ոտնա-  
կոթվել են հայ ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքները: Ելույթ է ունեցել  
համագումարում ներկա գտնված Ադրբեջանի ժողովրդական կոմիտուրե-  
րի խորհրդի նախագահի տեղակալ և արիխորիդի նախագահ Լևոն Միր-  
զոյանը և ասել հետևյալը. «Ես գիտեմ, որ դուք թյուրոգ ցանկանում եք  
միանալ Հայաստանի հանրապետությանը: Բայց չէ՞ որ Ղարաբաղը տըն-  
տուպապես կազմված է Բաքվի հետ, և, եթե ինքնավարություն ստանաք,  
այդա ձևի բոլոր հարցերը կլուծվեն» (ԱՂԻՄ պետ. արխիվ, ֆոնդ 485,  
գ. 1, գ. 14, թ. 58-69):

«Ես գիտեմ, որ դուք բոլորից ցանկանում եք միանալ Հայաստանի հուն  
յուրակառությանը. »

Այս է եղել Ղարաբաղի հայ բնակչության միասնամտ ցանկությունը: Այդ պատճառով էլ նշված համագումարում ոչ մի ուրոշում չի ընդունվել:

Այդօրինակ հաջորդ միջոցառումը անցկացվել է հաջորդ՝ 1922 թվա կանի նոյեմբերին Շուշում: Արդեն ԱԿ(Բ)Կ Կենտկոմի երկրորդ քարտու դար դուրձած Լեոն Միրզոյանը և ռազմածովային կոմիսար Ալիեղլար Կարանը այստեղ երազվիրեցին գյուղական խորհուրդների նախագահների ու քարտուղարների խորհրդակցություն, ստիպեցին, որպեսզի խորհրդակ ցությունը ուրոշում ընդունի Լեոնային Ղարաբաղը Ադրբեջանի սահմաննե քի մեջ թողնելուն հավանություն տալու մասին: Խորհրդակցություն մաս նակիցները խստիվ դատապարտեցին այդ առաջարկությունը, իրենք էլ ցանկություն հայտնեցին միասնապես Հալաստանի հետ: Սակայն հետագա Էնօրյա «մշակումը», սպառնալիքներն ու ոտատ խոստումները հանգեցրին ուրիշ արդյունքի. խորհրդակցությունը ուրոշեց հավանություն տալ մարզը Ադրբեջանի կազմի մեջ մտցնելուն:

Ինչպես էլ որ լինի, այդպիսի ուրոշումն իրավագուր չէ փոխարինելու հանրաքվեին, որը ոչ ոքի կողմից և զրբեք չի անցկացվել: Նման փաստե յը Ադրբեջանցի պատմաբանները փորձում են մատուցել որպես հանրա քվեի անցկացում: Օրինակ, ինտերնացիոնալիզմի հետ ընդհանուր ոչինչ չունեցող «Ինտերնացիոնալիզմի դիրքերից» հոդվածում, որը 1989 թվա կանի Էսկիսի 14-ին երապարակվել է «Բալխիսկի յաբուջի» թերթում, Գ. Գուշկը գրում է, թե 1923 թվականի Շախտախն Լեոնային Ղարաբաղում իտեյաքվե է անցկացվել:

Նախ, չճշտիվ հայտնի է, որ հանրաքվեի նմանվող ոչ մի բան Լեոնա յին Ղարաբաղում երբեք չի անցկացվել: Երկրորդ, եթե հուշվի առնենք, որ դեռևս 1923 թվականի հուլիսի 7-ին է ընդունվել Ադրբեջանի ԿԳԿ-ի հիկրեներ Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կազմում Լեոնային Ղարաբաղի ինքնու կազմի մարզի կազմավորման մասին, ապա լիովին անհասկանալի է դառ նում գիտնականի ձգտումը՝ ապացուցելու, թե իր կողմից նշված ժամա նակ հանրաքվե է անցկացվել:

Ո՞ր է այստեղ տրամաբանությունը: Սի՞րբ նախ հարցն են լուծում, իսկ հետո միայն հանրաքվե անցկացնում նուս վերաբերյալ:

Պետեղով, թե Լեոնային Ղարաբաղի գտնվելու տեղի մասին հարցը վճռվել է երկրամասի բնակչության շրջանում անցկացված հանրաքվեով, Ադրբեջանց սող նույն ժամանակ ամենամարտահեղ միջոցներն է ձեռնար կել և այժմ էլ ձեռնարկում է՝ ուղղված ԼՂԽՄ-ի բնակչության շրջանում Լեոնային Ղարաբաղի արտրենի վերաբերյալ իրա կան հանրաքվեի անցկացում թույլ չտալուն: Հանրապետու յան ինքնիշխանության մասին հապտապ ընդունված Ադրբեջանական ԽՍՀ հակասահմանադրական օրենքի մեջ նշված է, թե նման հարցերի յուծումը կարող է ընդունվել միայն ամբողջ հանրապետություն բնակչու յության շրջանում անցկացված համածողովրդական քվեարկություն (հան րաքվեի) կրիան վրա: Դրանով իսկ Լեոնային Ղարաբաղի հայազգի բնակ

չության ինքնորոշման հարցը մեկ անգամ ևս կախման մեջ է դրվում Ադրբեջանական ժողովրդի կամքից:

Նրանց համար, ովքեր սովետներիության տակ հասկումում են մի ազ ցի դիկտատուրան մրտաի նկատմամբ, տեղին է մեջ բերել Կ. Ի. Լենինի խոսքերն այն մասին, որ «ինքնորոշման իրավունքը կոնկրետ նշանակում է անջատվող ազգի հանրաքվեի միջոցով անջատման հարցի ուրոշումը»:

ԺՈՂՈՎԱԾՈՒԻ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ

Նավեկամ № 18

**ԼԵՈՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԻՆՔՆԱԿԱՐ ՍԱՐՋԻ ԿԱԶՄԱԿՈՐՈՒՄԸ**

**ԽՈՐՀՈՒՐԴՆԵՐԻ ԱՂՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱԴԻՐ**

ԿՈՍԻՏԵԻ 1923թ. հուլիսի 7-ի

Գ Ե Կ Ր Ե Տ Ը

**«ԼԵՈՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԻՆՔՆԱԿԱՐ ՍԱՐՋԻ**

**ԿԱԶՄԱԿՈՐՄԱՆ ՍԱՍԻՆ»**

Ցարկան ինքնակալությունը, որը ձգտում էր ազգային փոքրամաս նությունների ստրկացմանը ևախկին Ռուսաստանյան կայսրության մեջ, յեր խորշում նույնիսկ առանձին մանր ուզգությունների ոչնչացմանը դի րեկ նրանց մեկը մրտաի դեմ գրգռելու ուղիով:

1905-1906թ. թ. հայ-ուսուղմանական կոտորածը Անդրկովկասում կարող է ծառայել որպես վեիկոտուական ինքնակալության կործա նապար քաղաքականության լավագույն ապացույց: Այն պահին, երբ Անդրկովկասի հեղափոխական բանվորական զանգվածները բացեիբաց սկսեցին իրենց գալուրյթն արտահայտել կապիտալի կողմից իրենց ճնշման դեմ, ցարական գեներալներ Կոռոնցովների-Դաշկովների ձեռքով ոչնչանալը սթրմանվեց երկու բարեկամական, պատմականորեն իրար նետ կապված ժողովուրդների՝ հայերի և մուսուլմանների միջև:

Դա էլ ավելի բուցահայտվեց, երբ Անդրկովկասը մասնատվեց երեք յինքնուպույն պետությունների, որոնցում ղեկավար դերը անցավ մի րոսմը նուցիոնալ-շովինիստների՝ մուսավաթականներին. դուշնակներին և մենչեիկներին՝ արևմտյան կապիտալի լակեյներին, որոնք ուզգային փոքրամասնությունների նկատմամբ գերիշխելը ոնում էին առուշին այա րում: Այդ «պետությունների» գորության աննշան ժամանակամիջոցում ուշխատավոր գյուղացիության ոչ քիչ արյուն է թողվել Ղարաբաղի լեոնե յում ու Անդրկովկասի ուրիշ մասերում:

ԼՂԻՄ-Ի ՊՐՈԲԼԵՄԻ «ՍՈՍՈՍԿԱԾ» ԷԶԵՐԸ

«Լեռնային Ղարաբաղի հայկական մասից

կազմավորել ինքնավար մարզ»:

Աղբյ. 494-ի 1923թ. 7, 07-ի գեկրեռից

Վերջին տարիների ընթացքում հարազատների ջանքերով մեծ աշխատանք է կատարվել հայ ժողովրդի, հատկապես Լեռնային Ղարաբաղի պրոբլեմների, «Սոսոկված» էջերի հետազոտման ուղղությամբ: Ավելի վաղ հրատարակված Ա. Մնացականյանի և Բ. Ուրաբյանի մեծաշուրջ գրքերին ավելացել են Հայկական ԽՍՀ ԳԱ-ի հրատարակած «Լեռնային Ղարաբաղը» (1988թ.), «Ճշմարտությունը Լեռնային Ղարաբաղի մասին» ստեփանակերտյան ժողովածուն (1989թ.), Լ. Խուրշուդյանի «Ճշմարտությունը՝ պատմական գիտության միակ չափանիշն է» (1989թ.), Ե. Գրանտի «Վերակառուցումը և ազգային հարաբերությունները» (1989թ.) բյուռ լուրները և ուրիշներ:

Շատ բան է սրվում: Բայց էլ ավելի շատ բան պետք է կատարվի: Սահմավորապես, չափազանց հրատապ է հանդիսանում հատկապես հայտնի է՝, թե ինչ է եղել այն բանից հետո, երբ Նադիրմանովը տուրպետա հարեց Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանի կազմի մեջ մտցնելու մասին Կովչյուրայի 1921 թվականի հուլիսի 4-ի որոշումը. իսկ 1921 թվականի հուլիսի 5-ին ազգերի ինքնորոշման լենինյան սկզբունքին հակառակ այդ երկրամասը հանձնվեց Ադրբեջանին:

Նադիրմանովի այդ գործողությանը ինչպե՞ս վերաբերվեցին ՌՍՖՍՀ կուսակցական ու խորհրդային մարմինները, ինչպես նաև դրանց ղեկավարները: Բացի այդ, ինչո՞ւ Ադրբեջանի հայ բնակչությանը խոստացված լայն ինքնավարությունը՝ Շուշի մարաբաղաքով, երևան եկավ միայն երկու տարուց հետո, ըստինքն՝ 1923 թվականի ամռանը:

Այս հարցերի վերջնական պարզաբանությունը մեծապես կախված է արխիվային այն նյութերի մատչելիության աստիճանից, որոնք մինչև վերջին ժամանակներս իրականում գտնվում էին «ոտթը կողպեքի տակ»: Բայց և հայտնի նյութերն էլ շատ բանի մասին են վկայում: Ահա այն ժամանակների ամենահետաքրքիր փաստաթղթերից մեկը: Խորհուրդների 11-րդ համագումարին տված՝ ՌՍՖՍՀ սրտաքին գործերի ժողովրդական կոմիտարիատի 1920-21 թթ. տպգրքի կազմակերպության երուրեք զլխում «Կովկաս» բաժնում, այնտեղ, ուր շարադրվում է Հայաստանում սոցիալիստական նվաճումների պատմությունը, ասված է. «Հուլիսին Ադրբեջանի կես համաձայնություն է կնքվում Լեռնային Ղարաբաղի մասին, որը մտցվում է Խորհրդային Հայաստանի կազմի մեջ:

ԽՍՀՄ արտաքին բաղաբաղականության փաստաթղթերը, Նատ. 4, էջ 727:

Ազգային ճնշման ու անհավասարության վերացումը՝ ինչ ճնով էլ որ այն արտահայտված լինի, ժողովուրդների ազգային թշնամանքի և ատելության փոխարինումը միասնական պետական միությամբ, հանդիսանում է բանվորագյուղացիական հեղափոխության և խորհրդային իշխանության հիմնական խնդիրներից մեկը:

Ի կատարումն այդ խնդրի, խորհուրդների Ադրբեջանական Կենտրոնական Գործադիր Կոմիտեն որոշում է.

1. Լեռնային Ղարաբաղի Հայկական մասից կազմավորել ինքնավար մարզ՝ որպես ԱՄՍՀ-ի բաղկացուցիչ մաս. կենտրոնը Խանքենդի գյուղաբնակավայրում:

2. Ինքնավար մարզի կառավարման մարմիններն են համոզիսանում Մարզային Գործադիր Կոմիտեն և տեղական խորհուրդները:

3. Մինչև Մարզային Գործադիր Կոմիտեի կազմավորումը ստեղծել ժամանակավոր հեղափոխական Կոմիտե, պարտավորեցնել 2 ամսից ոչ ուշ խորհուրդների համագումար հրավիրել մշտական գործադիր մարմին ընտրելու համար:

ՃԱՆՈՒԹՈՒԹՅՈՒՆ. Բորչո արտոսավարների, անտառների, այգիների,

հողերի ու ջրերի փաստական տիրակալությունը մնում է դրանց ներկայիս տերերին:

4. Բորչո անկախաբան ֆինանսական ու տեխնիկական միջոցներով Մարզային Գործադիր Կոմիտեն մատակարարվում է ԱՄՍՀ-ի ընդհանուր միջոցներից՝ Աղբ. 494-ից տրված ունեիջական կարգադրությամբ:

5. Մարզի կամենադրության մշակման և վարչական միավորները Ղարաբաղի ինքնավար մարզին փաստորեն հանձնելու, ինչպես նաև ինքնավար մարզի սահմանները որոշելու համար խառն հանձնաժողով ստեղծել Լեռնային Ղարաբաղի, ցամառային Ղարաբաղի, Զրդիստանի և ԱՄՍՀ կենտրոնական իշխանության ներկայացուցիչներից, ուրիշ (հանձնաժողովին) արտոսավորեցնել իր աշխատանքն ավարտել ա. թ օգոստոսի 15-ի վրա:

Աղբ. 494-ի Նախագահի տեղակալ՝ Մ. Բ. ԿԱՍՈՒՄՈՎ:

ԼՂԻՄ արխիվային փայտաթղթեր

«Հաշվետվության» տեքստի ուղււղիւր ուսումնասիրութեան դեպքում կարելի է համոզուիլ, որ դա ինչ-որ տպագրական վրիպակ կամ վրիպատութիւն չէ: Իշխանութեան գերագույն մարմնի ամբիոնից հենց այդպէս է աւելել 1921 թվականի դեկտեմբերի 25-ին: Այդ «Հաշվետվությունը» և նրա հաստատումը համագումարում վկայում են ամենից առաջ Լեոնային Ղարաբաղը Ադրբեջանին հանձնելու վերաբերյալ Կովբլուրդի պլենումի որոշման հիմնադրակ լինելու մասին:

Ինչ վերաբերում է երկրամասի համահավաք հայ բնակչութիւնը խոստացված ինքնավարութեանը, ապա մատչելի փաստաթղթերի օբյեկտիվ և համակողմանի վերլուծությունը ցոյց է տալիս, որ Ղարաբաղը խելով Հայաստանից, Նարիմանովը և ուրիշներ շատ քիչ էին մտածում այդ մասին: Բավական է նշել, որ երկու տարի շարունակ Ղարաբաղյան հարցը մշտապես գտնվել է Անդրֆեդերացիայի ղեկավար մարմինների օրակարգում:

Անդրերկրկոմիտեն իր կրկնակի՝ 1921 թվականի նոյեմբերի 4-ի և 1922 թվականի սեպտեմբերի 18-ի որոշումներում Ադրբեջանի ղեկավարների ուշադրութեանն է հրավիրել Ղարաբաղի ինքնավարութեան ստեղծման մասին Կովբլուրդի որոշման կենսագործման անհրաժեշտութեան վրա: 1922 թվականի հոկտեմբերի 27-ին Անդրերկրկոմիտեն երաշխավորեց Ղարաբաղի ինքնավար մարզի գործկոմի նախագահ Նշանակել Արմենակ Կարակոզովին և Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտրոնի կարգադրութեան տակ գործադրեց Սուլեյման Շադունցին՝ Ղարաբաղում պատասխանատու աշխատանքի համար:

1922 թվականի դեկտեմբերի 14-ին Անդրերկրկոմիտեի պլենումը նոր հատուկ որոշում ընդունեց Լեոնային Ղարաբաղի ինքնավարութեան իրագործման մասին: Այդ նպատակով Լեոնային Ղարաբաղի գործերի հատուկ կոմիտե ընտրվեց Ադրբ. ԽՍՀ ԺԿԿ-ին առընթեր, որի կազմում էին Կիրովը Միրզաբեկյանը և Արմենակ Կարակոզովը. ինչպէս նաև՝ Արմենակ Կարակոզովի նախագահութեամբ տեղական օտարազգայնացու ուղիաւորներից 7 հոգու կազմով տեղական կոմիտե (տեղավորված էր Շուշիում): Անդրերկրկոմի պլենումը Ադրբեջանի ԺԿԿ-ին առաջարկեց միջոցներ բաց թողնել Լեոնային Ղարաբաղի հայ բնակչութեան կարիքների համար. Լեոնային Ղարաբաղն ամբողջով աշխատողներով և Կովբլուրդի պլենումի որոշումները կենսագործել մեկ շաբթուա ժամկետում: 1922թ. դեկտեմբերի 22-ին Անդրֆեդերացիայի Միութենական Խորհուրդը համապատասխան որոշում ընդունեց Լեոնային Ղարաբաղի ինքնավարութեան ձևակերպումն արագացնելու մասին: Սակայն այս ունգամ էլ Ադրբեջանի ղեկավարների հաջողվեց հետաձգել այդ կարևոր հարցի լուծումը: 1923 թվականի մարտի 10-ին Անդրերկրկոմը կրկին ու կրկին ադրբեջանական ղեկավարներից պահանջեց անհուպաղ լուծել Լեոնային Ղարաբաղին լայն ինքնավարութիւն տալու մասին հարցը՝ նրա վարչական կենտրոն դարձնելով Շուշին:

Ի պատասխան Անդրերկրկոմի պահանջի Ադրբեջանի ղեկավարները հորինեցին Ադրբեջանում հայերի կողմից ադրբեջանցիների ծնշման մասին վարկածը և փորձում էին Կարլ Ռադեկի օգնութեամբ այն տարածել ՌԿ(բ)Կ 12-րդ համագումարում: Ղա ստացվեց հետևյալ կերպ. 1923 թվականի ապրիլի 23-ին ՌԿ(բ)Կ 12-րդ համագումարի ցերեկային նիստում բացահայտելով որոշ միութենական հանրապետություններում պաշտպանական ազգայնականութիւնը հարձակողական շովինիզմի վերածվելու առանձնահատկութիւնները, Նույնիսկ Ստալինը, որը երբեք աչքի չի ընկել հայերի նկատմամբ սիրով, իր ղեկուցման մեջ հարկադրված խոստովանեց. «Ադրբեջանցիների մի մասի շրջանում Նույնպէս գոյութիւն ունի սոցիալիստի, երբեմն անսքող միտում, այն թեմայով, թե մենք, իբր, ադրբեջանցիներս, բնիկներ ենք, իսկ նրանք՝ հայերը, եկվորներ են: Չի կարելի» սրողոք, այդ կապակցութեամբ նրանց մի քիչ հետ քաշել, հաշվի չնստելով նրանց շահերի հետ: Ղա Նույնպէս շովինիզմ է»:

*ՌԿ(բ)Կ տասնեկուսորդ համագումարի Ազգայնական Հաշվետվությունը 1968, էջ 187:*

Տասնացորեն հաջորդ օրը՝ ապրիլի 24-ին կուսակցութեան համագումարի առաջնական նիստում, ազգային հարցի վերաբերյալ մտքերի փոխանակութեան ժամանակ Կարլ Ռադեկը հպարտարեց, թե Ադրբեջանում, իբր, իսկ ազգային փոքրամասնութեան կողմից ադրբեջանցիների ծնշման վտանգ գոյութիւն ունի: Հայ ազգայնականութեան այդ միտումների մասին, ասաց Կարլ Ռադեկը, համագումարում իրեն հայտնի է դարձել Ադրբեջանից մի պատասխանատու ընկերոջ ստածներից: (Տես՝ Տասներկու կողորդ համագումար... էջ 618-619):

Կարլ Ռադեկի պրովոկացիոն հայտարարութիւնը մերկացվեց համագումարի պատգամավորների կողմից: Համագումարի նախագահութեանը հասցեագրված կոլեկտիվ նամակում ադրբեջանական պատգամավորութիւնը (բացի Նարիմանովից) գրում էր, թե Ռադեկի հայտարարութիւնը «... իրերի իսկական վիճակին չի համապատասխանում և հիմնված է ոչ ճիշտ և ստուհող տեղեկատվութեան վրա, որը ընկ. Ռադեկին են մատուցում ադրբեջանական ուկոնիստները»: (Նույն տեղ, էջ 822-834):

Իր եզրափակիչ խոսքում Ստալինը, շոշափելով Ռադեկի հայտարարութիւնը, նշել է. «Ռադեկն այստեղ խոսեց այն մասին, թե հայերը Ադրբեջանում ծնշում կամ կարող են ծնշել ադրբեջանցիներին... Ես պետք է հայտարարեմ, որ ընդհանրապէս այդպիսի երևութիւններ բնութեան մեջ չեն լինում: Լինում է հակառակ երևութիւն, որ Ադրբեջանում ադրբեջանցիները, որպէս մեծամասնութիւն, ծնշում են հայերին և կոտորում, ինչպէս դա եղել է Նախիջևանում, որտեղ կոտորել են համարյա բոլոր հայերին... Ըստ որ ուրիշի պատիւն մեջ փոքրամասնութիւնը ծնշի մեծամասնութեան մարդկանց՝ սոցիալիստ անբնական բաներ երբեք չեն եղել» (Նույն տեղ, էջ 660):

Կարլ Ռադեկի «վարկածը» մերկացվեց կուսակցության 12-րդ համա գումարում: Բայց Ադրբեջանում դեռևս շարունակվում էր շովինիստական քաղաքականությունը Լեննային Ղարաբաղի նկատմամբ, որտեղ Ասադ Կա ռանի համախոհներն իրենց սև գործերն էին կատարում: Լեննային Ղարա բաղում Անդրեյկրկոմի ներկայացուցիչ Սուպեն Ծարունցը կամայականու թյան այդ բոլոր ծջացող ու գալչելի փաստերի առթիվ բազմիցս դիմել է Օրջոնիկիձեին ու Կիրովին: Անդրեյկրկոմի ղեկավարներին հասցեագրում 1923 թվականի հունիսի 13-ի իր նամակում Ծարունցը, մուսնավորապես, գրել է. «...բեղված փաստերը բավականաչափ ակնհայտությամբ ասում են, որ այս երկիրը Ադրբեջանի մեջ թողնել անպահի վերաբերմունքի դեպ քում, ինչպիսին որ եղել է մինչ այժմ, չի կարելի: Այդ պատճառով ես կար ծում եմ, որ այդ ինքնավար մարզը պետք է կապված լինի անմիջականու րեն Անդրեյկրկոմի հետ»:

ԻՒՆ ԿՍՆ, ֆ. 85, ց. 34, պահոց 307, թ. 1:

Անդրֆեդերացիայի ղեկավարները պրոբլեմի աղբյուրի ալընտրական խելամիտ լուծման չդիմեցին: Ցավոք, Նրանք չկարողացան կանխատեսել Ադրբեջանում «տիրակալական» հարձակողական շովինիզմի քաղաքակա նության ողջ կործանարարությունը: Բայց Նրանց հաստատականության շնորհիվ 1923 թվականի հուլիսի 7-ին Ադրբեջանի ԿԳԿ-ի ղեկիեռով «Լեննային Ղարաբաղի հայկական մասում» կազմավորվեց ինքնավար մարզ:

Իրենց բազմաթիվ բանավոր և գրավոր ելույթներում ժամանակակից ադրբեջանցի \*հեղինակները ոչ միայն չուղթյան են մատնում Ադրբեջանի ղեկավարության շովինիստական քաղաքականության դեմ 'Անդրեյկրկո մի և Նրա ղեկավարների երկու տարվա սկզբունքային ու հեռուողական պայքարը, այլև ձգտում են ԼՂԻՄ-ի կազմավորման փաստը ներկայացնել որպես Ադրբեջանի ղեկավարության ինտերնացիոնալիստական քաղաքա կանության արդյունք: Այնինչ, ինչպես անհերքելիորեն ապացուցում են կուսակցական փաստաթղթերը, այդ հայկական մարզն իր գոյությամբ պաթտական է ոչ թե Նարիմանովին ու ադրբեջանական մյուս ղեկավար ներին, այլ բացառապես Անդրեյկրկոմի և Նրա ղեկավարության հաստա տական ու ինտերնացիոնալիստական քաղաքականությանը:

Հարկ է առանձնահատուկ կերպով նշել, որ Նարիմանովը, Հյուսեյնու վը մինչև վերջ պաշտպանել են «տիրակալական» հարձակողական շովին նիզմի քաղաքականությունը հայ ազգային փոքրամասնության նկատմամբ: Նրանց միտումնալիս, հավանալական գիծն արտահայտվել է ոչ միայն Ադրբեջանի և Թուրքիայի հետ Հարաատանի սահմանների մասին հարցի քննարկման ժամանակ, ոչ միայն Կովբյուրոյի 1921 թվականի հուլիսի 5-ի որոշման իրացման ժամանակ, այլև հայկական ինքնավար մարզի չափ սերի ու սահմանների որոշման ժամանակ:

Լավ հայտնի է, որ Արցախն ու Ուտիքը պատկանում են հայկական այն հնագույն, պատմական գավառների թվին, որոնցից, իսկն ասում,

առկացած է եղել Հայաստանը՝ սկսած հայ ժողովրդի կազմավորման դա ռաշքջանից: Ցատ դարեր սնց, թաթար-մոնղոլական լծի հաստատումից հետո հարավային Արցախի և Ուտիքի տարածքում տիրապետող էթնոս դարձան մուսուլմանացված ցեղերը: Իսկ ինչ վերաբերում է Նրանց նախա լեննային ու լեննային մասերին, ապա պետք բնակչությունը միշտ էլ եղել է հայազգի: Ինչպես 1920-ական թվականներին, այնպես էլ 1959 թվա կանի մարդահամարի ժամանակ այս շրջանում հայերը կազմել են բնակ չության մեծամասնությունը: Թվում էր, թե ելնելով Կովբյուրոյի որոշման սուց և Օրջոնիկիձեի ու Կիրովի կոնկրետ առաջարկություններից, այդ ամ քող հայկական բնակչությունը կմտներ նախագծվող ինքնավար մարզի կազմի մեջ:

Սակայն Ադրբեջանի կառավարության 1923 թվականի հուլիսի 7-ի որոշմամբ այդ տարածքը բաժանվեց մի քանի մասերի: Դրանցից մեկում կազմավորվեց Լեննային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը: Նրա մյուս մասը կազմեցին Շահումյանի, Խանլարի և Պաշեստանի շրջանները: Նրա երրորդ մասը՝ սվելի քան 10 հայկական խոշոր գյուղեր, միացվեցին սկզբում Զել բաջարի, իսկ 1927 թվականից՝ Ծամխորի շրջանին:

Ինչի՞ հանգեցրեց երկրամասի տարածքի և համահավաք հայկական բնակչության այդպիսի մասնատումը: Առաջին, այն բանին, որ Լեննային Ղարաբաղի սահմանները առավելագույն չափով հեռացան հայկական հանրապետությունից: Նրանց միջև ի հայտ եկավ Զրդիստանի ազգային օկրուգը: Այն պատրվակով էլ, թե քրդական բնակչություն ունեցող բոլոր շրջանները պետք է մտցվեն մեկ միասնական օկրուգի մեջ, մի քանի կի լումետր լայնությամբ արհեստական միջանցք ստեղծվեց, այնտեղ, ուր Լեննային Ղարաբաղն ընդհանուր սահման ունի Համկական ՌՍՀ Գորիսի շրջանի հետ: Երեսնական թվականների սկզբներին Զրդիստանի օկրուգը լուծարվեց, իսկ 1939 թվականի մարդահամարի ժամանակ Ադրբեջանի բոլոր քրդերը «դարձան»... ադրբեջանցիներ:

Երկրորդ, Նարիմանովի և մյուսների «հոգատարության» շնորհիվ, երկրամասի համահավաք հայկական բնակչությունը զրկվեց իր տնտեսա կան, մշակութային և վարչական ընդհատությունից: Ոչ ճիշտ վարչա-տա լումքային բաժանումն այստեղ զգացվում է ամեն քալլափոխի: Օրինակ, Շահումյանի շրջանը (նախկին Գյուլիստանի մելիջություն) Ղարաբաղի մե լիջության հինգ բաղկացուցիչ մասերից մեկն է: Շահումյանի շրջանի և ԼՂԻՄ-ի միջև ոչ մի ադրբեջանական գյուղ չի եղել ու մինչ այժմ էլ չկա: Եթե Նարիմանովն այդքան անհանգստանում էր վերին ու ստորին Ղարա բաղի տնտեսական կապերի համար, ինչո՞ւ ապա այդ հայկական շրջանը մեկուսացրին ինքնավար մարզից:

Երրորդ, չափազանց յուրատիպ են Նան հենց Լեննային Ղարաբաղի՞ ինքնավար մարզի սահմանները, որոնք իրենց երկարությամբ հանրապե տության սահմանների համարյա կեսն են կազմում: Այդպես է ստացվել այն պատճառով, որ Ղարաբաղյան գետերի ստորին ու միջին սվազաննե ուր Նարիմանովը խլել է մարզից և մտցրել հարևան ադրբեջանական շրջան ների կազմի մեջ:



Չորրորդ, հազվադեպ բնակչության շահերը ոտնահարվել են՝ նաև նրա նով, որ ինքնավար մարզի մարտաքաղաքը չդարձավ Շուշին, չնայած որ հենց այստեղ էին կենտրոնացված տեղացի հայերի բոլոր տնտեսական, սոցիալ-քաղաքական ու հոգևոր արժեքները:

Ահա թե ինչպես խոտացված Լեռնային Ղարաբաղի լայն ինքնավարության փոխարեն, որի մարզկենտրոնը պետք է լինի Շուշին, երկու տարվա պայքարից ու խաբեություններից հետո՝ 1923 թվականի սեպտեմբերի 21-ին երկրի քաղաքական քարտեզի վրա երևան եկավ մի փոքրիկ վարչատարածքային միավոր՝ ԼՂԻԱ-ը:

## 2. ՄԱՐՏՈՒՑԱՆ

Կոցենտ, ԽՍՀՄ Ժողովուրդների միության անդամ

Գիտության և արվեստի Գերբ. № 120, 28 օգոստոսի, 1990թ.

Հավելված № 20

### ԱՊՐԲԵՋԱՆԻ ԿՈՍՎՈՒՍԻ ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՄԱՐԶԱՎԱՐՈՒՄԻ ԱՆՍՏԻՆԱԿԱՆ ԶԱՐԲԵՆՑՆԵՐԸ

ԸՆԿ. Հ. Ա. Պ Ո Ղ Ո Ս Յ Ա Ն Ի

ԵՆՈՒՅՈՐ ԽՍՀՄ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՆԱԽԱԳԱՂՈՒԹՅԱՆ 1988 ԹՎԱԿԱՆԻ ՀՈՒՆԻՍԻ 18-Ի ՆԻՍՏՈՒՄ

Հարգելի Միխայիլ Սերգեևիչ:

Հարգելի Անդրեյ Անդրեևիչ:

Հարգելի ընկերներ:

Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության անունից ես խորին երախտագիտությամբ և շնորհակալությամբ եմ հայտնում ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությանը այն բունի համար, որ անհրաժեշտ է համարվել ուժեղ խորը ուսումնասիրել մեր հարցը, փորձել գտնել նրա լուծումը:

Երկրի բնակչության գերակշիռ մեծամասնությունը միանգամայն ազդու պատկերացում ունի այն երկրամասի պատմության և աշխարհագրության մասին, որտեղ ծավալվել են իրազարմությունները: Իրագել մարզկանց համար ամեն տեսակ կասկածից դուրս է, որ Լեռնային Ղարաբաղը մշտնջենական բնակեցված է եղել հայերով և հանդիսանում է նրանց հայրենիքի մի հատվածը:

Իսկ այդ դեպքում Լեռնային Ղարաբաղը ինչպե՞ս է հայտնվել Ադրբեյջանական ԽՍՀ կազմում:

Ցավոք, դա զիջողություն է եղել Ադրբեյջանի այն ժամանակվա անբարեխոսական ձգտումների, որը, օգտվելով Ստալինի աջակցությամբ

և իր և ճարվարների չարաշահելով Անդրկովկասի, ամբողջ Ռուսաստանի համար արտակարգ բարդ իրավիճակը, շատաժի ենթարկելով երկիրը Նավթից զրկելու պարտալիքով, գրավելով շեմալիստներին Խորհրդային Ռուսաստանի կողմը քաշելու կարծեցյալ հնարավորությամբ, չխորշելով սպառնալիքներից և պրովոկացիաներից, կաշառքից և փաստերի նենգափոխումից հետևել նրան, որ Ադրբեյջանական ԽՍՀ կազմի մեջ սոցիալական մի տարածք, որտեղ 94 տոկոսից ավելին հայեր էին:

Այսպես կոչված ինքնավարության գոյության հետագա 65 տարիները եղել են մարզի հայ բնակչության ստորացման, վիրավորանքների և ամեն տեսակի ճշմունքների տարիներ:

Ադրբեյջանի կադրային քաղաքականությունը ստորադասված է եղել Լեռնային Ղարաբաղի երիտասարդության առաջիկա ընդունակ հաստատվել ամեն կերպ դուրս մղելու նպատակին: Մարզի ղեկավարության բոլոր հանգուցային պոստերում, որպես կանոն, նշանակվում էին Բաքվից եկած եմիսարները:

Ադրբեյջանում հրատարակված գիտական աշխատություններում, դրա լուրջական և բուհական դասավորելու հանրահայտ աջակցություն պատմական փաստերը հաճախ շարադրվում են պարզեցված ձևով, իսկ օրբեմն էլ ուղղակի խեղաթյուրվում: Հանրապետությունում պարզապես ցավագին հարց է դարձել բնիկ ժողովրդի ծագման մասին հարցը: Նրա լուսաբանումը ոչ հազվադեպ ուղեկցվում է ի վնաս հարևանների սեփական ժողովրդի պատմությունը «հնացնելու» և «ազնվացնելու» ձգտումով:

Սեգ, մեր մշակույթին, մեր անցյալին հասցված վիրավորանքները, հիրավի, աննախադաս են: Ադրբեյջանից Լեռնային Ղարաբաղը դուրս բերելու պահանջով արտահայտված բողոքի ամեն մի փորձ գնահատվել է որպես նացիոնալիստական նկրտում և ճշմեղ է անաղոք կերպով:

Իսկ մենք՝ անարեկված ստալինյան բռնակալական իշխանության տարիներից կամ ընկղմվելով լճացման ժամանակաշրջանի մղձավանջի մեջ, մոլեգնաբար, ուժասպառ լինելու շափ ծափահարում էինք նախ Միք-Ջաֆար Բազիրովին, այնուհետև Ալիևին և որպես բարձրագույն ողորձություն էինք ընդունում հնամենի փոքրիկ ֆաբրիկաների, մի կտոր շրկաբաժնի կամ «Եվլախ—Նախիջևան» մալուրուց հընթացք բաժին ընկած գազի տեսքով: Մինչդեռ վերջին տասնամյակում բոլոր ինստանցիաների բյուջեները, մարզի մտքում ամենամյա հատկացումները միջին հաշվով կազմել են 91 միլիոն ռուբլի: Իսկ մարզի բյուջեն 42 միլիոն է կամ հատկացումների 46 տոկոսը, այնպես որ մենք նվերներ չենք ստացել: Ի դեպ, ինչպես պնդում են ոմանք, ձրիակերներ էլ երբեք չենք եղել: Մարզը բնակչության մեկ շնչի հաշվով արտադրում է 67 կիլոգրամ միս, համարապետությունում միջին 27 կիլոգրամի դիմաց, 320 կիլոգրամ կաթ՝ 155 կիլոգրամի փոխարեն: Լրավճարներից մենք չենք օգտվում, ընդհակառակը, հանրապետական ֆոնդ ենք մատակարարում այս կարևորագույն պատանուներին:

Սկզբ ուշադրությունը հետևել ենք Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի հունիսի 17-ի նստաընթացին: Որպես նրա լիտանոսով այս միտքն էր հայտնվում, թե իբրև, Ադրբեջանի սահմանները պայմանական են, մենք ոչ ոքի զոռով չենք պահում, ովքեր չեն ուզում ապրել մեզ մոտ, կարող են գնալ: Ոմանք արտահայտվեցին էլ ավելի ուղղակի. «Թող կորչեն»:

Լավ, իսկ ինչպե՞ս վարվել այն հանգամանքի հետ, որ մենք Ադրբեջանի կազմի մեջ մտել ենք ինքնավարությամբ և մեր հողով:

Ինչպե՞ս վարվել սահմանադրության 11-րդ հոդվածի հետ, որի համաձայն խորհրդային Միության ցանկացած անկրճում հողը պետության բացառիկ սեփականությունն է, համարն խորհրդային ժողովրդի ընդհանուր սեփականությունը:

Այդ դեպքում ինչու՞ ադրբեջանական ժողովուրդը հարցի լուծման հանդեպ պետք է ունենա «վետոյի» իրավունք:

Ինչպե՞ս կարելի է թույլ տալ, որ մեր սոցիալիստական պետության մեջ մի ազգ որոշի մյուս ազգի ճակատագիրը:

Օրենքների որոշ մեկնաբանների կողմից փորձեր են արվում պրոբել մի լուծումից հետո՞նալ՝ պատրվակ բռնելով սահմանադրության համապատասխան հոդվածները: Ինձ համար անհամազիչ են թվում այն փորձերը, որ արվում են գործող սահմանադրության շրջանակներում Լեոնային Ղարաբաղի խնդրի լուծման անհնարվիությունը ապացուցելու համար: Ավելի շուտ փորձում են այն որպես գենը օգտագործել բուն հայրի տորպեդահարման համար:

Փորձեր են արվում Լեոնային Ղարաբաղի հայերի պահանջներին հակադրելու հանրապետության մյուս ռեգիոններում բնակվող բազմաթիվ հայերի իբր հակառակ կարծիքները: Մենք միտում ենք այդ փորձերը: Նախ Լեոնային Ղարաբաղի ծակատագիրը կարող են լուծել միայն Լեոնային Ղարաբաղի բնակիչները, երկրորդ՝ Սումգայիթի ուրվանկայով և բազմաթիվ սպառնալիքներով պատին սեղմված Բաքվի և Ադրբեջանական ԽՍՀ այլ վայրերում ապրող հայերը հարկադրված են ստորագրելու ցանկացած փաստաթղթի տակ, միայն թե տևժտանգ լինի իրենց և իրենց երևյալների ապագան:

Որոշ ղեկավարների կողմից հստակորեն այն միտքն է հետապնդվում, թե հարցի լուծումից հրաժարվելու իսկական պատճառը, այսպես կոչված, «ադրբեջանական գործունն է»: Արդյոք այդ նո՞ւյնը չի նկատի ունեցել նաև հանրապետության Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ ընկ. Թաթևիկը «Բակինսկի ըսթալի» թերթի 1988 թ. հունիսի 24-ի համարում տպագրված իր հարցազրույցի մեջ: Այդ ձևակերպմամբ պետք է, ըստ երեկոյթին, հասկանալ նոր ջարդերի վտանգը: Պոլսո է գալիս, որ, խստովա ներով հայերի հանդեպ հանրապետության բնակչության առանձին խմբերի ազդեցիկության փաստական ուղեկայությունը, մենք նրանց դատապարտում ենք ապրելու այդ մշտական սպառնալիքի տակ: չէ՞ որ ազդեցիկ դրսևորում

ները կարող են բռնկվել ցանկացած այլ առիթով, ցանկացած այլ վայրում, ցանկացած այլ ժամանակ: Ի դեպ, մենք չենք ծանաշում այդպիսի գործուն, և չպետք է մոռանալ, որ ժողովուրդների իսկական մերձեցումը պետք է հիմնվի ոչ թե ինչ-որ կասկածելի գործունների վրա, այլ դեպի քաղաքացու, տնտեսական և բուզնր ընդհանրության նրանց բնական ձգտման վրա:

Համաշխարհային պրովոկապում, ճիշտ նույն ձևով, ինչպես նաև մեր երկրում, հայտնի են նույն ազգի երկու հատվածների վերամիավորման բազմաթիվ փաստեր, ընդ որում, առանց էքսցեսների լուծվել են նաև Էրևնացա ծագող տաշաձաբային հարցեր: Խորհրդային Միությունը ողջունում է Լեոն պեզերը, դրանք գնահատելով որպես մարդասիրություն պատմական արդարության վերականգնման ակտեր, Իսկ ինչու՞ մեր դեպքում դա գնահատվում է որպես ադրբեջանական ժողովրդի արժանապատվության վիրավորանք և ոտնահարում, համարյա թե հանցագործության համեմող ունեղթահարելի սահմանադրական խախտումներ: Այդ դեպքում ինչպե՞ս վարվել տվյալ հարցի վերաբերյալ լեոնային քաղաքացուների հետ:

Ընդդիմախոսները առաջ են բաշում նուև պլախիս առարկում. Լեոնային Ղարաբաղը չի կարող մտնել Հայաստանի կազմի մեջ, չէ՞ որ նրանք Լուվինսկ ընդհանուր սահման չունեն, մոռանալով այն մասին, որ մարզը մթ աճգամ ավելի մոտ է Հայաստանի սահմանին, քան Նախիջևանը՝ Ազգր բեջանական ԽՍՀ-ին:

Ընկերներ: Խնդրում են ճիշտ հասկանալ ինձ. Լեոնային Ղարաբաղի հալ բնակչությունը չի կարող միայն բավարարված լինել կյանքական բարիքներով՝ ի վնաս ազգային-մշակութային և հուզնր զարգացման: Պատու էական չէ, որ հուպրոս հազարավոր ղարաբաղցի հայեր, լքելով իրենց օջախները, այսօր ստիպված են ապրել մարզի սահմաններից դուրս: Չէ՞ որ նրանք լավ կանցից չեն լքում հարազատ օջախները:

Լեոնային Ղարաբաղի պրոբլեմի անարդար լուծումը, ինչպես ցույց է տալիս կյանքը, անպայման կհանգեցնի իր հայրենիքից հայկական էթնոսի սպտաբսմանը: Այդ բանի էրաշխիքը և նախատիքն է նախիջևանի ԽՍՀ հայերի ողբերգական ճակատագիրը:

Հայրի և ադրբեջանցիների բուրի փոխհարաբերությունները լուրջ ծեղզվումը են տվել և վերջը ապաքինելու համար ժամանակ է պետք, մեր ստերոջ ջանքերով հանդերձ տաքիներ են պետք, որպեսզի մոռացվեն, մեղմվեն, հոգու խորքը մղվեն այժկոծված փոխադարձ վիրավորանքները, որպեսզի մոռացվի Սումգայիթը: Այս երկու ազգերի ներկայացուցիչների միջև ամեն օր պետք է հազարավոր ու հազարավոր գործնական կոնտակտներ իրականացվեն: Այժմ դրանք չեն հաջողվում և, լինենք իրատես նր, շուտ չեն հուշողվի: Իսկ հատել ամեն ինչին, օժանդակել փոխադարձ զիջողականության և բուրացականության դրսևորմանը՝ փաստորեն ուժից վեր խնդրի է ցանկացած մարմնի համար: Ստեղծված իրավիճակի մեջ միակ ճշմարիտ լուծումը կարող է լինել Լեոնային Ղարաբաղի դուրս բերու մը Ադրբեջանից: Այլընտրանք չեմ տեսում:

Բ Ա Յ Ն Ա Մ Ա Կ

ԽՍՀՄ ԶԻՆՎԱԾ ՈՒԹԵՐԻ ՄԻՆԻՍՏՐ ՅԱԶՈՎԻՆ  
ԿԷ «ԺԱՄԱՆԱԿ» ԻՆՖՈՐՄԱՑԻՈՆ ՅՐԱԳՐՈՆ  
«ՊՐԱՎՉԱ» ԹԵՐԹԻ ՆՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆԸ  
«ԻԶՎԵՍՏԻԱ» ԹԵՐԹԻ ՆՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆԸ  
«ԱՐԳՈՒՄԵՆՏԸ Ի ՖԱԿՏԸ» ԹԵՐԹԻ ՆՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆԸ

Օրերս խորհրդային ժողովուրդը կենտրոնական հեռուստատեսությամբ զարյուրյով լսեց այն մասին հաղորդագրությունը, թե ԼժՀ-ում ինչպես են պղծել և քանդել խորհրդային ռազմիկների գերեզմանները, որոնց էրջանակը անսոսաց է և սուրբ հողագնդի բոլոր ազնիվ մարդկանց համար: Մենք դատապարտում ենք այդ վարպետությունները:

Իսկ ինչու՞ է «ժամանակ» ինֆորմացիոն ծրագրով և կենտրոնական մամուլի կողմից լուրջան մատնվում հայ ժողովրդի պանծալի զավակներ, Միջ հայրենակալի տաղանդավոր մասնակիցներ՝ խորհրդային Միության կրկնակի հերոսներ Նելսոն Ստեփանյանի և Խորհրդային Միության մարշալ լեգենդար զորապետ Հ. Բաղրամյանի հուշարձանների պղծումն ու ոչնչացումը Ադրբեջանական ԽՍՀ Ծուլի և Կիրովաբադ քաղաքներում:

Մինչև ե՞րբ պետք է անպատիժ մնան ադրբեջանական ազգության պատկանող ունպատասխանատու, ազգայնամուղական հովգրով տարբված մարտահեղականների բարբարոսական գործողությունները:

Հայաստանի գունավոր մետաղների գիտահետազոտական ինստիտուտի աշխատակիցներ՝

Կ. ՍԱՐԳՅԱՆ, Ե. ՄԵԼԻՔՅԱՆ, Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Ս. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ, Ա. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ, Ռ. ՄԻՆԱՍՅԱՆ, Գ. ԿԵԳԵՅԱՆ, Ս. ԲԱՆԻՇ ԵՄԻՆՅԱՆ, Օ. ԶԱՀԲԱԶՅԱՆ, Ռ. ՍԱՐԳՅԱՆ

«Խորհրդային Արարադ» 8 սեպտեմբերի, 1959թ. № 204

Այժմ մարզը գտնվում է ծայրահեղ պալմաններում: Նա փաստորեն բրկակադի մեջ է և չափազանց դժվար է որևէ կապ իրականացնել արտաքին աշխարհի հետ: Մարզի կազմի մեջ մտնող Ծուլի քաղաքում, անմիջապես Ստեփանակերտի հայրենությանը գտնվող ադրբեջանական բնակչությամբ գուղերում, Մարտունի քաղաքում բնակեցվել են ադրբեջանցի ավելի քան 1500, այսպես կոչված, գաղթականներ: Այս ումենը կատարվում է վեր բողոքներին հակառակ և ընկ. Վ. Գիրովի ցուցումների համաձայն: Ներքին գործերի ղեկավարությունը միջամտում է տեղական իշխանությունների գործողություններին, հասախ անտեսելով նրանց ցուցումները կամ չեզոքացնելով գործողությունները:

Առաջներում մարզի բնակիչները կարողանում էին Հայաստանի հետ, որտեղ բնակվում են ավելի քան 150 հազար դարաբաղցիներ, կապ իրականացնել երկաթգծի, երկու ավտոմոբիլային տրասսաների և ավիացիայի օժանդակությամբ: Աերոֆլոտը մնացել է հաղորդակցության վերջին միջոցը, սակայն ինչ-որ մեկի ցուցումով չվերթերը կրճատվել, հասցվել են նվազագույնի:

Ընկերներ, ես փորձեցի, ինչպես ասում են, առանց գունազարդումների, շատ հակիրճ ելույթով ձեզ տեղեկացնել այսօրվա իրադրության և այն ժնած պատճառների մասին: Չգիտեմ, արդյոք, հաջողվե՞ց ինձ այդ, համեմատելի դեպք, ես ձգտել եմ խստորեն հետևել 19-րդ կուսակցական կոնֆերանսում Մ. Ս. Գորբաչովի կողմից եռչակված հետևյալ սկզբունքին. «Ավելի լավ է ծջմարտությունը, ինչպես որ այն կա, քան կիսաձշմարտությունը, ինչպիսին ուզում են լսել»:

Ինչ վերաբերում է Հարթավայրային Ղարաբաղի և Լեռնային Ղարաբաղի տնտեսական ունչություններին, կարող եմ ասել. Լեռնային և Հարթավայրային Ղարաբաղի միջև տնտեսական ոչ մի կապ գոյություն չունի: Կա Լեռնային Ղարաբաղի շատ ուժեղ արտահայտված, շատ հստակ կախվածություն, Լեռնային Ղարաբաղի տնտեսական կախվածություն ամբողջ Ադրբեջանից: Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար Մարզը այսօրվա դրությամբ չունի սեփական արտադրաց, չունի սեփական համակցված կերի գործարան, չունի երկաթբետոնե իրերի սեփական գործարան, չունի սեփական տնաշինական կոմբինատ: Մեր շինարարական կազմակերպությունների արտադրական կարողությունը տարեկան 20 միլիոն ռուբլի է: Մեզ տվել են 400 միլիոն ռուբլի: 400 միլիոնը պետք է յուրացնել յոթ տարում: Յոթ տարում 20 միլիոնի հաշվով կարելի է յուրացնել 140 միլիոն: Մեր փոխարեն այդ ո՞վ է յուրացնելու դրանք, եթե մենք չունենք արտադրական կարողություններ:

«Խորհրդային Արարադ» № 172, 24 նոյեմբ 1959թ.

**ԽՈՒՆ ՄԻՆԻՍՏՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅԱՆ  
ՆԻՍՏԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

23 նոյեմբերի 1977թ.

«Մի շարք պատմական հանգամանքների հետևանքով մի քանի տասնամյակ առաջ Լեռնային Ղարաբաղը արհեստականորեն միացվել է Աղբյուրեջանին: Ըստ որում, հազվի չեն առնվել մարզի պատմական սնցյալը, որն սզգրային կազմը, ժողովրդի ցանկությունը և տնտեսական շահերը: Լեցել են տասնամյակներ, և Ղարաբաղի մասին հարյուր շարունակում է հոլովվել, անհանգստություն և դարավոր բարոնկամությունը շողկապված երկու հարևան ժողովուրդների միջև անբարյացակամության պահեր ստեղծել: Պետք է Լեռնային Ղարաբաղը (հայերեն «Արցախը») միացնել Հայկական ԽՍՀ-ին: Այդ ժամանակ ամեն ինչ կողմի իր օրինական տեղը»: (Նա մովկներ Հայկ. ԽՍՀ-ից, Վրաց. ԽՍՀ-ից, Նախիջ. ԻՄՍՀ-ից, ԼՂԽՍ-ից: Աշխատավորների առաջարկություններ և դիտողություններ):

ԽՍՀՄ Մեծխորհրդի իրարդի նախագահության 1977թ. նոյեմբերի 23-ի նիստի արձանագրության № 61.11.4133

**ԽՄԿԿ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ԶԱՆԳՅՈՒՐՈՅԻՆ  
ՄԵԶՈՐԳՈ ՄՈՒՆՅՈՒՆՆԵՐԻ  
ԶԱՆԳՅՈՒՐՈՅԻ ՄԵԶՈՐԳՈ ԱՆՊԱՆՆԵՐ.**

Կուսակցության Լեռնային Ղարաբաղի մարզկոմի բյուրոն անհրաժեշտ է համարում մեկ անգամ ևս Չեր ուշադրությունը հրավիրել Լեռնային Ղարաբաղի արյուների ծագման պատճառների և ելության վրա:

Լեռնային Ղարաբաղի և նրա շուրջ իրադրությունները ունեն խոր պրոնտներ և օրյեկտիվ հիմք: Պրանք հանդիսացան կազմավորման պահից սկսած Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի նկատմամբ Աղբյուրեջանական ԽՍՀ-ի ղեկավար մարմինների նպատակաուղղված, ինտերնացիոնալիզմին ներհակ բաղադրականություն արդյունքը: Այդ բաղադրականությունն ամենից առաջ պրոտակտավում է բնիկ հայ բնակչության պրանաչափ դուրս մղում և մարզի տարածքում աղբյուրեջանական բնակչության ապեացման մեջ: Բավական է նշել, որ 1979 թվականի մարտիսամարտի արդյունքներով, հայ բնակչության թիվը ցածր է եղել նույնիսկ մարզի կազմավորման տարվա մակարդակից, իսկ աղբյուրեջանական բնակչությունը սկզբնականում չուցում ապեացել է մոտավորապես հինգ անգամ:

**ԼՂԽՄ ԲՆԱԿՇՈՒԹՅԱՆ ԹՎԱԶԱՆԱԿ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ  
1923-1979 թ-թ. ընթացքում**

Օտարները	Խուլեր		Աղբյուրեջանցիներ		Ազգ. մարդ	
	քանակը	%	քանակը	%	քանակը	%
1923	157.6	94.8	7.7	4.9	0.5	0.3
1959	130.4	84.4	18.0	13.8	1.6	1.4
1970	150.3	80.5	27.2	18.1	1.3	0.9
1979	162.2	75.9	37.3	23.0	1.3	0.8

Ազգի տեմպերը 102,8 տոկոս 82,3 տոկոս 484 տոկոս 260 տոկոս

ԼՂԽՄ վիճակագրության վարչության տվյալներ.

Հանրապետության կողմից ինքնավար մարզի նկատմամբ ոչ ճիշտ վերաբերմունքի ընդհանրացնող հանրագումարը և համոզիչ հաստատումն է հանդիսանում և ունի փաստը, որ 1923 թվականից մինչև 1986 թվականը մարզի ամբողջ բնակչությունն աճել է միայն 19 հազ. մարդով կամ 12 տո կոսով (ամբողջովին ադրբեջանական բնակչության հուշվին), ունի ժամա նակ, այդ մնացած միությանական հանրապետություններում նրանց կազմի մեջ մտնող ինքնավար մարզերի բնակչությունն աճել է 60-300 տոկոսով:

Իսկ ինչո՞ւմ պետք է որոնել այդպիսի աննորմալ դրության պատճառ ներք:

Իհարկե, դրանում բացառական դեր են խաղացել տասնամյակների ընթացքում մարզի հասունացած սոցիոլ-տնտեսական շատ պրոբլեմների անտեսումը հանրապետական մարմինների կողմից. նրա էլիտնոմիկայի զար գացման տոմսերի զտարմը, որն ուղղված է գաղմուկանում ժողովրդական տնտեսության բոլոր բնագավառներում հանրապետությունից միակողմա նի կախվածության խորացմանը:

Բայց գլխավորը դրա մեջ չէ:

Ծուռ ազեղի կարևոր դեր են խաղացել ներգործման հոգևոր ու բարո լական գործոնները, որոնք ուղղված էին մտազը՝ որպես հայկական ինքնա վար կազմավորում, սեփական դեմքից պատկերապես կերպով գրկելուն: Ռա դատարկված գուղերն են, որ, ինչպես հայտնի է, բնորոշ բուն չէ Անդրկով կասի համար, հարց լեզվով դպրոցների թվի շեշտակի նվազումը, ուզգա րին կադրերի ճատրաստման, վերապատրաստման և աճի գործում սրիես տակնուրեն հարուցվող բարդությունները, Հայկական ԽՍՀ-ի հետ կապե յի հաստատման ու ընդլայնման գործում անհույսափափելի պատնեշնե ր կանգնեցնելը, ադրբեջանցի գիտնականների ձգտումը՝ կեղծել Լեռնային Ղարաբաղի հայերի պատմությունը, որոնք մարդկային պատմության ամ րոջը տեսանելի ժամանակամիջոցում ապրում են այս հողի վրա, նրանց նրշթակուն մշակույթի հուշարձանների ծագման կամույսկան մեկնությու նը և անհարգալից վերաբերմունքը դրանց ունկնստության նկատմամբ, միտումնավորությունը կադրերի ընտրության ու տեղադրման գործում, հույ բնակչության հոգեի շահերի ստնահարումը, ինքնավար մարզի իրա վունքների մշտական սահմանափակումը և շատ այլ հունգամանքներ:

Օրինաչափ հարց կծագի. «Միթե՞ ուրջ ամենը կատարվել է մարզի բնակչության լուռ համաձայնությամբ»: Իհարկե, ո՛չ:

Վերը թվարկված սոցիալ-տնտեսական պրոբլեմներն ու հոգևոր կան ջի հարցերը սխտեմատիկ կերպով դարաբաղցիները դրել են համապա տասխան հանրապետական մարմինների առաջ, դրանց մասին ազմում էր հանրապետության կուսակցական համագումարներում ու Գերագույն խոր րքրոյի նստույթումներում, մարզային կուսկոնֆերանսներում ու ժո րովրդական դեպուտատների մարզային խորհրդի նստույթումներում, աշ

խատավորների ժողովներում: Սակայն դրանք ինչպես հանրապետական, այնպես էլ մարզի նախկին ղեկավարների կողմից հիմնականում չէին լուծ վում: Վերջիններս, դրանց նշանակված լինելով, իրենց համարում էին ժա մանակավոր աշխատողներ, ազելի շատ ունիանգստանում էին իրենց անձ նովան բարեհաջողության համար, աշխատանքում առաջջաշման հե ոանկարների համար, անմտունչ կերպով կատարում էին վերուղան հանրա պետական մարմինների ումեն մի ցուցում:

Ինքնավոր մարզի կանչի ցավոտ հարցերը պարբելաբար դրվել են և կերպով ձևով՝ ստորագրությունների գանգվածային հավաքման, երկրի ղեկավար մարմիններին հանձնարարների հիմունների միջոցով: Սակայն, այն ժամանակ եսկում, մասնավորապես Ադրբեջանում, տիրող իրադրո յունը չի նարատել դրանց լուծմանը, իսկ այդ հարցերը բարձրուցնողները հուղածանքների էին ենթարկվում և հարկադրված էին լինում դուրս գալ հանրապետության սահմաններից:

Այդ ումենը ոչ մի չափով չի թուլացրել, այլև ուժեղացրել է Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչություն ձգտումը դեպի Հայկական ԽՍՀ-ը, որոնք ուր ժամունակին սրիեստականորեն իրարից բուժունվել են 4-5 կմ լայնու յուն ունեցող տարածքի նեղլիկ շերտով:

Եվ ահա, մեծարգո Սիխայի Սեբգեկիչ, Չեր նախամեռնության ու յունքերի շնորհիվ, ԽՍՀԿ Կենտկոմի քաղբյուրոյի պաշտպանությամբ, երկ րում վրա է հասել հասարակության հեղափոխական նորացման ժամանա ճը, որին սկիզբ է դրել ԽՍՀԿ Կենտկոմի 1985թ. ապրիլյան պլենումը:

Լայն դեմկրատացման ու հրապարակայնության պայմաններում ի հայտ են եկել տարիներով խորքերը մղված հիվանդությունները: Օգտվե լով կամքի ազատ արտահայտման հնարավորությունից, ինքնավար մար րին Ղարաբաղի վերամիավորման իր խնդրանքը բացեիբաց արտահայտել է կոմունիստների, աշխատանքային կոլեկտիվների ժողովներում: Հենց եղգպիսի խնդրանք են ստաջադրել նաև մարզկենտրոնի և շրջկենտրոննե րի բազմումարդ միտինգների մասնակիցները: Տվյալ հարցի նկատմամբ իրենց դրական վերաբերմունքն են արտահայտել ժողովրդական դեպու տատների մարզային խորհրդի նստույթումը, կուսակցության մարզային լումիտեի պլենումը:

Ժողովներն ու միտինգները խաղաղ և կազմակերպված բնույթ են րրել, անցել են առանց օրինախախտության գեթ մի դեպքի: Թուլ չի տրվել մտրզում ապրող սոյրբեջանցիների, ամբողջ ադրբեջանական ժողովրդի նկատմամբ անհարգալից վերաբերմունքի և ոչ մի փաստ:

Ցուցերի մասնակիցներն իրենց ելույթներում, նրանց դուրս բերած րորգախոսներն ու տրանսպարանտները ընդգծում էին պաշտպանությունը երկրում ունցկացվող վերակառուցմանը, կոչ էին անում ամրապնդել խոր րդրոպին ժողովրդների բարեկամությունը ռուս մեծ ժողովրդի գլխավո:

յութումը: Տուցադարները տանում էին Վ. Ի. Լենինի, ԽՍՀՄ-ի, Խորհրդային պատմության ղեկավարների գիմնակարները, բոլոր միությունական հասն րապետությունների գրոշները:

Հարկ ենք համարում առանձնահատուկ կերպով նշել, մեծարգո Սիխալի Սերգենիչ, որ Լեննային Ղարաբաղի իրադարձություններին Հարավայս վիսում գտնվելու ժամանակ Չերի տված գնահատականը լիովին համապատասխանում է գործերի ճշմարիտ դրությունը: Ինչքան էլ որ արտասահմանի մեր բարին չցանկացողները, վերակառուցման հակառակորդները ճգտեն, չեն կարող հակահորհրդային, հակասոցիալիստական, հակառուսական նվազագույն իսկ նրբերանգ գտնել ղարաբաղցիների երկրներում: Եվ թե իրենց եսահիրավան մտահոգացումներին հասնելու նպատակով նման հարձակումներ են թույլ տրվել առանձին ազգայնամուտքեն տրամադրված տարրերի և ծայրահեղականների կողմից, ապա, հավատացնում ենք Չեղ, մարդի բնակչությունը նրանց հետ ոչ մի անխելություն չունի և գաղտնիքով դատապարտում է նրանց:

Ղարաբաղցիները, ինչպես և անբողջ հայ ժողովուրդը, միշտ էլ երախ տագիտությամբ են հիշել, որ հենց եղբայրական ռուս ժողովուրդը և Մեծ հուկտեմբերն են իրենց փրկել ֆիզիկական ու բարոյական ոչնչացումից: Խորապես գիտակցելով դա, նրանք իրենց կարողության չափով ավանդն են ներդրել մեր երկրում Խորհրդային իշխանության հաստատման և սոցիալիզմի կառուցման գործում, ոչինչ չեն խնայել Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին սոցիալիստական հայրենիքի պաշտպանության համար:

Այդ, որ ԽՍՀՄ-ի կողմից դատախազակելի ենք ինտերնացիոնալիզմի և ժողովուրդների բարեկամության ոգով, հատուկ են ռուս մեծ ժողովրդի, մեր երկրի բոլոր ժողովուրդների ներկայացուցիչների հանդեպ ուշադիր, եղբայրական վերաբերմունքի զգացումները: Այս օրերին մենք անկեղծ հուզմունքով ընկալեցինք, թե ինչքան խելու ու փոխադարձ են այդ զգացմունքները:

Լեննային Ղարաբաղի պրոլետի ուշադիր ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այն ծագել է այդ երկրամասի տեղի մասին հարցը վճռելու ժամանակ լենինյան ազգային քաղաքականության սկզբունքներից հեռանալու պատճառով: Դրան ոչ թիչ չափով նպաստել են 1918-1920 թվականներին Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարության կողմից Լեննային Ղարաբաղի տարածքի նկատմամբ եղած նկրտումները:

Ճանաչելով Լեննային Ղարաբաղի անվիճելի պատկանելությունը Հայաստանին, 1920 թվականի դեկտեմբերի 1-ին Ն. Նորիմունովը Ադրբեջանական ժողովրդի անունից հռչակագիր է հրապարակել, ըստ որի Ադրբեջանը կամավոր կերպով հրամարվել է այդ տարածքից՝ Բօզուն Հայաստանի: Լեննային Ղարաբաղը Հայկական ԽՍՀ-ի կազմի մեջ մտցնելու մասին որոշումներ են ընդունել: ԲԿ(բ) Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի պլենումը 1921 թվականի հունիսի 3-ին և կրկին հուլիսի 4-ին, Ստվարն 1921

թվականի հուլիսի 5-ին Ն. Նորիմունովի պահանջով, որը չգիտես ինչու փոխել էր իր սկզբնական կարծիքը, Լեննային Ղարաբաղի մասին հարցը է Ստվարին երազխավորությամբ ու անձնական մասնակցությամբ նորից է ընդունվել Կովբյուրոյի նիստում, որը նոր որոշում է ընդունել Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կազմում Լեննային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի կազմավորման մասին, որը գործնականում իրականացվել է 1923 թվականին:

Լեննային Ղարաբաղի ծակատառչին աղբյուս վճռելը, ինչպես երևում է անարդար ու պատմականորեն սխալ է հանդիսանում, առավել ևս, եթե վրայ շարադրվածին ավելացնենք, որ սղն ընդունվել է առանց երկրամասի նույնի կարծիքը հուշվի առնելու և հակասում էր նրանց կամքին ու իղնկրն, որոնք 1921 թվականին կազմում էին երկրամասի բնակչության 1/4 տոկոսը:

Մեր կարծիքով, Լեննային Ղարաբաղի տեղի մասին հարցի ոչ օբյեկտիվ լուծման գործում մակատառական դեր է խաղացել Ն. Նորիմունովի պրովոկացիոն-սպառնալի հայտարարությունն այն մասին, որ եթե Լեննային Ղարաբաղը չմուս Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կազմում, ապա ինքը «իրադարձում է պատասխանատվությունից», ջանի որ գործերի նման ավարտի ուղղվում «մենք Ադրբեջանում ոտքի կհանենք... հակախորհրդային տարրերին...» (ԽՍՀՄ Կենտկոմին աղբյուրը ՄԼԻ ԿԿԱ, ֆ. 64, գ. 2, թղթաթայն 1, թ. 13):

Այսօր այդ մասին ստիպված ենք խոսել այն պատճառով, որ համանր հան բան է կրկնվում նաև հիմա: Ողբերգական իրադարձությունները Սումգայիտում, սրբովկացիոն միջադեպը Աղզամի շրջանում, լավաժության անվճռումը Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կառն բնակչություն ունեցող մյուս բաղաքներում ու շրջաններում նպատակ էին հետապնդում անաբեկել հուն բնակչության հայ բնակչությանը և միաժամանակ էլ փորձել երկրի ղեկավարությանը ցուց տալ, թե իբր ինչպիսի հնարավոր հետևանքների կարող է հանգեցնել դրված հարցի լրական լուծումը:

Եթե ուշադրության առնենք այն, որ այդ բոլոր իրադարձություններին նախորդել են հանրապետության առանձին պատասխանատու աշխատակների պրովոկացիոն-սպառնալի հայտարարությունները մարզի վրա նետաժողոր գնված հարձակման և գանձվածային սպանությունների մարդ, ապա դժվար չէ համոզվել, որ փորձում են կրկնել անցյալի հաջողված պրիոնը: Ստիպված ենք միայն տարաբուսել, որ Խորհրդային Միության զոյության 70 տարուց հետո էլ դեռևս ինչ-որ տեղ կան մարդիկ, որոնք ընդունակ են գիճելի պետական հարցերը լուծելիս դիմել նման մեթոդների: Նույնիսկ հանգումանքների աղբյուսի ընթացքի դեպքում մենք կամուզված ենք, որ Ադրբեջանական ժողովուրդը չի կիսում հանրապետության ղեկավարների դիրքորոշումն ու գործողությունները: Մեր ժողովուրդի ոչ միշտ ապելել են խաղաղությամբ ու համաձայնությամբ և բոլոր հանգումանքներում նրանց բարեկամությունն ու բարիդասցիությունը անսատան կլինեն: Մի՞թե այդ մասին չեն խոսում այն բազմաթիվ փաստերը, երբ

աղբբեջանցիները, վտանգելով իրենց կյանքը, խնկազար ջարդարարներից հսկելին փրկել են Սումգայիթ քաղաքում:

**ԽՄԿԿ** և խորհրդային պետության մեծարգո ղեկավարներ: Լեոնալին Ղարաբաղի իրադարձությունների ընթացքում մարզային կուսակցական կազմակերպության ջանքերն ուղղված էին այն բանին, որպեսզի, ինչպես նշվել է Ս. Ս. Գուրբաչովի դիմումի մեջ՝ ուղղված Աղբբեջանի և Հայաստանի աշխատավորներին, ժողովուրդներին, պայմաններ ստեղծել Աղբբեջանական ԽՍՀ-ի կազմից Հայկական ԽՍՀ-ի կազմի մեջ Լեոնալին Ղարաբաղի ինքնավար մարզի անցնելու հարցը հանգիստ իրադրությունում, դեմոկրատական պրոցեսի և օրինականության շրջանակներում քննարկելու համար, մեր ժողովուրդների ինտերնացիոնալ համախմբվածությունը նվազագույն իսկ վնաս թույլ չտալով: Ցավով, մեր ջանքերը միշտ չէ, որ ցանկալի արդյունքների են հասել: Մեզ չհուշողվեց որոշակի ժամանակաշրջանում կունխել մեր կարգերի համար խորթ այնպիսի երևույթ, ինչպիսին է մարզի մեծ թվով աշխատավորների կողմից պաշտատանքի դուրս չգալը, տարտադրության և արտադրության մատակարարման պլանների խափանումը:

Մենք ինչպես և ենք, որ իրադրությունը մոտեցել-հասել է մի այնպիսի սահմանի, որից անցնելը կարող է վերակառուցման գործերի վրա բացասաբար անդրադարձնել ոչ միայն մեր մարզում, այլև ամբողջ երկրում: Այդ պատճառով էլ մեր կողմից ամենավճռական միջոցներն են ձեռնարկվում իրադարձությունների սպառնալից շրջագույն թույլ չտալու ուղղությամբ: Այժմ իրադրությունը մարզում լիովին նորմալացված է, սովորական աշխատանքային դրժը վերականգնված է բոլոր կոլեկտիվներում, ուսումնական հաստատություններում: Այսօր մենք մեր գլխավոր խնդիրը տեսնում ենք մարզի աշխատավորների ջանքերը պետական պլանների կատարման գործում հետ մնալը վերացնելու, մարզի սոցիալ-տնտեսական զարգացման ամենաազգեյի խնդիրների լուծման ուղղությամբ մոտեցնելու մեջ: Մեր գործունեության մեջ կարևոր տեղ է գրավում քաղաքական-դատախարակ-չական ու բացատրական աշխատանքը բնակչության շրջանում:

«1988-1995 թվականներին Լեոնալին Ղարաբաղի ինքնավար մարզի սոցիալ-տնտեսական զարգացման արագացման միջոցառումների մասին», ԽՄԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի 1988 թվականի մարտի 24-ի որոշումը մենք երախտագիտությամբ ընդունեցինք և պլան մարզում կուտակված սոցիալական և տնտեսական արտելմների վերացման մասին ԽՄԿԿ Կենտկոմի հոգատարության տրտեսախոսություն, Լեոնալին Ղարաբաղի բնակչության աշխատանքի ու կյանքի համար նորմալ պայմաններ ստեղծելու ձգտում:

Մեծարգո Սիրայիկ Սերգեյիչ, քաղաքային անդամներ: Մեր հոտարարության լայն դեմոկրատացման պրոցեսը Լեոնալին Ղարաբաղի ինքնավար մարզի հայ բնակչությանը հնարավորություն է տվել կրկին հուզով բարձրացնելու հարևանությամբ մոտիկ գտնվող Հայկական Խորհրդային

Սոցիալիստական Հանրապետության հետ Նյուս վերամիավորման հարցը: Լեոնալին Ղարաբաղում ապրում է հանրապետության բնակչության ընդամենը 2,6 տոկոսը և նա զբաղեցնում է նրա տարածքի սոսկ 5 տոկոսը: Մենք գտնում ենք, որ այդ հարցի նկատմամբ հանրապետության ղեկավարության բարյացակամ, եղբայրական վերաբերմունքի դեպքում այն կարող էր լուծվել առանց որևէ բարդության: Բայց, ցավոք, մենք այդպիսի վերաբերմունք չենք տեսնում: Այնինչ, ստեղծված իրավիճակի հաշվառումով, պրոբեմի խոր վերլուծությունը պահանջում է նրա անհետաձգելի լուծում: Հույս ունենալով ԽՄԿԿ Կենտկոմի իմաստության վրա, որը դրսևորվում է երկրի կյանքի և միջազգային քաղաքականության խոշոր ու բարդ հարցերի լուծման նկատմամբ մոտեցման մեջ, մենք թախսանձագին կերպով խնդրում ենք Լեոնալին Ղարաբաղի պրոբլեմը լուծել ազգերի ինքնորոշման լինիլյան քաղաքականության ոգով, Նյուս բնակչության ճնշող մեծամասնության կամքի, ամբողջ հայ ժողովրդի իղձերի հաշվառումով, դրանով իսկ ուղղել անցյալում թույլ տրված ևս մեկ սխալ:

**Կուսակցության Լեոնալին Ղարաբաղի մարզկոմի բյուրոյի անդամներ և անդամության թեկնածուներ**

1 սպրիլի, 1988թ.  
Ի. Խտեփանակերտ

ԽՄԿԿ ԼՂԽՄ մարզկոմի արխիվ

Հավելված № 25

Յ Ի Ս ՈՒ Ս

**ԱՂԲԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ԽՍՀ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ՌՈՐԸՐՈՂԻՆ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՍՀ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ՌՈՐԸՐՈՂԻՆ**

**Պատճենը ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին**

Աղբբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի կարգելի դեպուտատներ:

Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի կարգելի դեպուտատներ:

Ինչպես Ձեզ հայտնի է, 1988 թվականի փետրվարի 20-ին ժողովրդական դեպուտատների Լեոնալին Ղարաբաղի մարզային խորհրդի նստաշրջանը, ընդառուցելով մարզի հայ բնակչության ցանկություններին, որոշում ընդունեց խնդրելու Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդին և Աղբբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդին՝ քննարկել և դրականորեն լուծել Լեոնալին Ղարաբաղի ինքնավար մարզը Աղբբեջանական ԽՍՀ կազմից Հայկական ԽՍՀ կազմի մեջ անցնելու մասին հարցը:

Դիմելով Ձեզ, մենք թախանձազին խնդրում ենք երկու հանրապետու թյունների Պերագույն խորհուրդների առաջիկա նստաշրջաններում քննարկել այդ հարցը և նրա լուծման նկատմամբ ցուցաբերել մարդասիրություն և բարյացակամության զգացմունք:

Ահա այդին 65 տարի Լեռնային Ղարաբաղը ծակատագրի կամոք գտնվում է Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմում. Այդ բոլոր տարիներին: մեր գի աշխատավորները իրենցից կախված ամեն ինչ արել են հանրապետության և մարզի զարգացման ուղղությամբ:

Մեր երկրում տեղի ունեցող ազգերի մերձեցման օբյեկտիվ պայտցեը թույլ է տվել զգալիորեն ամրապնդելու բարեկամությունն ու բարիգրացիությունը ադրբեջանական և հույ ժողովուրդների միջև. նրանց տնտեսական ու մշակութային կապերը: Կասկած չկա այն բանում, որ այդ կապերն էլ ավելի կխորանան և որ դրանք կծառայեն մեր երկու ժողովուրդների շուտ լին, ամբողջ խորհրդային ժողովրդի շահերին:

Դրա հետ մեկտեղ ցանկանում ենք անկեղծորեն ասել, որ մարզի գոյության տարիների ընթացքում ինքնավարության հնարավորությունների իրացումը համախ է բախվել լուրջ խոչընդոտների: Իհարկե, դրանում դեր են խաղացել շատ գործոններ: Բուլց եկեք աչք չփակենք ամենից առաջ սպն բանի վրա, որ Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի հանրապետական շատ մարմիններ ու հանրապետության ղեկավարներ պատշաճ ուշադրությամբ չեն վերաբերվել ինքնավար մարզին, արհամարհել են Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության շահերը: Մենք չենք կտրող նաև անցնել պնայիսի փաստերի կողքով, երբ որոշ գիտնականներ ու մտավորականության այն ներկայացուցիչներ ձգտում են ուղադրել, թե Լեռնային Ղարաբաղի հիմնական բնակչությունը եկվորներ են: Նրանք փորձում են խեղաթուրել երկրամասի պատմությունը, անհարգալից են վերաբերվում մեր հոգևոր ու նրբակնան մշակույթի հուշարձաններին: Ցավոք, նման անբարեխիղճ մարդիկ, որոնք խանգարում են մեր ժողովուրդների բարեկամությունը, երբեք հակահարված չեն ստացել հանրապետության ղեկավարների կողմից:

Ահա ուսպես էլ կուտակվել են դառնությունները: Դրանց մշտապես ուժեղացել են մարզի հայ բնակչության նաև ուրիշ ղգրությունները, որը հանրապետական մարմինների առողջ դրել է լիովին լուծելի հարցեր՝ ստա ջին հերթին նրա հոգևոր կանքին վերաբերող: Սակայն դրանք տասնյակ տարիներով չեն լուծվել:

Անարդարացի կլիներ շատել նաև Հայկական ԽՍՀ ղեկավարների՝ ղարաբաղցիների շատ պահունջմունքների նկատմամբ անուշադիր վերաբերմունքի մասին. Նրանց կողմից ակտիվություն չի ցուցաբերվել Լեռնային Ղարաբաղի հետ մշտական ու լայն կապերի հաստատման գործում:

Ձեզ, հարգելի դեպուտատներ, հախտի է, որ մարզի հույ բնակչությունը ստեղծված դրությունից ելքը առաջներում էլ տեսել է հարևան Հայկական ԽՍՀ-ում ապրող հույ ժողովրդի հիմնական մասի հետ միավորման մեջ:

Բայց ամեն անգամ, երբ բարձրացվել է այդ հարցը, նրան ազգայնականության գունավորում է տրվել: Ինչպե՛ս կարելի է 140-հազարանոց բնակչության կամքի արտահայտությունը անվանել ազգայնամոլություն: Ձե՛ որ «ազգայնականություն» բառը նշանակում է մեկ ազգի անհարգալից և նույնիսկ թշնամական վերաբերմունքը մյուսի նկատմամբ: Իսկ այդպիսի բան հայ և ադրբեջանական ժողովուրդների միջև երբեք չի եղել և չի լինի: Եվ եթե եղել է և կան առանձին, իրոք, ազգայնականորեն տրամադրված անձինք, ապա մենք Ձեզ հետ միասին չպետք է թույլ տանք, որպեսզի նրանց գործողությունները վերագրվեն մեր ժողովուրդներին: Ամեն տեսակ սարսիչներն ու հրահրիչները, ինչ ազգայուն էլ որ նրանք պատկանան, չեն կարող պաշտպանություն գտնել ժողովրդի կողմից:

Հարգելի դեպուտատներ: Վերջին չորս ամսվա ընթացքում ստեղծված բարդ իրադրությունում շատերը չեն կարողացել զսպել իրենց հույզերը, մայրահեղությունների են դիմել. Բառը հասել է ողբերգական իրադարձությունների:

Եկեք, ուրեմն, սթափ հետևություններ անենք դրանից, իրար, նկատմամբ դրսևորենք փոխըմբռնման ու հարգանքի զգացմունքներ: Մենք այս կողի վրա հազարավոր տարիներ ենք ապրելու, և մի՞թե մենք թույլ կտանք, որպեսզի մեր ժողովուրդների միջև միշտ պահպանվի անվստահությունը:

Էլ ո՛վ, եթե ոչ Դուք, հարգելի ընկերներ, և Ե՛րբ, եթե ոչ հիմա՝ խորհրդային հասարակության լայն դեմոկրատացման պայմաններում, պետք է լուծվի Լեռնային Ղարաբաղի պրոբլեմը: Ուղղիշտ մեզ Ձեզ հետ միասին փախտապարտ կլինեն մեր գալիք սերունդները պն բանի համար, որ մեկ ուղիչու ղեկացվել է կլինի Լեռնային ղգրությունների մրջև մշտապես բարեկամության պատճառ հանդիսացող (ցանկանում ենք դա, թե չենք ցանկա նում) հարցը: Նրանք միայն հայնականներ չեն հանդիսանում: Հարյուր հազարավոր հայեր Ադրբեջանական ԽՍՀ-ում և հարյուր հազարավոր ադրբեջանցիներ Հայկական ԽՍՀ-ում են ապրում: Ներկայիս բարդ իրադրության պտեպանումը անհարմարությունների և ղգտությունների աղբյուր կլինի երկու ազգությունների միջև:

Հուսել է ժամանակը՝ հրաժարվելու փոխադարձ վիրավորանքներից ու քոնգրատներին, տոգորվելու Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության իղձե չի խոր քմբռնման զգացմունքով, ընդառաջելու իր ժողովրդի հետ վերամիավորվելու նրա ցանկությանը:

Իհարկե, եթե պատճառնէ: որոնենք, ապա այդ պրոբլեմի լուծումը էլի տարիներով կերկարաձգվի: Ախր, չէ՛ որ դրա համար Էական պատճառներ վաատորեն չկան էլ: Ծատերը բարձրացված հարցը ուզում են հանգեցնել Խորպին վեճերի, Ադրբեջանի նկատմամբ Հայաստանի տարածքային պու Էանջի. նրա արդիվի մեկնությունը սգմատապես ծիշտ չէ: Խոսքը հողի մասին չէ, այն միասնական է ամբողջ խորհրդային ժողովրդի համար: Խոսքը մեկ ժողովրդի՝ իրարից բաժանված երկու մասերի համատեղ հոգևոր



կրանքի մասին է, և այդ հարցի լուծումը ոչ մի կերպ չի կարող և չպետք է հանգեցնի բնակահարմարված վայրերից ոչ հայերի, ոչ էլ աղյուսակների տեղահանմանը:

Աղյուսակային խորհրդի հարցելի դեպուտատներ: Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության ճշգրտ մեծամասնության անունից մենք Ձեզ ենք դիմում, թախանձագին խնդրելով համաձայնություն տալ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը Հայկական ԽՍՀ կազմի մեջ անց Նելուն: Ձեզ հավաստիացնում ենք, որ դա կդառնա աղյուսակային ու հույ ժողովուրդների միջև բարեկամության հետագա ամրապնդման էլ ավելի մեծ երաշխիք, կձառայի որպես աղյուսակային ժողովրդի կողմից օգբալ ռական հայ ժողովրդի նկատմամբ բարի կամքի դրսևորման լավ օրինակ:

Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի հարցելի դեպուտատներ: Մենք թախանձագին կերպով խնդրում ենք նաև Ձեզ՝ համաձայնություն տալ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը Աղյուսակային ԽՍՀ-ի կազմից Հայկական ԽՍՀ-ի կազմի մեջ անցնելուն, դրանով իսկ պայմաններ ստեղծելով հայ ժողովրդի հիմնական մասի հետ մարզի հայ բնակչության համատեղ հոգևոր ու մշակութային զարգացման համար:

Մենք հավատում ենք, որ Պուք, Աղյուսակային ԽՍՀ և Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդների հարցելի դեպուտատներ, հնարավորություն կգտնեք դրակուտորեն պատասխանելու Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության այս արդարացի խնդրանքին:

Լեռնային Ղարաբաղի մարզգործկոմ

Լեռնային Ղարաբաղի մարզային խորհրդի դեպուտատների և հայ բնակչության "հանձնարարությամբ:

7 հունիսի, 1988թ.  
ք. Ստեփանակերտ

ԿՂԱՄ ԺԳ մարզխորհրդի գործկոմի արխիվ

Հավելված № 26

ՌԿ(Ք)Կ ԿԵՆՏՐՈՆ

ԸՆԿԵՐ ԱՏԱԿՆԻՆ

Իրսիքի վիսարիոնովիչ:

Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը, որը հարակից է Հայաստանի տարածքին, 1923 թվականից մտնում է Աղյուսակային ԽՍՀ կազմի մեջ: Այս մարզի բնակչությունը հիմնականում հայկական է: 153 հազար բնակչությունից 137 հազարը հանդիսանում է հայկական:

Լեռնային Ղարաբաղի գյուղատնտեսությունը նույնանման է հանդիսանում Հայաստանի լեռնային մասի հետ: Լեռնային Ղարաբաղի մտնելը Հա-

րաստանի կազմի մեջ մեծապես կնպաստեք նրա զարգացմանը և կբարեկամ վեր տնտեսություն ղեկավարումը: Մույրենի լեզվով բնակչության մասնախա կան-կուլտուրական և քաղաքական սպասարկումը կուժեղանար Հայաստանի հանրապետական մայրմիների կողմից ղեկավարման դեպքում:

Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի մտնելը Հայաստանի մեջ տեղական կարգերին հնարավորություն կտար բարձրագույն կրթությունը շարունակելու Հայաստանի բուհերում: Սյուս կողմից, Հայկական ԽՍՀ-ը կարող էր սզգալին կարգեր ստանալ Լեռնային Ղարաբաղի մարզից, որոնք ունեցի են ընկնում իրենց գործարարությամբ և նրանք ներկայումս, բնակարար, շեն կարողանում լիովին օգտագործված լինել Աղյուսակային:

Ելնելով Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության այդ ցանկությունից, Հայաստանի Կենտրոնական կոմիտեն և Ժողովրդատիրը Համ Կ(Ք)Կենտկոմի և Միությունական կառավարության քննարկմանն են մտցնում Աղյուսակային ԽՍՀ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը որպես Ղարաբաղի մարզ Հայկական ԽՍՀ կազմի մեջ մտցնելու մասին հարցը:

Այդ հարցի որակում լուծման դեպքում Հայաստանի Կենտկոմը և Ժողովրդատիրը կառավարությանը կլիմեն Ղարաբաղի նախկին կենտրոն Ծուշի քաղաքի վերականգնման մասին առաջարկությամբ, որն ավերվել է խորհրդային իշխանության ռաստատումից առաջ:

Հայաստանի Կ(Ք)Կ Կենտկոմի քարտուղար Հարությունով Գր.

Նոյեմբեր 1945թ.

(IIAAΦ HMLI, փ. 1, օտ. 25, ձ. 42):

Հավելված № 27

ԱԶԳԱՅԻՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՄԻՈՋԵՆԱԿ  
ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

Ազգային Կուսակցություններու Միացեալ

Յայտարարութիւն

Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի հարյուրամ տազնապը ծանրակշիռ տարողութիւն ստացած է եւ դարձած՝ տազնապը ողջ հայկեանն ի Մույր Հայաստան եւ ի սփիւռս աշխարհի:

Հայ ազգային-քաղաքական երեք կուսակցութիւններս սկիզբէն ի վեր սերտ հետեւողականութեամբ մեր ամենօրեալ մտահոգութեանց առարկան ենք ըլլած այս տազնապը եւ միամտական կեցոսածքով մեկէ աւելի անգամ ներ համասփիոքեան չափանիշով արտայայտած՝ մեր ամբողջանան եւ ան

վերականգնողական գործառնական ղարաբաղի եւ Հայաստանի ժողովուրդին աւանոր արդար դատին, որուն վերջնական լուծումը կը նկատենք Լեոնալին ղարաբաղի միացումը Սորիրդալին Հայաստանին:

Այսօր ունգում մը եւս միասնական այս լայտարութեամբ կը լայտենք մեր անտեղիտալի գորակցութիւնը ղարաբաղի եւ Հայաստանի մեր ժողովուրդին եւ պատկան պետական իշխանութեանց՝ իրենց միասնական, շարունակական աւ վճռական կեցուածքին մէջ արդար լուծման մը ի խնդիր:

Մեր սպասումը եւ պահանջը Սորիրդալին Միութեան վերին պատասխանատու եւ պատկան մարմիններէն այն է, որ որպէս արդար մտտեցման դրական փաստ, հրապարակալին զատավարութեան եւ համապատասխան պատիժներու ենթակալին այն բոլոր անձերն ու խմբատրումները, որունք ոճրալին արարքներ գործեցին ըլլա՛լ Սումգալիթի եւ ըլլա՛լ ղարաբաղի մէջ:

Կը սպասենք, որ խորիրդալին մամուլը թէ՛ Մոսկալի եւ թէ՛ Հայաստանի մէջ ճշգրիտ եւ ամբողջական անդրադարձում ունենալ, թէ՛ տեղեկատուական եւ թէ՛ մեկնաբանական տեսակետէ, տեղի ունեցած դեպքերուն եւ արարքներուն մասին, ըստ խորիրդալին վերին իշխանութեան կողմէ լայտարարուած եւ բոլորէն ուղչունելի հրապարակալնութեան (կլասնոսթ) սկզբունքներուն եւ ոգիին:

Կը պահանջենք, որ Սորիրդալին Հայաստանի պետական իշխանութիւնները առկաել վճռականութեամբ հալազատ թարգմանը հանդիսանա նալով համաժողովրդական իրաւացի պահանջներուն, հետետղական նախանձախնդրութեամբ եւ օրինական ու քաղաքական բոլոր միջոցներով ղարաբաղի հարցը դարձնեն իրենց առաջնահերթ հարցը, արդար եւ ամբողջական լուծման մը լանգնելու առաջադրութեամբ, անգոհացուցիչ եւ՛ ղարաբաղի ու Հայաստանի ժողովուրդի իրաւունքներու եւ ցանկութեան անհամապատասխան նկատելով ցարդ նախատեսուած միջոցառումները:

Կոչ կ՛ողղանք նաեւ Հայաստանի եւ ղարաբաղի մեր արի ժողովուրդին որ խուսափին այնպիսի ծարալեղական կեցուածքներէ, ինչպէս՝ գործադուները եւ ծարալեղական կարգ մը կոչերը ու արտալայտութիւնները, որունք կը խանգարեն կարգն ու կլանը մեր հայրենիքի հանրալին կեանքին, ծանր կորուստներու կենթարկեն մեր երկրի տնտեսական, արդիւնաբերական, կրթական, մշակութալին կեանքը եւ նաեւ վնաս կը բերին մեր ժողովուրդի վարկին, ինրպէս նաեւ բնականոն արաբերութիւններուն, ըլլա՛լ խորիրդալին վերին իշխանութեանց, ըլլա՛լ խորիրդալին միւս հանրապետութիւններուն հետ եւ կը ծառայեն մեր ժողովուրդի թշնամիներու լատին նպատակներուն:

Պետք է ամեն բանէ վեր պահպանել մեր ժողովուրդի միութիւնը, որուն մէջ է մեր գորութիւնը, եւ՛ հետատեսութեամբ ու վճռականութեամբ հետապընդել մեր գերագոլն շահերը:

**Աոցիաը դեմոկրատ հնչակեան կուսակցութեան կեդրոնական վարչութիւն**

**Հալ լեղալիտիական դաշնակցութեան բիրօ**

**Ռամկավար ազատական կուսակցութեան կեդրոնական վարչութիւն**

*«ԱՍՊԱՐԵՑ», Լոս Անձելըս  
4 Նոյտնբեր, 1988*

Հալկելած N 28

**ժողովրդական դեպուտատների ԼՂԻՄ 22-րդ գումարման խորիրդի արտահերթ նստաշրջանի 1988թ. փետրվարի 20-ի**

**Ո Ր Ո Շ ՈՒ Մ Ը**

**ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմից Հայկական ԽՍՀ կազմի մէջ անցնելու մասին Ադրբեջանական ԽՍՀ եւ Հայկական ԽՍՀ Գերագոլն խորիտղների առաջ միջնորդութան մասին:**

Լսելով եւ քննարկելով ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմից Հայկական ԽՍՀ կազմի մէջ անցնելու մասին Ադրբեջանական ԽՍՀ եւ Հայկական ԽՍՀ Գերագոլն խորիտղների առաջ միջնորդութան մասին ժողովրդական դեպուտատների ԼՂԻՄ մարգալին խորիրդի դեպուտատների երութները, ժողովրդական դեպուտատների ԼՂԻՄ մարգալին խորիրդի արտահերթ նստաշրջանը որոշեց.

Շնդատաշելով ԼՂԻՄ-ի աշխատավորների ցանկութուններին, խնդրել Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագոլն խորիրդին եւ Հայկական ԽՍՀ Գերագոլն խորիրդին՝ ցուցաբերել Լեոնալին ղարաբաղի հալ բնակչութան իղծերի խոր ըմբռնման գգացում եւ լուծել ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմից Հայկական ԽՍՀ կազմի մէջ անցնելու մասին հարցը. միաժամանակ ԽՍՀ Միութան Գերագոլն խորիրդի առաջ միջնորդել ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմից Հայկական ԽՍՀ կազմի մէջ անցնելու հարցի դրական լուծման մասին:

*«Ողկուսկի Կարաբախ» թերթ, Մտեփանակերտ, ոտանբն, 27 փետրվարի 1988թ.:*

Լ Ղ Ի Ս

ԼՃԱՅՄԱՆ ԴԱՌՆ ԴՏՈՒՆԵՐԸ

Իրադարձությունները Լեռնային Ղարաբաղում և նրա շուրջ շատերին դիպան: Իրադրությունը բարդացավ Անդրկովկասի տասնյակ քաղաքներում ու գյուղական շրջաններում: Բայց նրանցում առաջվա պես հարևանություն են անում և ձեռք ձեռքի աշխատում են հարյուր հազարավոր հալեր ու աղբյուրները: Երկու ժողովուրդների սովորույթների մեջ քիչ բան չկա, որ ամուր կերպով միացնում է մարդկանց:

Տավոք, կենդանի կապերը սկսել են թուլանալ: Դրանում արտացոլվել են մեր հասարակական գարգացման շեղումները: Բայց սխալները կամ խեղաթուրումները ինքնին չեն կատարվել, դրանք ամենևին էլ անանում չեն: Փորձելով հասկանալ պատճառները, բնականաբար, հարց ես տալիս. իսկ ովքե՞ր են եղել գործող (կամ չգործող) անձինք:

Որպես կուսակցության մարզկոմի առաջին քարտուղար Բ. Կևրկովի հայտնվելը Լեռնային Ղարաբաղում համընկել է, ինչպես հիշում են ակադեմիկները, մարզային օդանավակայանի վերակառուցման ավարտի հետ: Մտում էր միայն հատել կարմիր ժապավենը և ծափահարել: Բայց ոչ այնքան թոհյադաշտի մոտ, որքան իր կյանքում ընդհանրապես Բորիս Ասրկինովիչին իրեն թոհյա մեջ էր գգում:

Ինչպես չզգար: Համայնարանից առանց ձիգերի՝ կոմերիտական պաշտոններ, արագ առաջ գնաց: Ծուտով երիտասարդ ֆունկցիոներին վերցնում են Աղբյուրների կոմկոսի Կենտկոմում: Ավելի են առաջ քաշում. նա դառնում է կուսակցության շրջկոմի առաջին քարտուղար:

Ինքնավար մարզում Կևրկովին շատ քչերը գիտեին, բայց իր վրա իսկույն ուշադրություն գրավեց. «առաջինը» տեղնուտեղը, երկու-երեք ամ տում, պարզևստորվեց «հացսիտակի և բանջարեղենի արտադրության ու պետվաճառքի ավելացման համար»:

Մի վեց տարուց հետո կենտրոնական հրատարակություններից մեկը, որը ձևով ու բովանդակությամբ նման էր կոնֆետի գոլեցիկ փաթեթի, «Մենք Ղարաբաղից ենք» վերնագրով հրապարակման մեջ տեղեկացնում էր. «Ինչի՞ց սկսեց մարզկոմի նոր քարտուղարը»: Նա հասավ այն բանին, որ քաղաքը, վերջապես, ջրմուղ ստացավ և սկսեց բուռն կերպով կառուցապատվել նոր բնակելի թաղամասերով: Գազ ստացավ, և գազամուղի գիծը այժմ ձգվում է դեպի Ծուշի: Ստեփանակերտի օդանավակայանում սկսեց վայրէջք կատարել ՅԱԿ-40-ը: Նա գնաց Մոսկվա՝ ԼՂԻՍ և Լեռնային Ղարաբաղի համար երկաթուղի «գլուխ բերեց»...

Իսկ դրությունն ինչպիսին է հիմա, երբ երկիրը ստիպված է հարյուր միլիոնավոր ռուբլի հատկացնել ԼՂԻՍ-ին ամենակենսական կարիքների համար: Ինքներդ դատեցեք: Բնակարանները ջուր են ստանում օրվա ընթացքում ընդամենը մեկ-երկու ժամով. այ սլապիսի ջրմուղ:

Եթե վերցնենք «համախառնը», տնտեսական աճը հսկայական է: Կա տակ իս չէ: Վերջին երեք հնգամյակների ընթացքում արդյունաբերական արտադրության ծավալը ԼՂԻՍ-ում եռապատկվել է (չնայած, որ ռեզիդը մնում է որպես ագրարային): Բայց ինչպիսին է այդ ցուցանիշների որակը:

— Մետաքսի կոմբինատը մեր ձեռնարկություններից ամենախոշորն է, — ասում է ջուկհակուհի Գ. Բեգլարյանը, — համարա տասը տարի նա չի կատարում պլանները: Մենք մոռացել ենք. թե ինչ բան է տասներեքսորոդ աշխատավարձը:

Վերցնենք շինարարությունը. Ութսունական թվականների ընթացքում ոչ մի անգամ լիովին չեն յուրացվել կապիտալ ներդրումները: Անցած տարում, օրինակ, հաղթահարել են ընդամենը 66,7 տոկոսը: Բայց գեկուցել են անմեղների բարձրացման մասին. Մատակարարումների հաշվառումով իրացման պլանը կատարվել է 97,7 տոկոսով: Բայց, պարզվում է, պլանից ցուրտ իրացվել է 26,6 միլիոն ռուբլու արտադրանք: Կաթի արտադրությունը նվազել է 663 տոննայով, սակայն առաջադրանքից դուրս տրվել է 467 տոննա:

Ավաղ, խորամանկ հաշվով չես ավելացնի բնակարանները, կուշտ ու հագնված չես լինի: Կոշիկի ֆաբրիկան խուտան է հուպ տալիս: Միջակ հաց է թխվում: Կատ է կաթնամթերքների բանը: Միան ու լուրը՝ տարնով. դա՛ արգրարային մարզում, որտեղ գերակշռում է գյուղական բնակչությունը: Գյուղական ընտանիքների կեսը կով չի պահում, յուրաքանչյուր երրորդ տնտեսությունում ընդհանրապես անասուն չկա:

Եթե աչքի անցկացնենք բազմամյա հաշվետվությունները, դա՛ կաթի գետեր են կիսելի ափերով: Կեղծ ցուցակառությունը չէր կեցող բողոքի, բնագաղտության տաղիք չտալ: Սակայն «առաջինը» այն սառնել չէր կարողանում:

«Կևրկովը հենգում էր հիմնականում թմուղների ու շողթոթյանների վրա, — «Նորիրոյային Ղարաբաղ» թերթում գրում են կուսակցության 51 վիտերաններ, — հավաժում էր նրանց, ովքեր փորձում էին առարկել իրեն, չիլե համաձայնում իր տեսակետին»: «Ծատ շուտով Կևրկովը մարզում ստեղծեց ունկախի մթնոլորտ, որի գուրը դարձան շատ ազնիվ մարդիկ», — գտնում է կուսակցության մարզկոմի նախկին քարտուղար Մ. Գասպարյանը:

Միամտություն է այդ ամենը միայն ունենական հատկանիշներին «վեյրարելը»: Իշխանությունն իրագործվում է ոչ դատան տեղում:

«Իրավալարի անհատականությանը և լիարժեք անձանց անհատականությանը հարակից անհատականությանը մեզ մոտ օրակազմից դուրս չէին գալիս» — ինձ հետ գրուցում կասի Կևրկովը: Բայց մագնիսաժապավենից հնչող խոսքերը ընդհատվում են դադարներով: Ի՞նչ է թաքնված դրանց մեջ, այդ տանջողից դադարների մեջ:

«Նվազագույն իսկ առարկության դեպքում «ինքը» անպակեշտ հալ հոլանքներ էր թափում մարդու գլխին. — «Իզվեստիայի» խմբագրությունը գրում է կոմունիստ Լ. Աղամյանը: — Աշխատելով կուսակցության մարզկոմում, իսկ արևուստ մարզաֆառմիությունում, ես բազմիցս եմ ընդհարում ներ ունեցել նրա հետ: Հուսկապես վերջին ժամանակները, քան որ «առաջինը» դեֆիցիտը ուղղակի պահեստից անձամբ բաշխելու մուրցեով էր տառապում: Դա թանկ նստեց ինձ վրա: Կեղծ մեղադրանքով ես ձերբակալվեցի 1986 թվականի հունվարին: Իմ քննարանը խուզարկելիս պատերից վար էին քաշում պաստառները, ջարդում կահույքը, ամեն ինչ տակնուվրա արեցին: Խուզարկեցին ոչ միայն իմ բարեկամներին, այլ թվում էր, թե բազմեցիներին. ավել բարովին ամձաներ ազատամտությունից: Ինձ փակեցին ժամանակավոր մեկուսարանում, որտեղ մնացի հինգ ամիս: Աշնան վրա տեղական դատախազությունը մեղադրանք թխեց, և մարզային դատարանը, ակնհայտ խախտումների հանդեպ աչքքոր փակելով, դատավճիռ կուղարեց՝ 11 տարվա ազատազրկում՝ ունեցվածքի բռնագրավումով: Ես հարկադրված էի վանդակի ետևում նստել մինչև 1987 թվականի հունվարը, մինչև որ Ադրբեջանի Գեյուզգույն դատարանը չեղյալ կդարձներ սխալ վճիռը: Իսկ այնուհետև հանրապետական դատախազությունը բարդովին կարճեց գործը:

Ղեկնա հետաքննությունը ընթացքում Կևրկովը բազմիցս է բարձր արժիտից ճառել հանցագործ Աղամյանի մասին: Իսկ նրա ազատվելուց հետո ասես բերանը ջուր էր տոնել: Ասես նա չէր էլ վտարվել կուսակցությունից, չէր վճռվել մարզային խորհրդի դեպուտատների կազմից: Նախ կիև կուլանավորը կես տարի ընդհանրապես առանց աշխատունքի էր մնացել: Ի վերջո նրան վճարեցին 18 ամսվա հարկադրի գործալքություն համար, բայց՝ պետության գուպանից, այլ ոչ թե կոնկրետ մեղավորների:

Այդ խՄԿԿ մարզկոմի բյուրոյում կանոնավոր կերպով քննարկվում էին օրինակատության արտփանման հարցերը: Բայց խմբատոմների մասին հարյուրավոր անագանգերը մնացել են անարտասխան: Բանը հասնում է կուզուաների: Օրինակ, քննիչ Վ. Բարալեյանը աչքից հեռու տեղ է թաքցրել 11 քրեական գործեր: Ղեկավարությունը ստիպված էր պաշտոնապես խոստովանել մարզային դատախազության ազատազրկումը անակգրանցալությունը, անադրյունը լինելը».

Սասնագետներին դեռևս հարկ կլինի վերլուծել օրինակատության վիճակի սառ հեգիսում: Բայց սարյակ տեսել ան լճացման շրջանում ջուր ձրբացած խավատոմների այրքը իներցիայով ներխուժել է վերակառուցման մեջ:

Ընթացիկ տարվա հունվարի առաջին օրերը: Ըստ բազականին կոկվում սխեմայի, չնայած և ոչ առանց դեմոկրատական դեկորացիաների, անկուսակերտում անցկացվում է կուսակցություն մարզկոմի պեղումը: Իսկ ինձ ունկնդրում է զեկուցողին. որն ավելի քան 14 ու կես տարում բազմացել էր այդ դերին: Ծջմարիտ խոսքեր. «Քացարձակ երկխոսություն կարել կոմունիստների հետ...»: «Արմատոսիլ անել բուզուկատիզմն ու իմանտությունը չուրաշահումը...»: «Մենք պետք է սկսենք մեզնից...»: Բայց ելվ է դրանք արտասանում: Այդ նույն Կևրկովը:

Ինչպե՞ս դա հասկանալ: Նա կլինի վերակառուցման դեկի մոտ: Ժողովուրդը ծարավի է նորացման: Մոդրիկ ավելի յու ավելի համարձակ են կոտում, ամբողջ ձուլում: Հողաստանում արդեն քննադատություն է հրվել Վ. Գեմիլձյանի հասցեին:

Բայց, կարդալով էջը էջի ետևից, հոետույր չեր տեսնում անվաստու ուղուն արտահայտող աչքերը: Նա սրտասանեց ստանդարտ արտահայտությունները ժողովուրդների բարեկամության և «առանձին գաղափարապետությունացում, նացիոնալիստական նախապաշարմունքների ենթարկվածությունանց» մասին: Չնույն, որ նրան, ինչպես ուրիշ ոչ մեկին, պետք է ետրոնի լինել, թե ինչպիսի խմորումով է բռնված ԼՂԽՄ-ի բնույցությունը: Ես դեռեմ, որ մեկը մյուսի ետևից բանագացներ են գնում, հարյուր-հարյուրավոր նամակներ, սրունց հեղինակները ուղղակի կամ անուղղակի լինելով Կևրկովին միզարյուն և ազգային քաղաքական արդյուն խելար յունում, մեջ:

Լինելով ազգայնամբ հույ, Լեոնույին Ղարաբաղ գույու առաջին օրից ես իրեն բազականին տարօրինակ ձևով էր պահում ազգային պրոբլեմների նկատմամբ, նույնիսկ կուսակցական աշխատողներին արգելեց... էջս դուրսիաների գնալ Երևան: Ինչպես արդեն հաղորդվել է մամուլում, նվազագույնի էին հասցված թատերական ու էստրադային հյուպահանգները, համեցիպաները գրողների, նկարիչների, գիտնականների հետ: Գիտմամբ տարեցտարի ուղացվում էր Երևանից հեռուտատետային հաղորդումների բացումումը: «Ի՞նչ անհրաժեշտություն է եղել, ասենք, թատրոնի անվանու մեջ հանելու «հովվական» բառը, — վրդովվում է ժողովուրդական դեպուտատների մարզային խորհրդի գործկոմի նախագահի պաշտոնակատար Բ. Պետրոսյանը: — Բոլորովին ունտեղի վիճաբանություն են ստրբել նաև «Մենք ենք, մեր սարբերը» հուշույճմանի շուրջը:

Նախկին Ամարաս վանքը: Այստեղ, ինչպես պնդում են, 5-րդ դարի սկզբին հայկական գրերի ստեղծող Մեսրոպ Մաշտոցը կազմակերպել է առաջին դպրոցը: Հրուշակի հուշարձանը լիովին բարձրիթող վիճակում է: Անբարեշուք տեսք ունի նաև Գանձասար վանքը, որը 13-րդ հարյուրամյա կամ կառուցվել է Վանք գյուղի մոտ՝ սարի գագաթին: Հուշարձանների նկատմամբ հոգատարություն ցուցաբերելու ամեն մի փորձի համար մի փոքրկամում կարելի էր «նուսցիոնալիստի» սխտակ վաստակել:

Համարյա էինգ տարի է՝ Ստեփանակերտում կողպելի տակ է եկելու գիտական թանգարանը: Պրո փոխարեն առաջին քարտուղարի ցուցումով քաղաքային իշխանությունները երեխաներին ու անչափահասներին դուրս են բերել շախմատային սպորտից: որտեղ և՛ թաղային էր բացել: Շողո-վադյանների բարեկամության գաղափար: Հաս կրեալովին, որպեսզի հաստատել թե «մարզկոմի քաղաքական հաստի դիրքորոշումը: Այս կազմակերպչական ֆունկցիան առավել վառ կերպով դրսևորում է աշխատավորների լիտերնացիաների ցուցահարմարության ուղղությամբ աշխատանքի մեջ»: Իսկ մարզն արդեն կանգնած էր վերահաս իրադարձությունների շարին:

Ակազեցին կոլեկտիվների ժողովները, քաղաքացիների հավաքները, իսկ որոշ տեղեր էլ գյուղական խորհուրդների նստաշրջանները: Կյանքը օտուտամ: Եր որի մասաների հետ կուսակցական կոմիտեների կապերի անրությունը: Մարդիկ սպասում էին, որ իրենց մոտ կգան, իրենց կունկընդորոհեն, իրենց կհամոզեն: Բայց մարզի ղեկավարությունը, որս կուսակցական կազմակերպությունը պատրաստ չէր դրան: Չուպած, որ Լեռնային Ղարաբաղում համահավաք կերպով ապրող 180-հազարանոց բնակչության առկայության դեպքում կային կուսակցության մեկ մարզկոմ, մեկ քաղկոմ և հինգ շրջկոմներ: գումարած շատ այլ մարմիններ ու կազմակերպություններ:

-- Նախկինում ինչպե՛ս էինք վարվում նման դեպքերում Ձեր արտաձևով:-- խոստովանեց Կևորկովը:-- կուսակցական տպուկ էինք տալիս հանում էինք աշխատանքից...

Այո, այն ժամանակ դա չէր արգելվում: Բայց ուրիշ ժամանակներ էլ վա հասել, իսկ այդ ձևով նա ոչինչ անել չէր կարողանում: Երկու-երեք ժողով անցկացնելու փորձը ավարտվեց ծախադրմով, մարդիկ այլևս դա տարի ճառեր լսել չէին ցանկանում:

-- Առաջին ցույցից հետո, սրը ղեկավարների մեծ մասին հանկարծակի իրենց, սկսվեց կրիտիկական վիճակից կլի որոնումը:-- պետում Ստեփանակերտի քաղկոմի երկրորդ քարտուղար Լ. Մելքումյանը:-- Ամբողջ օրը շարժումներ ու քարոզներ էին տեղում, իսկ ուղ երեկոյան Կևորկովի և այլ անձանց շարժերից անստոր սպանություններ լսվեցին: Եթե վար կուսակցությունը կրկնվեցին, հետևանքները կանխատեսելն անհնար կլի նի: Նազեխակ ակնարկվում էր, թե «հարյուր հազար ֆանտոմիկաներ» կարող են քաղաք ներխուժել և այլն: Ի՛նչ անել: Գիշերը քաղկոմ կունչեցին շուրջ 750 հոգու՝ սկսած գլխավոր դիրեկտորներից մինչև տեսիլն կոմիտեի և քաղաքացուները: Մյուսների թվում ես ինքս էլ բնակարանից-բնակարան էի գնում:

Իսկ լսողության մոտավորապես ժամը չորսին, ձեռ ու ոտից ընկա հովանած-բեզարած, կարդալիսցած՝ մենք կոլեկտիվ հեռագիր սովեցին Մաակվա: Ինչ հեռագիր: Այն մասին, որ Ստեփանակերտին քաղաքական պայման է սպասում Այս խառնուրդից գիշերը միան հառանկ յուրվաճ:

արտը: Կունֆիկտի սեղմված զսպանակը սկսել էր սրընթաց կարգավորվել: Այն շարժվա ընթացքում տեղի ունեցան շրջանային խոսուողուն ռե նստաշրջանները: 87 դեպուտատներ պահանջեցին մարզային խորհրդի արտաերթ նստաշրջան անցկացնել: Փետրվարի 20-ին մարզխորհրդի արձկոմի ուղամ Կևորկովը այդ բոլոր տարիների ընթացքում առաջին անգամ (!) ներկայացավ նրա նիստին: Բայց դա միան ցավեցուցական ընչարկ էր դրամատիկական գործողության մեջ: Խորհրդի կուսակցական խումբը չէր պաշտպանում այն կարծիքը, թե պետք է հետաձգել նստաշրջանը: Անօգուտ եղան նաև Արրբեջանի կոմկուսի Կենտրոմի նախկին առաջին քարտուղար Բ. Բազիրովի հարգորները: Զննարկելով օրակարգի մեջ մտնված միակ հուրքը, ներկա գտնվող 111 դեպուտատները (նրանք ընդամենը 150-ն էին սորբեջանցի դեպուտատներ նստաշրջանին չէին եկել) բոլարկեցին միջնորդել ԼՂԻՍ-ը Արրբեջանական ԽՍՀ-ից Հայկական ԽՍՀ կուսկի մեջ մտցնելու մասին:

Այն մասին, ինչ տեղի է ունեցել հետագայում, ընթերցողները գիտեն ժամկի հարյուրումներից ու հեռուստահաղորդումներից: Անհամբերություն էր վերածվել է անհանդուրժողության: Անհանդուրժողությունը հանգեցրել է ամենախոր ընցումների և վերածվել դեմոկրատացման ու վերակառուցման համամիութենական սմբողջ պրոցեսին սպանացող ամենաուրջ վառնգի: Ու չհասկանող կարելի է միայն անչուրի շատ ջջանկանալու դեպքում: Սակայն պարզվել է, որ այդպիսի ցանկությունն էլ լիով է, ումնք տեսն ականջի եսև գցեցին ԽՍՀԿ Կենտրոմի գլխավոր քարտուղար Մ. Մ. Մուրաչովի դիմումը Արրբեջանի և Հայաստանի աշխատավորներին ու բողովուրդներին, կուսակցության ու կառավարության խոշոր ոլորումները՝ ստղված Լեռնային Ղարաբաղի սոցուգ զարգացմանը:

Եկեք խորենք մի՞թե խոսքը միուրն ազգամիջյան հարաբերություններին մասին է, ինչքան էլ որ դրանք հրատապ ու հիվանդագին լինեն: Հասարակ աշխատավորները՝ ինչպես հայերը, այնպես էլ արրբեջանցիները, շատ մեծ պրանցից: Մի՞թե որևէ մեկին հասկանալի չէ, որ արդարացի բուժումը դուրող է մշակվել միայն դեմոկրատական ուղիով: Սակայն չէ որ օրինակաբար նաև անհոգիք անվտանգությունը հաճախ, աշխատել էրից կարող է ինչո՞ւ կեղծել, հրապարակախոսություն լսվի տակ մերկացվելուց վախենալու մարդիկ այդ վայրերից ոչ մի տեղ չեն չբվել: Արդյո՞ք այնպես չի քսուողվում, թե այդ մարդիկ, որոնք որոշակի ուժ են ներկայացնում, ձգտում է իրենցից հեռացնել խորտակիչ հարմարը, օգտագործելով ամեն տեսակ ետանակ ու միջոց: Արդյո՞ք նրանք ձիով խողաքուլ չեն կատարել, օգտագործելով երկար ժամանակ, միասուղ պրոբլեմները և մարդկանց դժգոհությունն ուղղել ազգամիջյան դիմակախան և այդ հուղի վրա ամեն տեսակ միջադեպերի հունով: Հասարակ հաշվարկ է, ինչքան ուժեղ են շիկանում կրեթը, ինչքան վատ է իրադրությունը, այնքան ավելի լավ մինչև կրակը կհանդարտվի, գուցե հաջողվի հեռքերը կորցնել, պատասխանատվությունից խուսափել, բայց հնարավոր է նաև՝ ընդհանրապես առունց «մեզ» յուր չգնան:

Ժողովրդավան դեմոկրատիայի և արհեստագործական խորհրդի XX գումարսան. խորհրդի VIII նստաքննչանի

Ո Ր Ո Շ ՈՒ Մ Ը

ՍՊՐԲԵԶԱՆԱԿԱՆ ԽՍՀ ԿԱԶՄՈՑ ԼԵՆՆԱՅԻՆ ՂԱՍԻՔԱԳԻ ԻՆՋԵՆԱՎԱԿԱՆ ԼԱՐՁԻ ԳՈՒՐՍ ԳԱՆՈՒ ՀՈՉԱԿՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

ԽՍՀ 27-րդ համագումարը հռչակել է հիմնավորել է երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման, խորհրդային դեմոկրատիայի հետագա անշեղ զարգացման և ժողովրդի սոցիալիստական ինքնավարության խորացման կուսակցության ստրատեգիական կուրսը: Դրանով իսկ դրվեց երկրի պետական և հասարակական կյանքի հեղափոխական վերակառուցման սկիզբը:

Վերակառուցման դարաշրջանի պրոբլեմները անհնարին է լուծել ան մի պաշտամունքի և լծացման ժամանակաշրջանի հին մտածողության օգուտությամբ: Հեղափոխական վերակառուցումը իրեն համապատասխան հեղափոխական մտածողության է պահանջում:

Ազգային հարաբերությունների ոլորտում մինչև վերակառուցման շրջանի մտածողության արդյունքը հանդիսացավ ազգամիջյան հարաբերությունների իրական վիճակի խեղաթյուրված պատկերացումը, դրանց վարչազույն ներկումը: Ահա ինչու ԽՍՀ 27-րդ համագումարում, 19-րդ համաժողովրդական կոնֆերանսում ամենակն արդյունքով ընդգծվեց, որ մեր կառավարող շրջանը պատկերացում ստեղծել ազգային հարաբերությունների անարդյունավետության մասին:

Խորհրդային մարդկանց շատ սերունդների ջանքերի արդյունքը դարձավ հանրապետությունների եզակի միությունը: Նրա դրոշի վրա ԽՍՀՄ բոլոր ազգերի և ազգությունների աշխատավորության ինտերնացիոնալ միասնությունն է, ազգերի ինքնորոշման իրավունքը, ազգային կոպտության վերածնունդն ու զարգացումը, նախկինում հետամուտ ազգային սեփականների առաջադիմություն արագացումը, ազգամիջյան երկպառակության հաղթահարումը:

Ինչպես արդարացիորեն նշված է ԽՍՀ 19-րդ համաժողովրդական կոնֆերանսի բանաձևում, խորհրդային բազմազգ պետության ձևավորման նախնական փուլին հատուկ դիմաճիգը ետպես թուլացավ և խարխուղվեց ազգային ջարդարակրության լենինյան սկզբունքներից նահանջելու, ունեցի պաշտամունքի շրջանում օրինականության խախտումների, լծացման գաղափարախոսության և հոգեբանության հետևանքով: Ազգային հարցի լուծման գործում ճեղք բերված նվաճումներին բացարձակ բնույթ էր տրվում, պատկերացումներ էին ստեղծվում ազգային հարաբերությունների անարդյունավետության մասին: Բավականաչափ հաշվի չէին առնվում

Այդ պատճառով էր բազմաթույն արդյունք ապահովելու նպատակով: Եվ պաշտոնից էլ նրան ազատել են բավականին, պետք է նկատել, խնայել ձևակերպումով: Եվ միայն Ադրբեջանում ղեկավարությունը փոխվելուց հետո (իսկ միաժամանակ էլ Հայաստանում) նրան վտարել են կուսակցությունից: Այստեղ էլ հենց պետք եկավ իրավաբանի դիպլոմը. օգնեց Ադրբեջանական ԽՍՀ արդարադատության մինիստրությունում դասավորվել որպես դատական պրակտիկայի և վիճակագրության ընդհանրացման բաժնի վարիչ: Այդպիսի կարգերը ցրիվ չեն տալիս. ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի դեպուտատ է, կրթիչ շրջում են (առանց չակերտների) Լենինի երկու շքանշան, Աշխատանքային կարմիր դրոշի երկու շքանշան և ժողովուրդների բարեկամության շքանշանը:

Իսկ մարզում այնպիսի դրություն է ստեղծվել, որ այսօր էլ կուսակցական կազմակերպությունը չի կարողանում այն դուրս բարել ձգնաժամից: Իհարկե, եսկանը երկարատև գործադուլների հետևանքով միլիոնավոր ռուբլու վնասը չէ, չնայած որ մենք ձեզ հետ միասին ավերորդ միլիոններ չունենք էլ: Բայց այն հարստությունը, որ կուշվում է ժողովուրդների բարեկամություն, պոլյոց"ը համեմատելի է նույնիսկ միլիարդների հետ: Այ, մենք ոչնչով չենք կարող հատուցել զարգացող առաջադիմական ու այլ հավելագրումների և այն գործողությունների դիմաց, որոնք ծառայել են ազգամիջյան խտրականության բուրբոնները:

Բայց, այնուամենայնիվ, ինչպե՞ս անցել անդունդի վրայով, որի մոտ է հասցրել լաբուրեն ու մաշտարային կենտրոն արտաբերված արժեքներ կեղծ ցուցանակությունը:

Այժմ, եթե 19-րդ կուսակոնֆերանսը նախանշել է ջարդարական կողմնորոշվելը, մասնավորապես, հավանություն է տվել ազգային հարցի վերաբերյալ Կենտկոմի պլենում անցկացնելու առաջարկությանը, ամենազգայնավորն է՝ համախմբվել վերակառուցման խնդիրների շուրջը, միավորել նրա կողմնակիցների ջանքերը, որտեղ էլ որ նրանք ապրելիս լինեն և որ սուգի կամ ազգություն էլ նրանք պատկանալիս լինեն:

Այլ կերպ, այլ ուղիով ազգային իղձերը չեն իրականացվի:

Ա. ՍԱԲՈՐՈՎ

«Իզվեստիայի» հատ. թղթ. Բաբու-Ստեփանակերտ Երևան-Մոսկվա:

«Իզվեստիա» թիքթ. № 195, 19. 7. 1958թ.

ինչպես առանձին հանրապետությունների և ինքնավար կազմավորումներ, այնպես էլ ազգային խմբերի սոցիալ-տնտեսական, կուլտուրական զարգացման պահանջները: Ազգերի ու ազգությունների զարգացման բուն ընթացքով առաջ քաշված ոչ թիչ սուր հարցերը յուրժամանակյա լուծում չէին ստանում: Դա հասցնում էր հասարակական անբավարարվածության, որը երբեմն կոնֆլիկտային բնույթ էր ստանում:

ԽՍՀՄ-ն խնդրի է դնում ժամանակին ի հայտ բերել և լենինյան ազգային քաղաքականության սկզբունքների դիրքերից արդարացիորեն վճռել ազգամիջյան հարաբերությունների ոլորտում ծագող պրոբլեմները: Դա նշանակում է, Վ. Ի. Լենինի արտահայտությամբ, վճռական և անհաշտ պայքար մղել ազգային անարդարության՝ մեր սոցիալիստական համերաշխության ամրապնդման ճանապարհի ամենախոշոր խոչընդոտի դեմ:

Այս ոլորտում հասունացած խնդիրների շարքում հատուկ տեղ է գրավում Լենինային Ղարաբաղի պրոբլեմը, որը ծագել է 1921 թվականի հուլիսի 5-ին Ատալինի անմիջական մասնակցությամբ թույլ տրված ազգային անարդարությունից, երբ 94.6 տոկոս հայ ազգի բնիկ բնակչություն ունեցող Ղարաբաղը, առանց հաշվի առնելու ժողովրդի կամքը, մտցվեց Ազգրբեջանական ԽՍՀ կազմի մեջ: Այդ պրոբլեմը սրվել և խորացվել է հետագու տասնամյակների ընթացքում, երբ Ադրբեջանի ղեկավարության կանխամտածված, պլանային գործողությունների հետևանքով հանրապետության քաղաքներում և շրջաններում փակվում էին հայկական ուսումնական հաստատությունները, մշակույթի օջախները, ավերվում պատմական հուշարձանները, խեղաթյուրվում հայ ժողովրդի պատմությունը: Գոյատեմ մասն նպատակով հայերը հարկադրված թողնում էին իրենց նախնիների օջախը և ապաստան փնտրում Խորհրդային Միության տարբեր ռեգիոններում:

Ազգային փոքրամասնության նկատմամբ նման քաղաքականությունը ունեմանտեղելի է լենինյան ազգային քաղաքականության սկզբունքների հետ: Այս աղավաղումները հսկայական վնաս են հասցրել մարզի հայազգի բնակչության բարոյական, սոցիալ-տնտեսական և հոգեվոր կրանքին:

Այս ամենը ջարժանակում է կան ներկայումս, քննած մեր մարզի մեծ թաքերից ԽՍՀՄ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար ընկ. Մ. Ս. Գորբաչովի դիմումին և ԽՍՀՄ Կենտկոմի ու ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի ընդունած որոշմանը:

Լենինային Ղարաբաղի պրոբլեմը լուծել կարելի է միայն Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմից դուրս գալու և Հայկական ԽՍՀ-ին միանալու միջոցով: Ելնելով շարադրվածից, ժողովրդական դեպուտատների Լենինային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի խորհուրդը որոշում է.

1. Հաշվի առնելով ստեղծված վիճակը, անհրաժեշտ համարել մեկ անգամ ևս ընդգծել հետևյալը. արտահայտելով Լենինային Ղարաբաղի բնակչության ճնշող մեծամասնության պետական կամքը և ելնելով մեր միասնական միութենական բազմազգ պետության ազգային պետական կառուցվածքի հիմքում ընկած ազատ ինքնորոշման ազգերի իրավունքի մասին լենինյան սկզբունքը հետևողականորեն իրականացնելու անհրաժեշտությունից, հռչակել Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմից Լենինային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի դուրս գալը:

2. Հաշվի առնելով, որ վերջին ժամանակներս ինքնավար մարզում իրադրությունը ծայրաստիճան սրվել է, իսկ հանրապետական մարմինների գրաված դիրքը ավելի է ապակապունացնում իրավիճակը, ուշադրություն դարձնելով այն բանին, որ Ադրբեջանական ԽՍՀ հետ կապերը գործնականում խզված են, ժողովրդական դեպուտատների ԼԴՄ խորհուրդը մարզի համար միակ ընդունելին համարում է Լենինային Ղարաբաղի վերաբերյալ Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի 1988 թվականի հունիսի 15-ի նստաընթացի որոշման իրագործումը:

3. Ժողովրդական դեպուտատների ԼԴՄ խորհուրդը հույս է հայտնում, որ Լենինային Ղարաբաղի միացումը Հայկական ԽՍՀ-ին ըմբռնումով կընկալվի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միության աշխատավորների և ժողովուրդների կողմից:

4. Հանձնարարել ժողովրդական դեպուտատների Լենինային Ղարաբաղի մարզային խորհրդի գործկոմին սահմանված կարգով միջնորդություն հարուցել Լենինային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը Արցախի Հայկական Ինքնավար Մարզ վերանվանելու մասին:

**ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԴԵՊՈՒՏԱՏՆԵՐԻ ԼԵՆԻՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՄԱՐԶ ԽՈՐՀՐԴԻ ԳՈՐԾՎՈՍԻ ՆԱԽԱԳԱՀԻ ՊԱՅՏՈՆԱԿԱՏԱՐ՝**

**Յ. Մ. ԳԵՏՐՈՍՅԱՆ**

**ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԴԵՊՈՒՏԱՏՆԵՐԻ ԼԵՆԻՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՄԱՐԶ ԽՈՐՀՐԴԻ ԳՈՐԾՎՈՍԻ ԶԱՐՏՈՒՂԱՐ՝**

**Ո. Կ. ԽԱՉԻՅԱՆ**

12 հուլիսի, 1988 թ.

*«Խորհրդային Ղարաբաղ» թերթ, նոյեմբերի 11, 1988թ.*

**Աղբբեջանի կոմկուսի Լեռնային Ղարաբաղի մարզկոմի պլենումի 1988թ. նոյեմբերի 25-ի**

**Ո Ր Ո Շ ՈՒ Մ Ը**

**«Ստեղծված իրադրությունում մարզային կուսակցական կազմակերպության խնդիրների մասին»:**

Կուսակցության Լեռնային Ղարաբաղի մարզկոմի պլենումը, քննարկելով կուսակցության Ստեփանակերտի քաղաքային, Ասկերանի, Հազրուժի, Մարտակերտի և Մարտունու շրջանային պլենումների, մալգի սկզբնական կուսակազմակերպությունների ժողովների որոշումները, կուսակցական կոմիտեներին ուղարկված կոմունիստների նամակները, քաղաքացիների, աշխատանքային կոլեկտիվների, հասարակական ինքնագործունեության մարմինների դիմումները, Նշում է, որ Աղբբեջանի կոմկուսի Կենտկոմը, հանրապետության կուսավորությունը շարունակում են խորուկան քաղաքականությունը Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ, կուպտորեն ոտնահարելով հայկական ազգային-ինքնավար կազմավորման ինքնիշխանությունը նրա պատմական տարածքում: Խորհրդային իրականություն պայմաններում Աղբբեջանական ԽՍՀ-ը, ինքնավար մարզի սահմանադրական իրավունքներն անտեսելով նրա կազմավորման օրից ի վեր, բոլոր միջոցներով խոչընդոտում է հայ բնակչության կողմից ինքնորոշման իրավունքների իրագործմանը: Դրանով շոշափելի վնաս է հասցվում ազգամիջյան հարաբերություններին, հայ և աղբբեջանական ժողովուրդների բարեկամությանը, խորհրդային քաղաքական համակարգի վերին:

Լեռնիլան ազգային քաղաքականության սկզբունքներից նահանջելը, քաղաքական, տնտեսական ու հոգևոր ոլորտներում ինքնուվար մալգի ճնշման քազմաթիվ փաստերը, հայկական մշակույթի պատմական հուշարձանները, հույզ լեզուն ժողո ու ժանակի ենթարկելը, հայ բնակչության նկատմամբ անպատիժ բռնությունը հանրապետության քաղաքներում ու շրջաններում սպառնալից չափեր են ընդունում:

Այս ամենը տեղի է ունենում Աղբբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի ղեկավարության օրհնությամբ կամ հանցավոր թողոլվությամբ: Կենտկոմի ղեկավարությունը շարունակվում է մարզի գունգվածային բնակեցումը աղբբեջանական ուղղության անձանցով, անստորջ հաստիքակական հետաքրքրություն է բորբոքվում ԼՂԻՄ-ի պորբեմի նկատմամբ, խրախուսվում են պրովոկացիոն, ազգախուլությամբ Ներթիված սաղրիչ նյութերի հրատարակումները հանրապետական մամուլում, որոնք մոլորեցնում են հասարակական կուրծիքը:

1988 թվականի նոյեմբերի 22-ին Բաքու քաղաքում տեղի ունեցում հակախորհրդային, հակահայկական և հակառուսական կարգախոսներով, իսլամական խորհրդանշաններով միտինգի ուղղակի հեռարձակումը հեռուստատեսությամբ, որպես սզգանշան ծառայց Բաքվում, Նախիջևու-

նում և Կիրովոպոլայում գանդվածային ունկարգությունների համար, որոնք հանգեցրին մարզկային զուհերի, ցրացներով Սումգայիթի ողբբոլությունը:

Ինչպես ամբողջովին վերցրամ Լեռնային Ղարաբաղի պորբեմի նկատմամբ Աղբբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի վերաբերմունքը, այնպես էլ նրա մեղքով վերջին ժամանակներս ստեղծված իրադրությունը համոզվում են այն բանում, որ Լեռնային Ղարաբաղի մարզային կուսակազմակերպությունը այստեսուն չի կարող մնալ հանրապետական կուսակցական կազմակերպության կազմի մեջ: Աղբբեջանի կոմկուսի Կենտկոմը լրիվ մանկություն է դրսևորել և կորցրել մարզային կուսակազմակերպությունը ղեկավարելու բարոյական իրավունքը:

Դրա հուստատումն է հանդիսանում հանրապետական հեռուստատեսությամբ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Ա. Խ. Կեզիրովի նոյեմբերի 20-ի ելույթը, որը մեն անգամ նս ցույց տվեց Աղբբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի կուրմի հակասումը ԽՍՀԿ Կենտկոմի կուրմին:

Պլենումը Նշում է, որ մարզի կոմունիստների ճնշող մեծամասնությունը անվստահություն է հայտնում Աղբբեջանի կոմկուսի Կենտրոնական կոմիտեին:

Կուսակցության Լեռնային Ղարաբաղի մարզկոմի պլենումը որոշում է:

1. Նշելով ծալբաստիճան վստանգավոր իրադրությունը ԼՂԻՄ-ի շուրջը, հակահայկական տրամադրությունների սանձարձակությունը հանրապետությունում, կոնտակտների փաստացի բացակայությունը կուսակցական, պետական և տնտեսական մակարդակներում, անհնարին համարել Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի կուսակազմակերպության հետագա գտնվելը Աղբբեջանի կուսակազմակերպության կազմում:

Խնդրել ԽՍՀԿ Կենտկոմին Լեռնային Ղարաբաղի մարզային կուսակցական կազմակերպությունը անմիջականորեն ենթարկել ԽՍՀԿ Կենտկոմին՝ կուսակցության մարզային կոմիտեն վերանվանելով ԽՍՀԿ Լեռնային Ղարաբաղի մարզկոմ:

2. Պաշտպանելով Հայկական ԽՍՀ հետ ԼՂԻՄ-ի վերամիավորման մասին ժողովրդական դեպուտատների մարզային խորհրդի նստաշրջանի որոշումը, ԽՍՀԿ Կենտկոմին և ԽՍՀՍ Չեխուրովն խորհրդի նախագահությանը դիմել անհապաղ կերպով Աղբբեջանական ԽՍՀ վալաչական ենթակայությունից ԼՂԻՄ-ը հանելու և Երան Հայկական ԽՍՀ-ին տալու մասին թախանձագին խնդրանքով:

3. Նշել, որ Աղբբեջանական ԽՍՀ-ում ստեղծված իրադրությունը իրական սպառնալից է ստեղծում հանրապետության բնակչության կյանքի համար: Աղբբեջանի ղեկավարության՝ ԼՂԻՄ-ի պորբեմը դեմոկրատական մեթոդներով փոխգիջման ուղիներով լուծել չցանկանալը, հակահայկական տրամադրությունների բորբոքումը, էթնիկական կազմը փոխելու,



**ԽՄԿԿ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ԶԱՐԳՈՒՂՈՐ  
Ս. Ս. ԳՈՐԲԱԶՈՒԿԻ**

**ԱՎԱԳԵՍԻԿՈՍ Ա. Գ. ՍԱՍՆՐՈՒԿԻ**

**ԱՆՃԱՍՏԱՆԻ ՀԵՏ ԼԵՆՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԿԵՐԱՄԻԱՎՈՐՄԱՆ  
ՄԱՍԻՆ**

Լենուպին Ղարաբաղի ինքնավար մարզը Ադրբեջանական ԽՍՀ-ին է միացվել 1923 թվականին: Ներկայումս մարզի բնակչության մոտավորապես 75 տոկոսը կազմում են հայերը, մնացած 25 տոկոսը՝ քրդեր: Որտեղ և ադրբեջանցիներ: 1923 թվականին հայերն ավելի մեծ մասն էին կազմում՝ մինչև 90 տոկոսը: Պատմականորեն Լենուպին Ղարաբաղի ամբողջ մարզը (Արցախ) հանդիսացել է Արևելյան Հայաստանի մի մասը: Կապելի է ենթադրել, որ Լենուպին Ղարաբաղի միացումն Ադրբեջանին այն ժամանակվա ներքին և արտաքին քաղաքական կոմբինացիաների հետևանքով կատարվել է Ստալինի նախաձեռնությամբ: Հաջորդ տասնամյակների ամբողջ ընթացքում սկսեցին հանդիսացել է ազգամիջյան բախումների մշտական աղբյուր: Առհասարակ մինչև վերջին ժամանակներս տեղ են գտել ազգային խորակման թերադրանքի, հայկական մշակույթի սահմանափակման բազմաթիվ փաստեր:

Վերակառուցման իրողությունում Ղարաբաղի հայ բնակչության մյուս այդ հարցի սահմանադրաբար լուծման հույս է ծագել: Փետրվարի 20-ին Աշխատավորների դեպուտատների մարզային խորհրդի նստաշրջանում որոշում է ընդունվել մարզը Հայկական ԽՍՀ-ին տալու մասին Ադրբեջանի, Հայաստանի և ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդների ստաջ միջնորդելու մասին: Ավելի վաղ համանման որոշումներ ան ընդունվել ժողովրդական դեպուտատների հինգ շրջանային խորհուրդներից չորսի նըստաշրջաններում: Շրջանային և մարզային խորհուրդների որոշումները պաշտպանվել են մարզում և Հայաստանում տեղի ունեցած բազմաթիվ խաղաղ ցույցերի կողմից: Անկասկած, այդ ամենում վերակառուցման հետ կապված ժողովրդավարական նոր հնարավորություններ են երևան եկել: Անկային իրադարձությունների հետագա զարգացումը բարենպաստ չի եղել: Խորհրդային իշխանության մարմնի միջնորդությունը նորմալ կերպով սահմանադրականորեն քննարկման փոխարեն սկսվեցին գերազանցապես հույսերն ուղղած մանկներն ու հորդորները: Միաժամանակ մասնավորում ու հեռուստատեսությունում հաղորդումներ երևան եկան, որոնց մեջ իրադարձությունները շարադրվում էին ոչ լրիվ և միակողմանի կերպով, իսկ հայ բնակչության օրինական խնդրանքները հատարարվեցին որպես ծայրահեղական, և կարծես թե նախօրոք կերպով կանխորոշվում էր բացասական պատասխանը: Ցավոք, հարկադրված ենք ուրծանազարել, որ սրված իրադրության մեջ արդեն առաջին անգամ չէ հրապարակապես

հայկական ինքնավար կազմավորումը հանրապետության կազմի մեջ տարրալուծելու նպատակով հարցի լուծման արհեստական ձգձգումը մարզի կոմունիստներին հարկադրում են դիմել միությանական հանրապետությունների կոմկուսներին: Կուսակցության կոմիտեներին խնդրելով՝ Ադրբեջանի կոմկուսի ղեկավարությանը կոչ անել պահպանելու պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի ոգին, լենինյան ազգային քաղաքականության, ազգերի ու ժողովուրդների ինքնորոշման անկապտելի իրավունքը հաստատող հումադեմոկրատական իրավագիտակցության սկզբունքները:

Կուսակցության մարզկոմի բյուրոյին հունձնարարել տասն օրվա ժամկետում պատվիրակություն կազմավորել ԽՄԿԿ Կենտկոմ ուղարկելու համար:

4. Դիմել ԽՄԿԿ Կենտկոմին, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությանը՝ խնդրելով քաղաքական արժանի գնահատական տալ Սումգայիթ քաղաքում հայ բնակչության ցեղասպանությանը: Հաշվի առնելով կատարվածի ծանրությունը, բոլոր գործերը ԽՍՀՄ Գերագույն դատարանում կենտրոնացնել կատարված բոլոր չարագործությունների առավել լրիվ, համակողմանի և օբյեկտիվ քննության, անցագործությունների իսկական կազմակերպիչներին ի հայտ բերելու և պատասխանատվության ենթարկելու համար: Կատարված վարչապետությունների մուշտորներին մասին զանազան լուրերը կանխելու նպատակով հրապարակել սումգայիթյան ողբերգության բոլոր զոհերի անվանական ցուցակը:

5. Խնդրել ԽՄԿԿ Կենտկոմին՝ միությանական հանրապետությունների զանգվածային պատվության միջոցներին հանձնարարելով բացահայտել Ադրբեջանում տեղի ունեցող իրադարձությունների էությունը, դատապարտել հանրապետական հեռուստատեսության կողմից ԼԳԻՄ-ի ղեկավարների նկատմամբ զրպարտության չղոտարող փաստերը:

6. Սույն որոշման շարադրանքը հրապարակել «Խորհրդային Ղարաբաղ» — «Սովետսկի Կարաբախ» թերթում:

7. Կուսակցության Ատեփանակերտի քաղկոմին, շրջկոմներին, կոչ անել կոմունիստներին, մարզի ամբողջ բնակչությանը՝ դրսևորել խելամուտություն, չենթարկվել պրոպոկացիաների, վճռակաևորեն կասեցնել սադրիչ լուրերն ու հերոլարանքները, բոլոր միջոցներով կանխել ազգամիջյան հողի վրա ամեն մի բախում: Բոլոր կոմունիստներից պահանջել բարձր կարգապահություն և պատասխանատվություն, բոլոր աշխատանքային կոլեկտիվներում պատարական ռիթմի անխաբաղ վերականգնում:

«Խորհրդային Ղարաբաղ», նոյեմբերի 26, 1923թ.

թյունը ճնշվում է հենց այն ժամանակ, երբ այն պետք է առանձնահատուկ կերպով: Այդ ամենը, բնականաբար, չէր կարող համապատասխան վերաբերմունք չառաջացնել: Ինչպես հայտնի է, Երևանում, Լեռնային Ղարաբաղում և այլուր տեղի ունեցան գործադուլներ և նոր ցույցեր, որոնք, սուկային, կրում էին օրինական և խաղաղ բնույթ: Բայց Ադրբեջանում փետրվարի վերջին օրերին տեղի ունեցան լուրջ ուժեղ բռնություններ, որոնք ու աշյունակի իրադարձություններ, որոնք կամա թե ակամա հիշեցնում են 1915 թվականը: Ես կա, թե՛մ եմ, որ Ադրբեջանի իրադարձությունները, ինչպես որ 1986 թվականին Ալբա Աթալամ տեղի ունեցած՝ հուլումները, հրահրված են և, գուցե, կազմակերպված տեղական հակավերակառուցողական մաֆիայի կողմից՝ որպես նրա վերջապահական մարտեր: Այսպես թե այնպես, կրկին ձեռնոց է նետված վերակառուցմանը: Ես հուսով եմ, որ երկրի ղեկավարությունը, ԽՄԿԿ Կենտկոմի բաղբյուրուն և ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդը կգտնեն գործողությունների մի եղանակ, որը համապատասխանի իրադրությանը՝ վճռական, ժողովրդավարական և սահմանադրական եղանակ:

Այս նամակում քարծրացված Ղրիմի թաթարների և Լեռնային Ղարաբաղի պարբերները դարձել են վերակառուցման փորձաքարը՝ անցյալի դիմադրությունն ու բեռը հաղթահարելու նրա ընդունակության փորձաքարը: Չի կարելի կրկին տասնամյակներով հետաձգել այդ հարցերի արդարացի և անխուսափելի լուծումը և երկրում լարվածության մշտական գոտիներ թողնել:

**Ռոբ և անկեղծ հարգանքներով՝  
Անդրեյ Սախարով, ակադեմիկոս**

**21 մարտի, 1986թ.**

2. Գ. Այս նամակը ԽՄԿԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Մ. Ս. Գորբաչովին է ուղարկվել 1986թ. մարտի 21-ին: Ես կարևոր եմ համարում հետևյալ լրացումը կատարել. ես այնպիսի լուծումների կոչ եմ անում, որոնք հիմնված լինեն հանդադր և, ըստ հնարավորին, մեր երկրի յուրաքանչյուր ժողովրդի շահերի հաշվառման վրա:

Ինձ անհրաժեշտ է թվում՝ ԽՍՀՄ սահմանադրությանը համապատասխան Լեռնային Ղարաբաղի աշխատավորների ղեկավարատների մարզային խորհրդի միջնորդությունը ըննարկել Ադրբեջանի Գերագույն խորհրդում և Հայաստանի Գերագույն խորհրդում: Տարածալստության ղեկավարում արհտրաժային վճիռը պետք է կապեցնի ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդը:

Ես Ադրբեջանի, Հայաստանի և ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդներին կոչ եմ անում հաշվի առնել ինքնավար մարզի բնակչության մեծամասնության և Մարզային խորհրդի պարզ արտահայտված կամքը՝ որպես կոնստրուկտիվ որոշում ընդունելու գլխավոր հիմք:

Այս ծանր օրերին ես խնդրանքով ու կոչով դիմում եմ Ադրբեջանի և Հայաստանի ժողովուրդներին՝ լիովին բացառել բռնությունը:

Մեծագույն ուղեբեռություն կլիներ, եթե արդեն կատարված հրեջշավոր ոճրագործություններին պատասխան դառնային նոր ոճրագործություններ:

**Անդրեյ Սախարով  
ակադեմիկոս**

**23 մարտի 1986թ.**

*Լեռնային Ղարաբաղի իրադրությունը*, ՔԼԻՖ, Մոսկվա, N 3, 1990թ.

Հավելված N 33

**ԽՍՀՄ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅԱՆ  
ՀՐԱՄԱՆԱԳԻՐԸ**

**ԱԳՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ԽՍՀ ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԻՆՋԵՆԱՎԱՐ  
ՄԱՐԶՈՒՄ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՏՈՒԿ ԶԵՎ ՄՏՅՆԵԼՈՒ ՍԱՍԻՆ**

Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզում և նրա շուրջը ազգամիջյան հարաբերությունների շարունակվող լարվածություն կապակցությամբ, նպատակ ունենալով կանխել դրանց հետագա սրումը և կալումացնել իրադրությունն այդ ղեկիում, հաշվի առնելով Ադրբեջանական ԽՍՀ և Հայկական ԽՍՀ կուսակցական ու պետական մարմինների, ինչպես նաև Ազգությունների խորհրդի հանձնաժողովի ստաբիլությունները, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը, այդ հարցը քննության առնելով Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության հետ, ԽՍՀՄ սահմանադրության 119-րդ հոդվածի 14-րդ կետին համապատասխան ՈՐՈՇՈՒՄ Է.

1. Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզում ժամանակավորապես սահմանել կառավարման հատուկ ձև. պահպանելով Լեռնային Ղարաբաղի որպես Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմում ինքնավար մարզի ստատուսը:

Կազմել Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի հատուկ կառավարման կոմիտե՝ ընկ. Ա. Ի. Կոլսկու նախագահությամբ:

Դուրսուցնել Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի քսաներորդ գումարման ժողովրդական ղեկավարների խորհրդի լիազորությունները մինչև խորհրդի նոր կազմի ընտրությունների անցկացումը:

2. Սահմանել, որ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի հատուկ կառավարման կոմիտեն ենթարկվում է անմիջականորեն ԽՍՀ Սիտության պետական իշխանության և կառավարման քարծրագույն մարմիններին, լիով ծավալով օժտված է ինքնավար մարզի ժողովրդական ղեկավարատների խորհրդի և նրա գործադիր կոմիտեի լիազորություններով, իսկ կոմիտեի նախագահը՝ ժողովրդական ղեկավարատների մարզային խորհրդի

գործադիր կոմիտեի նախագահի իրավունքներով ու պարտականություններով:

Նշված կոմիտեի վրա դնել Լեռնային Դարաբաղի Ինքնավար Մարզի պետական իշխանության և կառավարման տեղական մարմինների ղեկավարումը, ինչպես նաև որպես աշխատանքային մարմին՝ Նրան հանձնել ժողովրդական դեպուտատների մարզային խորհրդի գործադիր կոմիտեի ապարատը:

3. Սահմանել, որ սույն հրամանագրի գործողություն ժամանակամիջյուր Լեռնային Դարաբաղի Ինքնավար Մարզի տարածքում գտնվող միութենական և հանրապետական ենթակառուցվածքային ձեռնարկությունները, հիմնարկություններն ու կազմակերպությունները, ինչպես նաև նրանց մասնաձյուղերը՝ արտադրամասերն ու մյուս կառուցվածքային ստորաբաժանումները կոմիտեին են ենթարկվում այն հարցերում, որ որոշում է ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհուրդը, հաշվի առնելով Ադրբեջանական ԽՍՀ Մինիստրների խորհուրդի կոմիտեից:

Մամուլի, ռադիոյի և հեռուստատեսության, մասսայական ինֆորմացիայի և մյուս միջոցների օբյեկտները հրատարակչությունները, տեղեկատվական ձեռնարկությունները, ներքին գործերի մարմինները, ինչպես նաև մշակույթի, ժողովրդական կրթության, առողջապահության հիմնարկություններն ու ոչ արտադրական ոլորտի մյուս կազմակերպությունները, անկախ էլեկտրաէներգետիկայի և գեյզաէներգետիկայի օբյեկտները, իրենց գործունեությունը իրականացնում են կոմիտեի կամ Նրա լիազորած անձանց անմիջական ղեկավարությամբ:

Լեռնային Դարաբաղի Ինքնավար Մարզի տարածքում դատախազություն ու դատարանների գործունեությունն իրականացվում է գործող օրենսդրության ու այն կարգի համաձայն, որ սահմանում են համապատասխանաբար ԽՍՀՄ գլխավոր դատախազը, ԽՍՀՄ արդարադատության մինիստրությունը և ԽՍՀՄ Գերագույն դատարանը:

4. Լեռնային Դարաբաղի Ինքնավար Մարզի հատուկ կառավարման կոմիտեին իրավունք սույլ:

Դեղատեղեկացնել Լեռնային Դարաբաղի Ինքնավար Մարզի ժողովրդական դեպուտատների ջրչանային, բաղաբաշխ, գյուղական, ավանային խորհուրդների, նրանց գործադիր և կարգադիր մարմինների լիազորությունները, ինչպես նաև նշանակել և կազմակերպել նշված տեղական խորհուրդների ընտրությունների անցկացումը:

Դեղատեղեկացնել հասարակական կազմակերպությունների և ինքնագործ միավորումների՝ ԽՍՀՄ սահմանադրությանն ու օրենսդրությանը հակասող գործունեությունը կամ, անհրաժեշտության դեպքում, այժմակել զըրուանք: Հանդուպետական կամ ընդհանուր միութենական մարմիններ ունեցող նշված կազմակերպությունների ու միավորումների գրանցումը կամ արձակումը կատարվում է ուղղ մարմինների հետ համաձայնեցուելով

Անհրաժեշտության դեպքում պետական, տնտեսական և սոցիալ-կուլտուրական շինարարություն հարցերի առթիվ առաջարկություններ ներկայացնել անմիջականորեն ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության, ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհուրդ, ԽՍՀՄ մինիստրություններ, պետական կոմիտեիներ ու գերատեսչություններ:

5. Լեռնային Դարաբաղի Ինքնավար Մարզի տարածքում ժամանակավորապես դադարեցնել «Պետական ձեռնարկության (միավորման) օգին» ԽՍՀՄ գլխ. բյ. ծրագրի Լեռնային և Երզնկայի մարզերի կոմիտեի և 5-րդ կետի երրորդ պայթերության գործողությունը:

6. Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությանը՝ որոշել սույն հրամանագրից բխող համապատասխան որոշումներ:

7. Սույն հրամանագրից գործողության մեջ դնել 1989 թվականի հունվարի 20-ից:

**ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության**  
**Ս. ԳՈՐԲԱՉՈՎ**  
**ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության**  
**քարտուղար՝ Թ. ՄԵՆՇԵՆՉԱՅԻԼԻ**  
**Սոսկվա, Կրեմլ, 12 հունվարի 1989թ.**

Հարգանքներով ձեր հարգանքները

Հավելված N 34

**Բ Ա Ց Ն Ա Մ Ա Կ**

**ԽՄԿԿ ԿԵՆՏՐԱԼՈՒԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ԶԱՐՏՈՒՂԱՐ, ԽՍՀՄ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՆԱԽԱԳԱՂՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱԳԱՀ**

**ԸՆԿԵՐ Մ. Ս. ԳՈՐԲԱՉՈՎԻՆ**

Հարգելի՛ Միխայիլ Մերգենիչ:  
Լեռնային Դարաբաղում կրկին իրադրության սրման կապակցությամբ մենք ստիպված ենք հերթական անգամ դիմել Ձեզ, հուսալով ընդունում և ուղակցություն գտնել Ձեր կողմից:

Գուց բազմիցս Ձեր երկթերում նշել եք, որ Ադրբեջանի նախկին ղեկավարությունը տասնամյակներ շարունակ վարել է նրկրամուսի էալ բնակչության ազգային արժանապատվությունը ոտնահարող խտրական քաղաքականություն, ինչը իր գնահատականն է ստացել կուսակցության և կուսակառուցության ընդունած որոշումներում: Կերչին ժամանակների իրադարձությունները, թվում էր, թե պետք է դատնային այն բանի երաշխիքը, որ ԼԻԻՍ-ի հունդեպ այդպիսի քաղաքականությանը վերջ է տրված մեկընդմիջա Մարզի բնակչությունը ընդունումվ է ընկալել ինքնավար մարզը

Աղբբեջանի վարչական ենթակայությանից դուրս բերելու ուղղությամբ փոխգիշտության թույլի ամբողջ նշանակությունը՝ մարզում կառավարման հատուկ ձև մտցնելը:

Ցավոք, մենք ստիպվում ենք նշել, որ ԼՂԻՄ-ի հայ բնակչության հույսերը չեն աղոտացել: ԼՂԻՄ-ը առաջվա պես կոմիտեաներ է մտնում: Նույն իսկ կառավարման հատուկ ձև մտցնելը մարզը չի պաշտպանել Աղբբեջանի կոպիտ, անարարկեշտ միջամտությունից: Դեռ ազելին՝ այն տպավորությունն է ստեղծվում, թե հատուկ կառավարման կոմիտեան մարզի ինտենսիվ աղբբեջանակառուցման գործում հունարապետության ղեկավարությանը օժանդակելու դիրք է բռնել: Ի հակակշիռ ԼՂԻՄ սոցիալ-տնտեսական գործազման մասին ընդունված որոշումների, տեղի է ունենում միջոցների նպատակային հատկացում և աղբբեջանական գյուղերի հապշտապ կառուցապատում, որտեղ աշխուտանքներ են ընթանում արդյունաբերական և սոցիալական նշանակության օբյեկտների, ճանապարհների, բնակարանների շինարարության ուղղությամբ: Իսկ եթե հաջվի առնել, որ հայկական և ոչ մի գյուղում ոչ մի աշխատանք չի կատարվում, ապա հասկանալի կհստանան մարզի հայ բնակչության սոցիալական և ազգային ճնշվածությունը զգացմունքները:

Մենք շարունակում ենք գտնել, որ կառավարման հատուկ ձևը չպետք է փոխարինի տեղական կուսակցական և խորհրդային: մարմինների կառուցվածքին, այլ պետք է վեր լինի այդ մարմիններից, փոխարինելու հանրապետական ղեկավարությունը, որը լրիվությամբ իրեն հեղինակագրվել է և ջարտանակում է հեղինակագրվել Լեոնային Ղարաբաղի վերականգնող հարցում:

Մենք խորապես համոզված ենք, որ հայ ժողովրդին վիճակված որբերգությունը չի կարող օգտագործվել ԼՂԻՄ-ի պրոբլեմը մոռացության տալու համար: Նման մոտեցումը ոչ միայն անբարոյական է, այլև հոյի անխնայատեսելի հետևանքներով:

Չ՛ առնել Չ՛ առնել ունեցություններին, որ ազգամիջյան պրոբլեմները կարող են և պետք է լուծում գտնեն վերակառուցման պրոցեսում, Աղբբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի ղեկավար Ա. Ս. Կեզիրովը բազմիցս հրապարակախոսքին հայտարարել է, թե ԼՂԻՄ-ի պրոբլեմը լուծվում է վերջնականապես և անդարձ: Ընդ որում, նա վկայություն է անձամբ Չեզ հետ ունեցած հաճախակի հանդիպումներն ու գրույցները: Լեոնային Ղարաբաղի ժողովուրդը վերջովում է Կեզիրովի սուղոյիչ հայտարարություններից և հունարապետության ղեկավարության հանդեպ ԽՄԿԿ Կենտկոմի հանդուպիտականությունից: Տարակուսանք է հարուցում և այն, որ մինչև ասօր քաղաքական գնահատական չի տրվել Սուճգալիթի կոտորածին: Երկրի հասարակալությունը տեղյակ չէ հատուկ դրության պայմաններում Բազու քաղաքում տեղի ունեցած հակախորհրդային լուծունգներու չարտոնված միտինգներին: Իրադրության նորմալացմանը չի նպաստում նաև Բաբայուզ կոմիտեի անջամուկի ձեղակառուցումը:

Մենք, արտահայտելով Լեոնային Ղարաբաղի բնակչության ճնշող մեծամասնության կամքն ու իղձը, պնդում ենք Աղբբեջանական ԽՍՀ վարչական ենթակայությունից ԼՂԻՄ-ի անհապաղ դեալ դուրսբերման անհրաժեշտությունը: Առավել ճիշտ և արդարացի լուծումը եղել և մնում է ԼՂԻՄ-ի վերամիավորումը Հարաստանի հետ:

Հարգելի՛ Միխայիլ Սերգեևիչ: Մենք մեր պարտքն ենք համարում անկողծ լինել Չեզ հետ: Լեոնային Ղարաբաղում իրադարձությունների զարգացման ընթացքը մեզ համոզում է այն բանում, որ դրանք սպառնում են վերածվել երթական լույջ քարոզումների, ընդհուպ մինչև միջբեթիկական նոր ընդհարումների: Անհրաժեշտ է հնարավոր ամեն բան անել այդ թույլ չտալու համար: Ստեղծված պայմաններում անհրաժեշտ ենք համարում Լեոնային Ղարաբաղի մի խումբ ներկայացուցիչների հանդիպումը Չեզ հետ՝ ձգնաժամային իրավիճակից դուրս գալու ուղիներ գտնելու նպատակով:

Կուսակցության Մարտակերտի շրջկոմի առաջին քարտուղար, ԽՍՀՄ Ժողովրդական դեպուտատ Կ. ԳԱԲԻԵԼՅԱՆ

Կուսակցության Մարտունու շրջկոմի առաջին քարտուղար, ԽՍՀՄ Ժողովրդական դեպուտատ Կ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Ստեփանակերտի արևադրական ավտոտրանսպորտային միավորման պլեկար դիրեկտոր, ԽՍՀՄ Ժողովրդական դեպուտատ Բ. ԳՅԱՂԱՅԱՆ

ԽՍՀՄ Ժողովրդական դեպուտատ Լ. ԳՈՂՈՍՅԱՆ

ԼՂԻՄ հատուկ կառավարման կոմիտեի անդամ Ս. ԲԱԲԱՅԱՆ

ԼՂԻՄ հատուկ կառավարման կոմիտեի անդամ Կ. ԹՈՎԱՍԱՅԱՆ

Կուսակցության Ստեփանակերտի քաղկոմի առաջին քարտուղար Կ. ԱՐԱՋԱՆՅԱՆ

Կուսակցության Մակչաթի շրջկոմի առաջին քարտուղար Կ. ԶՈՂԱՐՅԱՆ

Կուսակցության Հադրուտի շրջկոմի առաջին քարտուղար Գ. ԲԱՂԻՅԱՆ

Ստեփանակերտի քաղգործկոմի նախագահ Ս. ՄԻՐՁՈՅԱՆ

Մարտակերտի շրջգործկոմի նախագահ Կ. ԶԱՎԱԴՅԱՆ

Մարտունու շրջգործկոմի նախագահ Ս. ՍԵՅՐԱՆՅԱՆ

Հադրուտի շրջգործկոմի նախագահ Է. ՆԱՎԱՍԱՐԴՅԱՆ

Ասկերանի շրջգործկոմի նախագահի պաշտոնակատար Ա. ԱՂԱԲԱԲՅԱՆ

3 մայիսի 1989 թ.

«Խորհրդային Ղարաբաղ», 3 մայիսի, 1989թ., Ա 164

**Է. ՄՈՍԿՎԱ, ԿՐԵՄ**

**ԽՍՀՄ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԴԵՊՈՒՏԱՏՆԵՐԻ ԸՆԴՈՒՆՄԱՆ**

**Ժողովրդական ղեկավարների Լեոնային Ղարաբաղի մարզային խորհրդի ղեկավարներին**

**Գ Ի Մ ՈՒ Մ Ը**

Մենք՝ ժողովրդական ղեկավարների Լեոնային Ղարաբաղի մարզային խորհրդի ղեկավարներս, զրկված սահմանադրական իրավունքներից, ինքնավար մարզում կառավարման հատուկ ձև մտցվելու կապակցությամբ հնարավորություն չունենալով նստաշրջան անցկացնել, դիմում ենք ժողովրդական ղեկավարների համագումարին՝ նպատակ ունենալով արտահայտել մեր ընտրողների կամքը:

Հերթական անգամ ամբողջ մարզում աշխատանքային կոլեկտիվների, հասարակականության ժողովներ, ժողովրդական ղեկավարների տեղական խորհուրդների նստաշրջաններ անցկացվեցին՝ մտախառնելով ղեկավարների համագումարի մակարդակով ԼՂԻՄ-ի պրոբլեմի քննարկմանն անդադառնալու խնդրանքով: Այդ պրոբլեմի ճիշակ և արդարացի լուծումն է մտած ինքնավար մարզի վարամիավորումը Հազկանյան ԽՍՀ-ի հետ:

Մենք լիովին պաշտպանում ենք ԽՍՀԿ կենտկոմի գլխավոր քարտուղար ընկ. Մ. Ս. Պորբաչովի հասցեով բաց նամակը, որը ստորագրել էն մարզի ԽՍՀՄ ժողովրդական ղեկավարները, կուսակցական, խորհրդային ղեկավարները:

Մենք համոզված ենք, որ ռեգիոնում կայունության կարելի է հասնել սոսկ հարցի արդարացի քաղաքական լուծման ղեկքում, այլ ոչ թե միայն վազ սուցիալ-տնտեսական միջոցառումներով:

Մենք վստահություն ենք հայտնում այն բանում, որ ժողովրդական ղեկավարների համագումարը, որն իրենով նշանավորում է վերստին ղեկի խորհրդային պետության լեհիկան նորմաներն ու սկզբունքները, կուղղի Լեոնային Ղարաբաղի նկատմամբ թույլ տրված ծակադատության աստիճանի անարդարությունը, որի հետևանքով Արդեշանի սահմանադրական հնարավորությունն ստացավ անպատիժ կերպով վիբոկոմիտեի երկրամասի հայ բնակչության ազգային արժանապատվությունը և տնօրինելու նրա ծակադատությունը, անտեսելով նրա կամքի արտահայտությունը:

Լեոնային Ղարաբաղի ազգային-տարածքային կառուցվածքի հարցում մենք գործ ունենք ստալինյան իտալիաների հետ, ժողովրդի ճակատագրի հակադեմոկրատական, հակազգային ուղղման աննախնայ փուտի հետ: Երկրի ներկայիս տարածքային կառուցվածքը անխախտ, անձեռնմխելի ճանաչել՝ նշանակում է ճանաչել այն ռեժիմների արդարացիու

թունն ու հիմնավորվածությունը, որոնք սոցիալիզմը հանգեցրել են էական ձևախախտումների:

Մենք համագումարին խնդրում ենք սկզբունքային գնահատական տալ Արդեշանի ղեկավարության հակավերակառուցողական դիրքորոշմանը, որի քաղաքականությունը ինքնավար մարզի նկատմամբ բացարձակորեն չի փոխվել նույնիսկ ստեղծված իրազրությունում: Առձակատու մեզ գիտնում, լարվածության նոր ծավալումը մեծապես արդյունք են ադրբեջանական բնակավայրերի արագացված զարգացմանն ուղղված պրոպագանդիստական քաղաքականության, մարզում ժողովրդագրական իրավիճակը ինչ գնով էլ լինի՝ փոխելու ձգտման: Հարկ է նշել, որ հատուկ կառավարման կոմիտեն չի օգտագործում ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության և ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի կողմից տրված լիազորությունները, որպեսզի մարզը պաշտպանել Արդեշանական ԽՍՀ-ի կողմից գործերին միջամտուց:

Այժմ, երբ վերականգնվում է պատմական ու քաղաքական արդարությունը առանձին քաղաքացիների նկատմամբ, առաջին հերթին այն պետք է վերականգնվի նաև ժողովուրդների նկատմամբ: Կովբյուրոյի և ՌԿ(Բ)Կ կենտկոմի ոչ հետևողական գործողությունները համարում ենք միտումնաքիտ, երբ Լեոնային Ղարաբաղը Հայաստանի կազմի մեջ մտնելու մասին որոշման ընդունումից հետո Արդեշանի ժնջման տակ ընդունվել է 1921թ. հուլիսի 5-ի որոշումը Լեոնային Ղարաբաղը Արդեշանի կազմի մեջ մտցնելու մասին: Ըստ որում ուսնահարվել են ազգային ու պատմական գործուները և իր ճակատագիրը ինքը որոշելու ժողովրդի իրավունքը: Այդպիսի որոշումը վերակառուցման դարաշրջանում անպայման պետք է չեղյալ դարձվի: Պատմությունը կեղծելու և գործն. պնակես ներկայացնելու փորձերը, թե մարզն իբր արդեն օգտագործել է ինքնորոշման իր իրավունքը, անհիմն են, քանի որ այդ իրավունքը միութենական մակարդակով վավերացվել է 1924 թվականի սահմանադրության մեջ, իսկ ինքնավար մարզը կազմավորվել է 1923 թվականին և այդ իրավունքից նա չէր կարող օգտվել:

Ցանկանում ենք այստեղ մեջբերել Կ. Ի. Լենինի խոսքերը. «Ազգի ինքնորոշման իրավունքը նշանակում է քաղաքական իմաստով անկախություն, ճնշող ազգից ազատ քաղաքական անջատման իրավունք: Քաղաքական ղեկավարության այդ պահանջը կոնկրետ կերպով նշանակում է անջատման օգտին սցիտացիայի ազատություն և անջատվող ազգի հանրաքվեով անջատման մասին հարցի լուծում» (Կ. Ի. Լենին, ԵԼԺ, 4-րդ հրատ. հատ. 22, էջ 135): Մենք հուսով ենք, որ լենինյան այս կոնցեպցիան վերակառուցմանի կառույց գործով, այլ ոչ թե լեճա սուկ լճացման շրջանի կարգախոս:

Արտահայտելով մարզի հայ բնակչության կամքը, համագումարին խնդրում ենք, օգտագործելով ումբող իշխանությունը, քննարկել ժողովրդական ղեկավարների Լեոնային Ղարաբաղի մարզային խորհրդի նստաշրջանի 1988 թվականի փետրվարի 20-ի որոշումը և դրականորեն լուծել

ԼՂԻՍ-ը Հայկական ԽՍՀ-ի վարչական ենթակայությանը հանձնելու մասին հարցը: Եթե այդ հարցի լուծման համար անհրաժեշտ է դիմել հանրաքվեի, անցկացման, ապա խնդրում ենք հայտարարել ԼՂԻՍ-ի կարգավիճակի ուրուշման նպատակով ինքնավար մարզում հանրաքվեի՝ որպես աշխարհի բոլոր դեմոկրատական երկրներում նման պրոբլեմների լուծման առավել դեմոկրատական և հասարակական ձևի, անցկացման մասին:

**Ժողովրդական դեպուտատների Լեռնային Ղարաբաղի մարզային խորհրդի դեպուտատներ. ընդամենը հարյուր տասը ստորագրություն.**  
*Ժողովրդական դեպուտատների ԼՂԻՍ մարզխորհրդի գործկամի ընդհանուր քանակ*

Հավելված № 36

**ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ**

**ԼԻԱՋՈՐ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉՆԵՐԻ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԸ**

Օգոստոսի 16-ին Ստեփանակերտի Ս. Գրիկու անվան հայկական պետական դրամատիկական թատրոնի դահլիճում տեղի ունեցավ Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության լիազոր ներկայացուցիչների համագումարը: Այն բացեց համագումարի նախապատրաստման կազմակերպական կոմիտեի նախագահ Ծ. Մ. Պետրոսյանը:

Ընտրվեցին ղեկավար մարմիններ՝ նախագահություն, քարտուղարություն, մանդատային և խմբագրական հանձնաժողովներ:

Համագումարը հաստատեց հետևյալ օրակարգը.

1. Համագումարի վարչակարգի մասին:
2. Մարզում ստեղծված իրադրության մասին:
3. Համագումարի հռչակագրի և դիմումների մասին:
4. Ընտրություններ:

Համագումարը հաստատեց մանդատային հանձնաժողովի ղեկուցումը, որով հանդես եկավ նրա նախագահ Ա. Մ. Աղաբաբյանը:

Մարզում տիրող իրադրության մասին ղեկուցումով հանդես եկավ ԼՂԻՍ հատուկ կառավարման կոմիտեի անդամ Վ. Հ. Թովմասյանը:

Մտքերի փոխանակությանը մասնակցեցին ԽՍՀՄ գրողների միության Լեռնային Ղարաբաղի կազմակերպության առաջին քարտուղար Վ. Ս. Հա կոբյանը, Մարտունու շրջանի գլխավոր բժիշկ Գ. Ա. Նարինյանը, կուսակցության Ստեփանակերտի շաղկոմի առաջին քարտուղար Վ. Ա. Աթաջանյանը, Հաղորդի պատմաեթնոգիտական թանգարանի դիրեկտոր Ա. Ա. Մկրտչյանը, Կիրովականի մանկավարժական ինստիտուտի Ստեփանակերտի բաժանմունքի ղոցեստ Հ. Վ. Գրիգորյանը, Մարտակերտի շրջանի Սեծ Ծենի միջնակարգ դպրոցի ուսուցիչ Վ. Ս. Դանիելյանը, մարզարհխորհրդի

նախագահ Ս. Ս. Դավթյանը, բանաստեղծ Ս. Ա. Խանրյանը, Ստեփանակերտի Ս. Ծահուրյանի անվան մարզադաշտի դիրեկտոր Ռ. Ա. Պետրոսյանը, ԼՂԻՍ քաղաքացիական պաշտպանության շտաբի պետ Գ. Լ. Պետրոսյանը, ժողովրդական դեպուտատների Մարտունու շրջխորհրդի գործկոմի քարտուղար Մ. Ծ. Բախշյանը, ԽՍՀՄ ժողովրդական դեպուտատ Բ. Վ. Դադամյանը, «Միացում» արցախյան հայկական ժողովրդական շարժման քաղաքային խորհրդի անդամ Լ. Գ. Միրզոյանը, կուսակցության Մարտունակերտի շրջկոմի առաջին քարտուղար, ԽՍՀՄ ժողովրդական դեպուտատ Վ. Մ. Գաբրիելյանը, Ղարմետաքսկոմբինատի կուսկոմիտեի քարտուղար, «Միացում» արցախյան հայկական ժողովրդական շարժման քաղաքային խորհրդի նախագահ Ռ. Ա. Զուրաբյանը, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի դեպուտատ Հ. Ա. Պողոսյանը, ԽՄԿԿ Կենտկոմի պատասխանատու աշխատող Բ. Ա. Նեֆեդովը, Ծահուրյանի շրջանի պատվիրակության անդամ Մ. Մ. Հակոբյանը, հատուկ շրջանի պարետ, գեներալ-մայոր Վ. Ն. Սաֆրոնովը, նկարիչ Ս. Է. Աբրահամյանը, «Արցախ» հայրենակցական միության անդամ Գ. Գ. Սաֆարյանը:

Ըննադրված հարցի վերաբերյալ համագումարն ընդունեց համապատասխան որոշում:

Ընդունվեց Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության լիազոր ներկայացուցիչների համագումարի հռչակագիրը:

Համագումարն ընդունեց դիմում ադրբեջոնական ժողովրդին:

Ընդունվեց նաև դիմում հատուկ շրջանի պարետին, ԽՍՀՄ ՆԳՄ-ի և Խորհրդային բանակի ստորաբաժանումների սպաներին ու զինվորներին:

Համագումարը որոշեց դիմել ԽՍՀՄ Գլխավոր դատախազին, խնդրելով փոխել Ա. Ս. Մանուչարովի նկատմամբ կանխադրել միջոցը:

Համագումարն ընտրեց Ազգային խորհուրդ:

Համագումարի աշխատանքին մասնակցեց ԼՂԻՍ հատուկ կառավարման կոմիտեի անդամ Ս. Ա. Կուպրեևը:

Տեղի ունեցավ Ազգային խորհրդի առաջին նիստը: Խորհրդի նախագահ ընտրվեց կուսակցության Մարտունու շրջկոմի առաջին քարտուղար, ԽՍՀՄ ժողովրդական դեպուտատ Վ. Ս. Գրիգորյանը, տեղակալներ՝ կուսակցության Ստեփանակերտի շաղկոմի առաջին քարտուղար Վ. Ա. Աթաջանյանը և ԼՂԻՍ հատուկ կառավարման կոմիտեի անդամ Վ. Հ. Թովմասյանը:

*ժողովրդային Ղարաբաղ 17 օգոստոսի, 1989թ.*

**ԼՂԻՍ ԱԶԳԱՔՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԼԻԱԶՈՐ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՑԻՆԵՐԻ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԻ**

**Ղ Ի Ս ՈՒ Մ Ը**

**ԱՂԻՔԵԶԱՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՂԻՆ**

Լեռնային Ղարաբաղի ազգաբնակչությունը (իսկող) ներկայացուցիչների համագումարը, անհանգստացած լինելով հայ և ադրբեջանական ժողովուրդների միջև հարաձուռն օտարացմամբ, որը վերաճում է ազգամիջյան թշնամանքի, Նշում է, որ ծագած բարդությունների արմատները ընկած են դարին 20-ական թվականներին թույլ տրված կոպիտ խուխտումներում, ինքնավար մարզի ծակատափի նկատմամբ հետագա խտրական և անհոգի վերաբերմունքում:

Համագումարը ճանաչում է ինքնուրույն պատմական ընտրություն կառուցելու յուրաքանչյուր ժողովրդի իրավունքը: Առանց այս ճշմարտության ճանաչման անհնար են ժողովուրդների փոխհամաձայնությունն ու խաղաղ գոյակցությունը: Բռնությունը միշտ էլ բռնություն է ծնում:

Համագումարը գտնում է, որ Լեռնային Ղարաբաղի պրոբլեմի արդարացի լուծումը համապատասխանում է երկու կողմերի շահերին և վերջ կդնի երկու հարևան ժողովուրդների միջև ծագած թշնամանքին:

Լեռնային Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչությունը, հենվելով իր քաղաքական կարգավիճակը ինքը որոշելու՝ յուրաքանչյուր ժողովրդի անկախության իրավունքի վրա, ժողովուրդաբան դեպուտատների մարզային խորհրդի նստաշրջանների որոշումներով միանշանակ արտահայտվել է ինքնավար մարզը Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմից դուրս բերելու և Հավական ԽՍՀ կազմի մեջ մտցնելու օգտին: Սա ոչ մի կերպ չի ուստահարում ադրբեջանական ժողովրդի իսկական շահերը, քանի որ չի կարող ազատ լինել մի ժողովուրդ, որը տիրում է մեկ այլ ժողովրդի:

Պեմոկրատացման, կրակարակայնության և վերակառուցման ծնունդ հունդիսացող համագումարը, ղեկավարվելով բոլոր ժողովուրդների հնարախիստական և բարիգրացիական հարաբերությունների գաղափարներով, կոչ է անում ողջախոսության և սթափության միջոցով անկապտելի իրավունքների փոխադարձ ճանաչման, այս հողի վրա միմյանց հետ ապրելու և աշխատելու կոչված մեր երեխաների խաղաղ ապագային նպաստող կոնկրետ գործողությունների և քայլերի:

Մենք հավատում ենք, որ կվերականգնվեն խաղաղությունն ու հանգստությունը, իսկ ծագած կոնֆլիկտը կլուծվի խաղաղ ճանապարհով:

«Խորհրդային Ղարաբաղ», № 187, 19 սեպտեմբեր 1989թ.

**ԼԵՆՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԱԶԳԱՔՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԼԻԱԶՈՐ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՑԻՆԵՐԻ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԻ**

**Ղ Ի Ս ՈՒ Մ Ը**

**ՀԱՏՈՒԿ ԵՐՁԱՆԻ ՊԱՐԵՏԻՆ, ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԲԱՆԱԿԻ ԵՎ ԽՍՀՍ ՆԳՄ ԱՏՈՐԱԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԻ ՍՊԱՆՏԵՐԻՆ ԵՎ ԶԻՆՎՈՐՆԵՐԻՆ**

Եղբայրներ: Երկրի կյանքի ամենաձանր փորձությունների ժամին բախակն ու ժողովուրդը եղել են միասնական:

Եվ դա բնական է:

Այսօր Լեռնային Ղարաբաղը ծանր օրեր է ապրում: Հարց է բարձրացել թույլ տրված հրեշավոր պատմական սխաղ ուղղությամբ մասին: Արտահայտելով ժողովրդի կամքը, ժողովրդական դեպուտատների ԼՂԻՍ մարզային խորհրդի նստաշրջանի մեկ անգամ վերաբերելով 20-ական թվականների սկզբին ուժով մասնատված ժողովրդի երկու հատվածների վերաճավորման մասին: Վերակառուցման ժամանակահատվածում մեր նպատակունի վտարարձնել ազգամիջյան հարաբերություններում ամբողջ աշխարհի կամից լինումը և համաձայն լուրջ քննարկումների թե մեղքը, այլ դժբախտությունն է, որ լինվին հավատարմ վերակառուցմանը, չգիտեինք, որ շարունակում են ծաղկել նրանք, ովքեր լծացման տարիներին հավաստիացնում էին ազգամիջյան հարաբերությունների անպրոքենախտության մասին:

Սուսգալիթը և Ֆերգանան նրանց ձեռքի գործն է:

Համագումարը դատապարտում է սմին մի բռնություն և հանդես գալիս ԽՍՀՍ ժողովուրդների բարեկամության ըստ ամենախի ամրապնդման, հանուն նրանց միջև խաղաղ, քաղաքակիրթ հարաբերությունների:

Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչությունը իր պրոբլեմները լուծում է՝ շտանահարելով մյուս ժողովուրդների շահերը: Համագումարում կազմավորված Ազգային խորհուրդը ժողովրդի կողմից ընտրված մարմին է: Մենք հուսով ենք, որ հարգուլից վերաբերմունք կլինի նրա նկատմամբ և պատասխան ենք ազգամիջյան հողի վրա ծագող կոնֆլիկտների կասեցման գործում համագործակցելու ԼՂԻՍ-ում գտնվող խորհրդային բանակի և ԽՍՀՍ ՆԳՄ ներքին զորքերի ստորաբաժանումների հետ:

Խորհրդային բանակը միշտ էլ եղել է խաղիտողների երկրի և այնտեղ բնակվող ժողովուրդների պաշտպան: Համոզված ենք, որ Թբիլիսիի իրադրությունները ողբերգական թուլություններ են: Մենք հասկանում ենք, թե ինչքան ծանր է ձեր ծառայությունը և երախտագիտություն ենք հույսում բոլոր նրանց, ովքեր ազնվորեն են կատարում իրենց պարտքը:

Համագումարը զորքերի և բնակչության ակտիվ համագործակցության կոչ է անում: Մեր նպատակներն ընդհանուր են՝ ապահովել ռեգիոնի խաղաղությունը:

«Խորհրդային Ղարաբաղ», № 187, 19 սեպտեմբեր 1989թ.

**ԱՐՅԱՅԻ ԳՐՈՂՆԵՐԻ ՂԻՍՈՒՍԸ ԱՃՈՒՐՆԻ ԳՐՈՂՆԵՐԻՆ**

Գրչակից եղբայրներ:

Արդեն մեկուկես տարի է. ինչ որ երգչական վիճակ է տիրում պատմական Արցախում և ավերիչ երկրաշարժի պատճառած վերջերի մեջ միացող Հայաստանում:

Սուտ յոթ տասնամյակ առաջ խորհրդային երկրի վալչապետ. մեծագույն ոճրագործ Ստալինի միջամտությամբ, Հայաստանից բռնությամբ խլել վեցին նրա երկու պատմական մարզերը՝ Նախիջևանն ու Լեոնային Ղարաբաղը: Հայոց մեծ եղեռնից՝ 1915 թվականից և Արևմտյան Հայաստանի կոլլեքտից հետո, դա երկրորդ ոճրագործությունն էր հայ ժողովրդի նկատմամբ: Նախիջևանում այլևս հայ չի մնացել: Արդեջանի կառավարությունն ուզում է ամեն կերպ նման քաղաքականություն կիրառել նաև Լեոնային Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչության նկատմամբ: Երկրամասի հնագույն հայկական քաղաք Շուշին ավերվել է դարասկզբին՝ 1920 թվականի գարնանը, ցավոք, այնտեղ ևս այսօր հայ չի մնացել: Եվ հայկական այդ հնագույն մշակույթի օջախը, ուր թարգմանվում ու տպագրվում էին այնպիսի մեծերի գործեր, խնչպիսիք են Բայրոնն ու Գրյոեն, Պուշկինը, Լերմոնտովը, շատ ուրիշներ, վաղուց չի գոյժում: Ավերվում են բարձրարժեք, եզակի հուշարձանները: Գնալով, որդեգրությունը խտանում է ամբողջ Լեոնային Ղարաբաղում. անհ թե ինչու մենք՝ սրբույթյուններս, միաժամուռ ուժերով ելել ենք պուլքարի՝ այդ անարդարությունների ու բռնությունների դեմ:

Մեր ժողովրդի պատմության ամենից դժվար պահարին իրենց արգասի ծայրն են բարձրացրել Անատոլ Ֆրանսն ու Ռոմեն Ռոլանդը. Եռեսներն ու Սերգեյ Գորոդեցկին, Վալերի Բրյուսովն ու Սոսցին Գորկին... Բայրոնը, Ներյանը, որոնց համար թանկ են ժողովուրդների խաղաղ գոյապահությունն ու ազատությունը, մարդկային սերն ու անողբարությունը:

Լեոնային Ղարաբաղի պրոբլեմը խորհրդային իշխանության տարիներին բարձրացվել է մի քանի անգամ և, դժբախտաբար, ոչ միայն չի լուծվել, այլև խնդիրը շարժող մարդկանց, որոնց թվում թիչ չեն և արվեստագետները, բռնի կերպով արտաքսել են հայրենի հողից: Իսկ անցյալ տարի Լեոնային Ղարաբաղի մարզային խորհրդի նստաշրջանը և կուսակցության մարզկոմի պլենումը մեկ անգամ չէ. որ ուղղումներ են կատարել ազգային հարցի արդարացի լուծման մասին: Բայց առաջօր ինտիրո մտում է չլուծված: Ինչ հուսք, մեր բարբ հույները մեք կապում ենք մեռած ուսուցման հետ, որ ծավալվել է մեր երկրում. աշխարհի բոլոր առաջագետ մարդկանց հետ: Մենք գիտենք, որ իհն՝ ձևով շարունակելն ստե՛ն անհնարին է: Մենք պահանջում ենք մեռ ազգային ինքնորոշման իրանումը, ուզում ենք, որ ոչ մի ազգ չբռնունա ուրիշ ազգի վրա. մենք ուզում ենք մար ժողովրդի գրկում ուսրել, ծաղկեցնել մեր մարրենի մշակույթն ու արվեստը: Ինչպե՛ս կարելի է արհեստականորեն մի քանի հատվածների բաժանել նույն լեզուն, նույն արվեստն ու մշակույթն ունեցող ժողովրդին և, որանով իսկ, կասեցնել նրա ազատ աճն ու զարգացումը: Դա անընդունելի է և հակամարդկային:

Ամեն մի իսկական գրող, աշուշտ, ազնվության, արարության ջատագով է: Ուրեմն՝ շողունք, որ աշխարհի առաջ ունենալովին հայ ժողովրդի իրավունքները: Գրողը պահասխանատու է այն ամենի համար, ինչ, հիրավի, կատարվում է մոլորակի վրա: Մենք՝ Արցախի գրողներս, կոչ ենք սնում՝ ուր դժվարին ժամանակաշրջանում սատար կա՛նեն արարությանը, ձեր ձայնը միացնել Արցախը Մայր Հայաստանին՝ մերամիասնելու համար:

Թող հաղթեն արդարությունն ու խաղաղությունը ամբողջ մոլորակում:

«Արցախ» № 1, 1989թ.

**ՀԱՅՎԱԿԱՆ ԽՍՀ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅԱՆ**

Գ Ի Մ ՈՒ Ս Ը

**ԽՍՀՄ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅԱՆԸ, ԱՂՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ԽՍՀ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅԱՆԸ**

Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը խորին մտահուգություն է արտահայտում, որ վերջին ժամանակներս իրադրության կտրուկ սրման հետևանքով Խորհրդային Հայաստանը և ԼՂԻՄ-ը հայտնվել են անկանխատեսելի հետևանքներով հղի կացության մեջ, որին հանգեցրել է շրջափակումը: Հանրապետության առանց այդ էլ ծայրաստիճան բարդ ունեցական դրությունը՝ կապված ավերիչ երկրաշարժի հետ, էլ ավելի է վատթարացել: Աղրբեջանական երկաթուղով չեն ստացվում ժողովրդատըն տեսական բեռներ, շինանյութեր, սննդամթերք, վառելիք: Դրա հետևանքով խախտվում է հանրապետության կենսագործունեության նորմալ ռիթմը, որն ստաջացնում է ժողովրդի արդարացի բողոքն ու զայրույթը:

Էլ ավելի լարված է իրավիճակը Լեոնային Ղարաբաղում, որը գտնվում է տրվ շրջափակման մեջ:

Մեզ խորապես անհանգստացնում է Աղրբեջանական ԽՍՀ տարածքում բնակվող մեր հայրենակիցների կյանքի անվտանգության ապահովման վիճակը:

Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը դիմում է ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությանը և Աղրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությանը, պնդելով ձեռնարկել անհապաղ և վճռական միջոցներ Աղրբեջանում բնակվող հայերի անվտանգությունն ապահովելու, երկաթուղու և ավտոճանապարհների շրջափակումը վերացնելու ուղղությամբ, որը հնարավորություն կտա կյանքը նորմալ հունի մեջ դնել ռեգիոնում:

«Սորբյոյին Ղարաբաղ», 13 սեպտեմբերի, 1989թ., № 205



**ՌՈՐՈՂՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ  
ԱՎԱԿԵՄԻԱՅԻ ԱՆԴԱՄՆԵՐԻ ԵՎ ԱՏԵՂԱԳՈՐԾԱԿԱՆ  
ՄՏԱԿՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԻ**

**Գ Ե Վ Լ Ա Ր Ա Ց Ի Ա**

Անցել է մեկուկես տարի պատմական այն պահից, երբ Լենուպին Ռուսաբազի Ինքնավար Մարզի բարձրագույն օլեհնոգիկ մարմինը՝ ժողովրդական դեպուտատների նստաշրջանը, արտահայտելով Ռուսաբազի հիմնական դեպուտատների միահամուտ կամքը, ազգերի ինքնորոշման իրավունքի (էնի) լան սկզբունքներին համաձայն, որոշում ընդունեց Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմից ԼՂԻՄ-ի դուրս գալու և մուլի հայրենիքի՝ Հայկական ԽՍՀ հետ վերամիավորվելու մասին:

Նման ակտերը հանդիսանում են օրինական ու սահմանադրական ընդունված են համարն քաղաքակիրթ աշխարհում:

Սակայն իշխանության կենտրոնական մարմինների անպատաստան թյուն և անվճարակամության հետևանքով դարաբաղյան պրոբլեմի լուծումը արհեստականորեն ձգձգվում է, որը խիստ բացասաբար է անդրադառնում ընդհանուր իրադրության վրա, ապակարոնացնելով դրությունը ռեգիոնում:

ԼՂԻՄ-ի նստաշրջանի որոշումը առաջ բերեց ադրբեջանական հասարակության քաղաքական և նացիոնալիստական խավերի կատաղություն, հակահայկական տրամադրությունների, սպառնալիքների և վիրավորանքների սանձազերծում: Կազմակերպված շովինիստական այիբի գազաթնակետը հանդիսացան հայկական բնակչության ջարդելից Սումգայիթում, որոնք դատապարտվեցին ամբողջ աշխարհում, որպես ցեղասպանություն, իրենց բնույթով հիշեցնելով օսմանիան արյունարբու սուլթանների և երիտթուրքական արկածախնդիրների դաժանությունը և ջարդերը:

Մենք հպարտությամբ նշում ենք, որ չնայած այդ բոլորին, հայ ժողովուրդը, պահպանելով իր ինքնատիրությանը և արժանապատվությունը, դիմադրակենց այդ բոլոր հարձակումները և, մուլով հավատարիմ հոմանիշի մի իր դարավոր ավանդություններին և մարդկայնության բարձր իդեալներին ու արժեքներին, սուվազիթի չպատասխանեց սուվազիթով: Մենք դիմեցինք ադրբեջանական ժողովրդի առողջ բանակունությունը, առաջադրելով ծագած կոնֆլիկտը լուծել ոչ թե ուղղունահեղությամբ, սպառնալիքներով և վիրավորանքներով, այլ երկխոսության կոնստրուկտիվ մոտեցման ուղիով՝ օգտագործելով պրոբլեմի լուծման սահմանադրական ձևերը: Սակայն բունականություն այդ ձևերը դեռ չի գտել համապատասխան արձագանք:

Այժմ դրությունը ռեգիոնում շարունակում է մնալ վերին աստիճանի վտանգավոր: Իրադրությունը պայթյունավտանգ է, և մենք գտնվում ենք

կոնֆլիկտի նոր եսկազմիայի նախօրյակին: Լարվածություն նոր շրջափուլը իրաիված էր այն բանով, որ Բուքվի ծալրահեղական շրջանները վախճում են, որ կբավարարվեն ԼՂԻՄ-ի հավանական բնակչության օրինական պահանջները և իրենց ակցիաներով ուզում են ծնշում գործադրել իշխանության կենտրոնական օրգանների վրա, ստեղծել «նոր, իրողություն», որը, ըստ նրանց, կհանգեցնի դարաբաղյան հուրցի լուծման հետաքննալիքներին: «Հանրապետության հասարակականությանը ներկայացուցիչների մասնակցությամբ Բաքվի նոսովրականության ժողովի գիմումի» մեջ («Բուկինսկի բարաջի», 17. 08. 1989), ուղղակի ասված է, որ ադրբեջանցիների համբերություն բաժակը լցվել է: Նրանում պարունակվում է նաև ադրբեջանական ժողովրդին. «Ադրբեջանցի իր ամբողջ բարոյական, բարագական և ճիշդիվազան ուժերը» և «վերամծվել անխոյտակելի ուժի»:

Մենք խոր գարությունը կատարելուամ ենք այդ ցեղամիտ կոչերը: Այսուց ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ ազգային արտերուզմի կոչ և կայող են առաջ բերել ըստ ու ռաճակ ու ռեճակ մարդկությանը գոնվելու: Արյունահեղության պատճառ: Մենք մեր աստուրն ենք համոզում նովազգաւազցնել, որ սուինսար է հայ ժողովրդին վախեցնել, որ ազգային պայքարի ոգեկոչողնեք որ կրակի հետ են խաղում, որը հոգի է անկունխազուշակելի հետևանքներում Անդրկովկասի և ամբողջ Խորհրդային Միության ժողովուրդների հաճաք: Մենք ասում ենք «Սթափվեք» և հույս ենք հպտնում, որ Ադրբեջանում կան բավարար ջանակությամբ սթափորեն մտածող մարդիկ, որոնք թույլ չեն տա այդ հիշեաճուր մտտեղացումների իրագործումը:

Նոր սոճակատման, նրա հետագա եսկուլացիայի և դրա ուղբերգական կրքի պատասխանատվությունը ամբողջությամբ և լիով կերպով կընկնի նոր լարվածություն նախաձեռնողների վրա:

Մենք կրկին հավատում ենք, որ առաջուցած կոնֆլիկտը կարելի է և պետք է լուծել խաղաղ, սահեճանտրական ճանապարհով՝ ազգերի ինքնուղծումն իրավունքի, քաղաքական նոր մտածելակերպի, երկխոսության և վերուկառուցման քաղաքականությանը համապատասխան:

Այս պատասխանատու պահին, երբ ստեղծվել է բացառիկ պայթյունիկ իրագրություն, մենք հույտարարում ենք.

1. Մենք վճռապես պաշտպանել ենք և կպաշտպանենք ԼՂԻՄ-ի բարձրագույն անտական և կրաակցական օրինական մարմինների որոշումը: Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմից դուրս գալու և Հայկական ԽՍՀ կազմի մեջ նստելու մասին: Տվյալ որոշումը համապում ենք հայ ժողովրդի արհեստական բաժանման վերացման և մուլի հայրենիքի հետ վերամիավորվելու՝ ԼՂԻՄ-ի հայկական բնակչության կամքի և իղձեի ազատ դրսևորում:

2. Ղարաբաղյան շարժումը իր բնույթով հանդիսանում է ազգայնուղղուտագրական, որը նպատակածղված է 1921-1923 թթ. Ռուսաբազի հայ բնակչությանը պարտագրված գաղութային լծի թոթափմանը և կազմում է գաղութային տիրապետության վերացման համար ծավալված համաշխարհ

ուսին պրոցեսի անբաժանելի և օրգանական մասը: ԼՂԻՄ-ի ազգագաղութացումը ժամանակի հրամայականն է:

3. ԼՂԻՄ-ի դուրս գալը Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմից չի նշանակում խորհրդային հանրապետությունների սահմանների վերաձևում: Պա նշանակում է միայն աղաղակող ունևորդարության վերացում, որը թույլ է տրը վել ռեգիոնի տնրիտրիքաները ստոխիերուն-բինալկամ կամաշանան վերաձևման հետևանքով: Վերջապես այն կբերի Հայաստանի և Ադրբեջանի փոխադարձ հարաբերությունների բարելավման:

Նման բայլը կրիվ համապատասխանում է մեր դարաշրջանի ոգուն և բխում է ՎԵՐԱԿԱՐՈՒՄՍՄԱՆ ՍՎՋԲՈՒՆՆԵՐԻՑ, երբ որվում է անցարում թույլ տրված սխալների վերացման հայրը:

4. Մենք հիսցամ ենք ԼՂԻՄ-ի հայկական բնակչության և նրա ղեկավարների հերոսական ոգով, կարունությամբ, բաղաբական ձկունությամբ ու հեռատեսությամբ, որոնք ստեղծված բարդ իրավիճակում հմտորեն շարունակում են պայքարը հանուն իրենց արդար գործի:

5. Մենք լիովին հավանություն ենք տալիս Լեոնային Ղարաբաղի բնակչության լիսգոր ներկայացուցիչների համագումարի բրոջմանը Ազգային խորհուրդ ստեղծելու մասին և Խանդիսավար կեռարվ հատարարում ենք, որ ծանաշում ենք ԼՂԻՄ-ի Ազգային խորհուրդը՝ որպես մարզի ինքնակառավարման դեմոկրատական մարմին: Ղարաբաղը բնիկ հայկական հող է, և նրա միակ օրինական տերը հայ ժողովուրդն է: Նա և միայն նա է իրավասու լուծելու իր տերիտորիայի ձակատագիրը: Եվ ինչքան շուտ դա ծանաշեն բոլոր կողմերը, այնքան ավելի արագ կգնա ռեգիոնում կարգավորման քննացքը:

6. Մենք պահանջում ենք անհապաղ վերացնել ԼՂԻՄ-ի շրջափակումը և դիմում ենք խորհրդային իրափասու մարմիններին, կոչ անելով կիրառել լու օրենքով իրենց վերապահված իրավունքները՝ կարգուկանոնի վերահաստատման և ամբողջ Ադրբեջանի տարածքում հայկական բնակչության անվտանգության ապահովման համար: Բոլոր վիճելի հարցերը պետք է լուծվեն երկխոսության միջոցով:

7. Մենք դիմում ենք ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին, պահանջելով այլևս չհետաձգել և Գերագույն խորհրդի առաջիկա նստաշրջանում անալիզում քննարկել ԼՂԻՄ-ի հարցը, հաշվի առնելով ԼՂԻՄ-ի բնակչության մեծամասնության կամքի որևտրումը և ազգերի ինքնորոշման իրավունքի (ե-նիկան սկզբունքը):

8. Մենք կոչ ենք անում բոլոր հայերին զգուսության, միասնության, ինքնատիրապետման պոսիանման, ինչպես միշտ դա եղել է մեր պատմության ղժվարագույն և պատասխանատու ժամերին:

ՀԽՍՀ գխությունների ակադեմիայի պրեզիդետ, ակադեմիկոս  
Վ. Հ. ՀԱՄԲԱՐՉՈՒՄՅԱՆ

ՀԽՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս-բարտուղար, ՀԽՍՀ ԳԱ թղթակից անդամ  
Գ. Մ. ՍԵՂՄԱԿՅԱՆ

30 օգոստոսի, 1989 թ.

խորհրդային Ապրիլայր թերթ, N 204, 8 հուլիսի 1989 թ.

**Երկրի ձեռնարկությունների և կազմակերպությունների աշխատանքային կոլեկտիվների խորհուրդներին ուղղված՝ Հայաստանի աշխատանքային կոլեկտիվների խորհուրդների միավորման**

**Գ Ր Ս ՈՒ Ս Ի Ց**

**Հարգելի ընկերներ:**

Այտակորց պրոյմանները մեզ ստիպեցին դիմել ձեզ: Ավելի քան երկու ամիս շարունակում է Հայկական ԽՍՀ շրջափակումը և ավելի քան մեկուկես տարի՝ Լեոնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի շրջափակումը, որը կառավարում է Ադրբեջանական ԽՍՀ կողմից: Հայաստանը և ԼՂԻՄ-ը հասարակ մեկուսացման են ենթարկել: Նենք տեսնում երկուսն ու վառելիք, չեն հերիքում շինարարական կոլեկտրը, կանգնում է տրանսպորտի մեծ մասը, կանգնում են շատ ձեռնարկություններ, դուրս չի բերվում բերքը: Արդեն միլիարդավոր ուսրու վնաս է հասցվել ամբողջ օրկրի տնտեսությանը: Շրջափակումը հատկապես ծանր է անդրադառնում աղետալի երկրաշարժի գոտում վերականգնման աշխատանքների վրա: Հարկադիր անգործության են մատնվել մեզ եզբարական օգուություն ցույց տվող շինարարները, որոնք հենկ են կրթի լուրը, ցած երից ու օգուսանեմանից: Հարյուր հազարավոր մարդիկ առանց տանիքի են մնում լեոնային դաժան ձմռան նախաճեմին:

Ստամոխ եղեք, ընկերներ, շրջափակում բառի մեջ: Վերհիշեցեք...

Ախր միութենական պետության մեջ ինչպե՞ս հնարավոր դարձան նման գործողությունները մեկ հանրապետության կողմից մյուսի դեմ: Միջազգային իրավունքի նորմաների համաձայն, շրջափակումը հավասարեցվում է արբեսիային: Բայց ինչու՞ երկրի ղեկավարությունը չի կատարում ֆեդերացիայի մեջ մտնող ժողովուրդներից մեկի պաշտպանության ուղղությամբ իր սահմանադրական պարտականությունները: Չի կարողանում, թե՛ չի ցանկանում: Թե՛ կեղծ «Ադրբեջանի ժողովուրդական ծակատը» տևո րիություն է անում նաև իր հանրապետության սահմաններից դուրս:

Մեր աշխատանքային կոլեկտիվներում, ժողովրդի մեջ խորապես հրաբափված են տեղի ունեցած ԽՄԿԿ Կենտկոմի պլենումի արդյունքներից ու ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի երկրորդ նստաշրջանի ընթացքից: «Շրջափակման պատճառների» որոնման պատրվակով փորձեր են կատարվում սվաղելու և հավասարեցնելու կողմերի դիրքերը: Պա բացահայտ թողտվություն է փուստերի լուսության մատում, իրեն իրենց անուսով կոչել չցանկանալ: Զաղաբական պրոբլեմը հանգեցվում է զուտ տրնտեսական ասպեկտների, թույլ են տրվում չիմնավորված ձգձգումներ ու հեռամձգումներ: Ընդհանուր կաթսայի մեջ ընդունված կիսատ-պուստ որոշումները հստակ երաշխիքներ չեն տալիս: Եվ այդ ամենը՝ մասնակիցների մեծամասնության անտարբերության ֆոնի վրա:

ժամանակն է, վերջուպես, հասկանալու, որ եթե քաղաքական գնահատական չտրվի շրջափակմանը, այն չդատապարտվի որպես հակաօրինակա՛ն ու հակամայրաքաղաքական գործողություն, ի հարև չբեռվեն և քրեական պատասխանատվություն չենթարկվեն նրա ոգեշնչողները, կազմակերպիչներն ու ի կատար ածողները, եթե չպահանջվի պատժառված վնասի հատուցում, ապա ամենալուրջ հետևանքներ կլինեն ամբողջ երկրի համար:

Այժմ ԼՂԻՄ-ը գտնվում է անենալուրջ աղետի եզրին: Բացի արտաքին շրջափակումից անցկացվում է նաև «նեղբին» շրջափակում՝ մարզի առանձին քնակավայրերի միջև: Մոտենում է սովը, տարածվում են վարակիչ հիվանդություններ, տեղի են ունենում զինված ընդհարումներ:

Ի խախտումն իսկ ՄԱԶՄ սահմանադրության մարզում վերացված է խորհրդային իշխանությունը. արձակված է ժողովրդական դեպուտատների մարզային խորհուրդը: Ի խախտումն իսկ Կանոնադրության մարզը գրավված է կուսակցական դեկադարությունից. լուծարքի է ենթարկված կուսակցության մարզային կոմիտեն: Հունվարին ստեղծված Հատուկ կառավարման կոմիտեն, որն, ի միջի այլոց, իրական լիազորություններով չի օժտված, երկակի քաղաքականություն է վարում, առաջացնելով թե՛ մեկ, թե՛ մյուս կողմի դժգոհությունը: Վերջերս ստեղծված Ազգային խորհուրդը իր վրա է վերցրել մինչև մարզային խորհրդի վերականգնումը դրությունը կարունացնելու խնդիրը: Քաղաքական լուծման ձգձգումը ավելի է խորացնում մարզի անտեսական ծանր դրությունը, շիկացնում է բարոյահոգեբանական մթնոլորտը, սրում է պայթյունավտանգ իրադրությունը, երկու ժողովուրդներին հրելով դեպի մի ուղի, որը տանում է դեպի ուղղակի պատերազմ:

ԼՂԻՄ-ի չդադարեցվող շրջափակումը պատրանքներ չի թողնում Արցրիքեանական ՄԱԶ ղեկավարության մտադրությունների վերաբերյալ, որը հմտորեն ուղղություն է տալիս «հայրենասիրական» մտավորականության և նորահայտ «ոչ ֆորմալների» գործողություններին: Հիմնական նպատակն է՝ ավարտել մարզի արքեպեանականացումը, հայերին ստիպել լքելու իրենց պատմական հայրենիքը, քանզի կա արդեն Նախիջևանի իսկ օրինակը, որտեղից հայերը, որոնք մի ժամանակ մեծամասնություն էին կազմում, խորհրդային իշխանության տարիներին լիովին դուրս են բռվել: Թող ձեզնից յուրաքանչյուրը պատկերացնի, թե բռնի կերպով անջատված և ստորացումների է ենթարկվում իր սեփական ժողովրդի մի մասը, և թող յուրաքանչյուրը պատասխան տա ինքն իրեն՝ կարո՞ղ են, արդյոք, արցախցիները հետ կանգնել իրենց արդարացի պայքարից, և արդյո՞ք հալ ժողովուրդը իրավունք ունի անտարբեր լինելու իր եղբայրակիցների ձանգատագրի հանդեպ:

Օրերս մամուլը շտապեց ընթերցողներին ուղափացնել այն մասին լուրով, թե «զնացքները գնացին», ստահող «գործադուրը տրանսպորտում» դադարեցված է: Դա հերթական տաս է: Հայկական ՄԱԶ և ԼՂԻՄ-ի շրջա

փակումը շարունակվում է: Շրջափակված են ավտոմոբիլիստները, Հայաստանի բաց թողնված մի քանի գնացքներով ստացվել է միայն խիճ և ավագ, ինչպես նաև նեխող մթերքներ, շարդված ու թալանված տնակներ ու սարքավորումներ, ջրածածկ արված ցեմենտ, վառելիքի դուտայի ցիլինդրներ: Երևելի Մարտիկական ՄԱԶ հերթուրի խորհուրդը գրավել է ընդունում «ինքնիշխանության մասին», նպատակ ունենալով հավերժացնել բռնակցումը, որը ինքնավար մարզին լիովին գրկում է ամեն տեսակ ինքնիշխանությունից: Հանրապետությունը իրեն բացառիկ իրավունք է վերապահում չեղյալ դարձնել մարզի ինքնավարությունը, կառուցելու նրան իր հետ միասին դուրս բերել ՄԱԶ կազմից, հաշվի չառնելով մարզի բնակչության կամքը: Այդ բացահայտ ստեղծագունտ և անթեթև կեցւած են շանտաժի ենթարկելու ոչ միայն հայերին, այլև կանտրոնին: Այն տպավորություն է ստեղծվում, թե «բաժանիր և տիրիր» քաղաքականության ստեղծողները, զինը շփոց բաց թողնելով, կորցրել են վերահսկողությունը իրավիճակի նկատմամբ:

Դառն է այդ ամենի մասին գրելը: Դառն է հավանաբար, նաև կարող... Մենք ձեզ, ընկերներ, կոչ ենք անում գիտակցել դրության ամբողջ լուրջությունը, դեն շարտել չեզոքությունը, որի տակ հաճուխ պարզ անտարբերություն է թաքնված: Լրիվ ու օբյեկտիվ ինֆորմացիա սահունեցնե՛ք և միայն այդ հիման վրա սեփական եզրահանգումները կատարեցե՛ք իրերի դրության մասին:

Ձեզ կոչ ենք անում պահանջել ինքնորոշման հիման վրա ԼՂԻՄ-ի պլուրալիստի քաղաքական լուծում: Ստեղծված հանգամանքներում անհրաժեշտ ենք համարում մարզն անհապաղ դուրս բերել Արքեպեանական ՄԱԶ կազմից, իշխանության մարզային մարմինները վերականգնել և դրանք ենթակալել անմիջականորեն միութենական մարմիններին, ԼՂԻՄ-ի ամբողջ բնակչության մեջ հանրաքվե անցկացնել նրա ուղազուկարգվածակի մասին:

Հայաստանի աշխատանքային կոլեկտիվների անունից ձեզ կոչ ենք անում վճռակետորեն դատապարտել Հայկական ՄԱԶ և ԼՂԻՄ-ի շրջափակումը Արքեպեանի կողմից, կոչ ենք անում նրա քաղաքական գնահատականը պահանջել: Իսկ գլխավորն է՝ պահանջել լիովին և եռամեկ շրջափակումը Հայկական ՄԱԶ և ԼՂԻՄ տանող ճանապարհներին:

Հասկացե՛ք, այդ փորձանքը ոչ միայն մեր դուռն է բախում:

Հարգելի ընկերներ: Մենք դիմում ենք ձեզ՝ հուսալով ձեզեզ լրատվական շրջափակումը, խորհրդային մարդկանց հասցնել իրերի իսկական դրությունը:

Խնդրում ենք մեր դիմումի բովանդակության հետ ծանոթացնել ձեր աշխատանքային կոլեկտիվների անդամներին:

**Ընդունված է ՀԱԿԱՄ-ի կորդինացիոն կոմիտեի ընդլայնված նիստում 6-ին հոկտեմբերի 1989թ., ք. Երևան:**

«Կոմունիստ» թերթի (Երևան) - սուսերին, № 239, 15 հոկտեմբերի, 1989թ.:

**ՃԵՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆՆԻՑ ԼԵՌՈՒ**

Ճատով կըրոյի երկու տարին այն պահից ի վեր, երբ դարութադրան հարցը մեր առջև ծառայացա վերջին տասնամյակների ընթացքում չտեսնու- վում արտադրանք: Այդ յուրահատուկ «հորեկանը» նշանակություն է կոչվում, ըստ երևույթին: Ադրբեջանում հրապարակված փաստաթղթերի ու կրօնքե- ռի գրքեր, որոնք, կրօն կազմողների՝ Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմին առջևից՝ գոտակցության պատմության ինտերսուտի ուղիստակցների կարծիքով, վերաբերում են ԼՂԻՄ-ի կազմավորման պատմությանը և մեծա- սաստմբ հրապարակվում են առաջին անգամ:

Լեքնին արդիսի խնդիրը չի կարելի բնորոշել այլ կերպ, քան՝ ազ- Լիվ: Ջարմանք է պատճառում արդեն ժողովածուի ծավալը՝ միայն վերնա- զարկով 338 դրվածք, 314 սպազարական էջի տեքստ, գումարած 8 էջ նա- խարան «մտքորոշության կողմից» և 10 էջ էլ միայն գլխակարգ: Համեմա- ստության համար էջեմ, որ վերջին ժամանակներս հրապարակվել էին սոսկ երեք փաստաթղթեր, որոնք կույունը են պրոբլեմը հասկանալու համար (№ № 3-5 փաստաթղթերը գրքի մեջ են. «Լեռնային Ղարաբաղ»: Պատմա կան տեղեկանք, Երևան: Հուլի, ԽՍՀ ԳԱ հրատարակչություն): Կարծում ենք, արդեն այդ պատճառով գրախոսուող հրապարակման ծավալը հեղի- նակների մտահոգացմամբ պետք է ցուցադրի դատադությունների հիմնավո լյակատությունը և աուսկայի նկատմամբ մտեցման օրելկտիվությունը:

Սակայն մտտիկից ծանոթանալուց պարզվում է, որ, օրինակ, գիրքը բացվում է բազմաէջանոց մի հավաքածուով, որը գրյծի հետ ուղղակի կապ չունի: Հետագայում էլ նրա էջերում առատորեն հանդիպում են կրօնքեր, որոնք չեն համապատասխանում հարցի էությանը, բայց գրադեցնում են ծավալի առյուծի բաժինը (օրինակ, «Անտնտեսավարություն» հոդվածից, կրկնված «Աթերախոսքեր», «Ժողկոմը՝ սննդարին», «Հայերեն «Կոմունիստ» շերքի մասին» և այլ հրապարակումներ): Մենք բերեցինք միայն ուտավել ցուցումն օրինակները, իսկ ընդհանրապես ընթերցողը նման «աշխատան քի» տասնյակ հետքեր կգտնի:

Միևնույն ժամանակ որքում տեղ չի գտնվել տասնամյակներ ի վեր ԼՂԻՄ-ի հայկական մեծամասնության կողմից բարձրացվող հարցերը հաս կանալու համար վնորյաշ էրեք փաստաթղթերի համար: Խոսքը 1920 թվականի սեպտեմբերի 30-ի «Լեռնային Ղարաբաղը, Ջանգե վարը և Նարիխուսը Հայկական ԽՍՀ բաղկացուցիչ մասը կազմելու մա- սին Ադրբեջանի հեղկոսի հոչակագրի» (ստորագրված է Հեղկոմի նախա- գահ Ն. Նարիմանովի և արտաքին գլխերի ժողկոմ Հրոսեյնովի կողմից), Ադրբեջանի հեղկոմի նախագահ Ն. Նարիմանովին Հայաստանի նախա- գահ Ս. Կասյանի 1921 թվականի հունվարին գրած նամակի և 1921 թվա կանի հունիսի 12-ի «Հայաստանի հետ Լեռնային Ղարաբաղի վերամիավոր ման մասին Հայաստանի Ժողկոմխորիի հոչախագրի» մասին է (ստորագրք ված է Հայաստանի Ժողկոմխորիի նախագահ Ա. Արամիկյանի և Հայաս-

տանի Ժողկոմխորիի քարտուղար Ս Ղարաբեկյանի կողմից): Բայց չէ՞ որ կրոնք խոսում են այն մասին, որ ադրբեջանցի բուլշևիկները Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո կամավոր կերպով որո- թի էին վերականգնել դարեր ի վեր ոտնահարվող արդարությունը և Ղա- ռաբաղը Հայաստանին հանձնել հայ ժողովուրդի Երկու մասերի վերամիա վերման համար: Պարզ է, որ եթե չլինեին այդ փաստաթղթերը, որոնք Լե- ռնային Ղարաբաղի հայերը (պատմական Այգյախ հովիտներ) մարքը, որոնք կ- խոչընդ տնջեղմեց ալրում են հազարավակներ ի վեր) արդարություն, նա- մոր չէին դիմի խորհրդային իշխանությանը:

Բարոշ է, որ սկզբում ադրբեջանցի բուլշևիկներին պաշտպանում էր Խոյնիսկ Ստալինը («Պրավդա», 1920թ. դեկտեմբերի 4), որն այնուհետև բոլոր ջանքերը գործարդեց (և, ցավոք, հաջողությամբ), որպեսզի սաքո սուծի ենթարկի հարցի լուծումը: Նկատեմ, որ Ստալինի ուղիվ հողվածն էլ, հավասարապես և Օրջոնիկիձեի հեռագիրը Ադրբեջանի Հեղկոմի որոշ ման մասին («Պրավդա», 1920թ. դեկտեմբերի 4), Կույակես բացակայում են գրքում:

Բացի այդ, շատ փաստաթղթեր ժողովածուում մեջբերվում են այնպես, որ նրանցից հանվում են Հայաստանի հետ Ղարաբաղի վերամիավորման հնարավորության մասին բոլոր վկայությունները (որոնք 20-ական թվա- կանների ջննության են առնվել շատ բուլշևիկների կողմից: Կերեմ մի- ալս առավել ունիբախ օրինակները: Այսպես, «Շուշլու գավառի 2-րդ տե- դումսի խորհուրդների արտակարգ համագումարի արձննագրությունից» (1921թ. օգոստոսի 1-ին, Կենտխորտ գրադ) նյութի մեջ Ադրբ. ԽՍՀ Ժող կոմխորիի նախագահ Լ. Միրզոյանի խոսքերը բերվում են այսպիսի մերա սրատունով. «Ձևկերները պայսցուցում են, որ տնտեսական, հոգևոր, քա- դաքական և ազգային տեսակետներից Ղարաբաղը սերտորեն կապված է Ադրբեջանի կենտրոնի (Բաքվի) հետ»: Ըստ որում բաց է թողնվում հետա- լի ուղիղ խոսքը, որը հաստատրված է սղագրություն մեջ. «Ես գիտեմ, դուք բոլորը ցանկանում էք միանալ Հայաստանի հանրապետության հետ: Բայց չէ՞ որ Ղարաբաղը սնտեսապես կապված է Բաքվի հետ և եթե դուք իմ- րավարություն տանաք, ապա ձեր բոլոր հարցերը կլուծվեն»: Անա սղա- անտ, տեքստի կամապական սնդամտեսաուն ճանաչարիով, հրապարա- կումից դուրս է մնում Ղարաբաղի հայերի՝ դեմոկրատորեն արտահայտված կամքը:

1921 թվականի հունիսի 21-ին Գ. Վ. Զիչերինին ուղարկված Գ. Վ. Օրջոնիկիձեի հեռագրից «Այդ մարզերը Ադրբեջանին միացնելու մասին» բառերից հետո հանված են «Կամ Հայաստանին» բառերը: Պրանով ոչ մի- այն խեղաթյուրվում է Զիչերինի դիրքորոշումը, սակայն սնտեսականալի է դարձվում այդ նույն հեռագրի հետևյալ նախադասությունը. «Սնդրում եմ ջոտապ հաղորդել՝ արդյուք ուժի մեջ է մտնում Զեր 19 (6-րդ սր. № 168) 174 հեռագիրը»: 2է՞ որ հայտնի է, որ հենց Գ. Վ. Զիչերինն է՝ իսկապակում նախահեղափոխական փորձ ունեցող այդ փալուն դիվանագետն ու քաղա բագետը, որը պրոֆեսիոնալ կերպով տիրապետում էր հայկական լարցում

անհրաժեշտ ինֆրամադիալի ամբողջ կոմպլեքսին և այդ պատճառով էլ ինչպես ուրիշ ոչ մեկը կարողանում էր վերացական իդեոլոգիայի տարբերը ստորյա կյանքի խորագրություններից առավել մեծ հետևողականությամբ պաշտպանել բոլոր տարածքներում հայկական հողերը, նորադար Լեռնային Ղարաբաղը, Խորհրդային Հայաստանի հովանու ներքո վերամիավորման անհրաժեշտությունը: Ի դեպ, ակնհայտ է, որ հենց այդ պատճառով են ժողովածուի մեջ լինվին բացակայում Գ. Վ. Չիչերինից ելնող կամ Նույնիսկ նրա գլխավորած գերատեսչության հետ պարզապես կապ ունեցող նյութերը՝ ԱԳՄԿ-ի 1920թ. սեպտեմբերի 20-ի բյուզետների մեջ եղած հրահարակույնը, որն սրբապատվում է Ղարաբաղի բնակչության անհամագտությունը Ղարաբաղի ու Ջանգեղույց Ադրբեջանին միացնելու մասին Ադրբեջանի Հեղինակների կազմակերպությանը 1920 թվականի հունիսին Գ. Վ. Չիչերինի գրած Էրևու նամակը 4. Ի. Լենինին, որտեղ հեղինակը պաշտպանում է Հայաստանի հետ Ղարաբաղի վերամիավորման անհրաժեշտությունը, ԻԿԿ(Բ)Կ Կենտկոմի քաղաքականության 1920թ. հուլիսի 7-ի նիստի № 25 արձանագրությունից բաղկածը, որտեղ հաստատվել է Գ. Վ. Չիչերինի նախագիծը:

Նույն բանն է վիճակվել նաև ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի Կոմբերգրոյի պետության 1921թ. հունիսի 3-ի նիստի արձանագրության հիմնադրույթ կետին, որն ասում է. «Հայկական կառավարության հռչակագրում նշել Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանին պատկանելու մասին», Ս. Ս. Կիրովի 1919թ. հունիսի 3-ի հուղորդմանը Լենինին, որ «Ղարաբաղն ու Ջանգեղույցը չեն ճանաչում Ադրբեջանի կառավարությունը», Ղարաբաղի հայ բնակչության դեպատասանների 5-րդ համագումարի կողմից 1919թ. ապրիլի 23-ին անգլիական գեներալ Շատերֆորտին տրված պատասխանին, 9-րդ համագումարի լիբ գրքերի 1920թ. մայիսյան ուղերձը ՌՄՖՍՀ արտաքին գործերի մարտի 9. Վ. Չիչերինին, որտեղ կան աղաքիսի բառեր. «2. Հայաստանը Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանին միացնելու մասին՝ որպես նրա սեբու մարտի 6-ը»: Այս բոլորը գրքում պարզապես չկան:

Այսպիսի կոնտեստում ժողովածուն կազմողների նման լուսկայությունը ու ընտանողականությունը ամենին էլ պատահական չեն թվում: Դեռ ավելին, ակտանշակուն է: Ճիշտ է, այնուամենայնիվ, հեղինակներին ամենին չի հաջողվել թաքցնել իրենց համար անխորժ բոլոր փաստաթղթերը: Այսպես, «Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատման առթիվ Բաքվի խորհրդի հանդիսավոր նիստում Գ. Վ. Օրջոնիկիձեի ճառում (Բաքու, 1 դեկտեմբերի 1920թ.)», հիշատակվում է վերջ նշված «Ադրբեջանի հեղինակի հռչակագիրը»: Թեև ընթերցողի համար մութ է ընդունում, թե խոսքն ինչի մասին է եղել նրա մեջ: Առավել ևս, որ կազմողները շտապում են ապակողմնորոշել նրան, չխորշելով ծննդատության խաղաղությունից, հատուկ ցուցակում հուղապարելով այն մասին, թե, իբր, հենց Գ. Վ. Օրջոնիկիձեի է Հոչակագրի տեքստի աղավաղում թույլ տվել:

Դրանից հետո արդեն կասկած չի մնում այն բանում, որ գիրքը չի համապատասխանում օբյեկտիվության ու հիմնավորականության մասին

**ամենաթեթև իսկ պատկերացմանը:**

Գրքի հետ կապ չունեցող մեծ քանակությամբ փաստաթղթերը գրքի մեջ են մտցված ծավալը մեխանիկորեն ուղծեցնելու համար՝ նպատակ ունենալով լծացան. ժամանակների վատթարագույն ավանդույթներով «հիմնավորականություն» պատրանք ստեղծել: Նրա մեջ փաստաթղթերից շատերը կեղծված են, իսկ պատմության ընթացքը կատարելապես խեղդախորված է: Ժողովածուն կանոնադրում է այն բանի վառ օրինակը, թե ինչպես է ադրբեջանական մտավորականությունը, իր ժողովրդի հոգևոր վերածնունդին նպաստելու փոխարեն, դիմում ստին ու փաստերի նենգափոխմանը՝ որպես իր հիմնական «փաստարկների», որն օբյեկտիվորեն տառնում է սուկ դեպի շովինիստական ոգով ժողովրդի հիմարացում:

Վերջապես, անտեղյակ ընթերցողի համար Գ. Վ. Օրջոնիկիձեի ճառից (մյուս փաստաթղթերի բացակայությունը դեպքում, որոնք ձեռքի տակ ունեն ինչպես և որոնք գոյություն ունեն մինչև օրս էլ) պարզ չի դառնում, թե այն ինչն ու դարաբաղան հարցի պատճառով սուկայի բաներ են կատարվել ու այնուհետ է թավալել Անդրկովկասում, եթե (ինչպես հետևում է գրքից) Ղարաբաղը միշտ էլ մի բան է փափագել՝ մտալ Ադրբեջանի կազմում: Այնինչ, մայրցամաքի հիշողության մեջ է մնացել ոչ միայն 1915 թվականի հայկական ցեղասպանությունը Թուրքիայում, այլև այն համար ման իրադարձությունները, որոնք 1905-1907 և 1918-1920 թթ. տեղի են ունեցել Անդրկովկասի գերագնացապես մտադմանական մասում:

Այդ սունչությամբ ծաղրանք է թվում ժողովածուի հեղինակների պնդումն այն մասին, թե ադրբեջանցիների ու հայերի բարեկամությունն էլ ավելի է ամրապնդվել հենց 20-րդ դարի տասնական թվականների վերջին: 2Է՝ որ ներկայիս Խորհրդային Ադրբեջանի տարածքում 1918-20թթ. հայկական կոտորածից մինչև 1988 թվականի սոսկալիության ցեղասպանությունը և նրան հետևած հայկական շարյերը Կիրովաբադում, Բաքվում, Ծուշում և ուրիշ, հիրավի կարմիր թեյի պես է անցնում սովոր դեգիտում հայկական հարցի «գլուխում» հիմնական մեթոդը:

Այստեղ չի կարելի չհիշատակել, որ ժողովածուն բացվում է արևադարձային կոտորածների շարյով, որոնք վերցրված են դարասկզբի ադրբեջանական բուրժուական ազգայնականների՝ մուսավաթական կառավարության պաշտոնական օրգան «Ազադբայջան» թերթից: Իհարկե, դեմոկրատական պետության մեջ, որին մենք ձգտում ենք, ոչ ոքի չի կատելի արգելի հետևելու այն կողմնորոշչներին, որոնք իրեն ավելի շատ են գործադիր: Մակայն զարմացնում և խորիել է ստիարում Լեռնային Ղարաբաղի հարցի լուծման գործում այն սրտառույց միասնականությունը, որն առկա է Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմին առընթեր կուսակցություն պատմություն ինստիտուտի աշխատակիցների և նրանց միջև, ովքեր բոլոր տրամաբանության պետք է որ լինեն նրանց գաղափարական ու դասակարգային հակառակորդները:

Ժիժաղելի է նաև ժողովածուի հեղինակների պնդումն այն մասին, թե ջամական թվականների սկզբին ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանի կազմում թողնելը

ԼՂԻՍ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՐԳԻ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

եղել է արդարացի. քանի որ Ռարաբաղը տնտեսապես կապված է եղել մեր ցամ ամբողջ Ադրբեջանի հետ: Այս չէ՞ որ այդ նույն բանը հավասարապես կարելի է վերագրել ամբողջ Անդրկովկասին. քանի որ նշված աշխարհի շրջանի գլխավոր տնտեսական հիմքերից մեկն այն ժամանակ եղել է Բալ փի նավթը: Բայց հու չի կարելի պահանջել, որպեսզի այդ հիման վրա Անդրկովկասը և նրա հարակից շրջանները մտցնել Ադրբեջանի կազմի մեջ:

Տ. Եղևիկյան

Պատմական գիտությունների թեկնածու, ԽՍՀՄ ԳԱ ԽՍՀՄ պատմության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող, Բ. Մոսկվա

«Կոմունիստ» (տոսկրին), X, 235, 11 նոյեմբերի, 1989թ.

Հավելված № 44

Գ Ո Մ ՈՒ Ս

ՄԱԿ-Ի ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԽՈՐՀՐԳԻՆ

Երկուստսի 80 տոկոսը կազմող հայ բնակչության լիազոր ներկայացուցիչների կողմից ընտրված Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի նախագահությունը ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդին է դիմում Ղարաբաղի հայ բնակչության ապահովմանը օժանդակելու խնդրանքով:

ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 1948 թ. դեկտեմբերի 10-ի դեկլարացիայի 2-րդ հոդվածի համաձայն յուրաքանչյուր մարդ ունի ազատություններ իրավունքներ, յուրաքանչյուր մարդ և նրա ընտանիքի բոլոր անդամները չեն կարող ենթարկվել ոչ մի խտրականության, յուրաքանչյուր մարդ ունի իր երկրի տարածքում ազատորեն տեղաշարժվելու իրավունք: ՄԱԿ-ի դեկլարացիան միշտ էլ խոստովել է Ղարաբաղում, իսկ ուրտր արդեն խոսք գնում հայ բնակչության հանդեպ ֆիզիկական հաշվեհարդարի դեպ սպառնալիքի մասին: Հնչում են սուսգուրիքան ցեղասպանությունը կրկնելու կոչեր, որոնք պաշտպանություն են գտնում Ադրբեջանական Հանրապետության պաշտոնական շրջանների կողմից: Երկար ամիսներ է, ինչ փոքրիկ հարյուրիկսուն հազարանոց քրիստոնեական մարդը գտնվում է ամենադժուր պաշարման պայմաններում, կոտորածվող կերպով կոտորվում են սպանություններ, բռնություններ, իրականացվում է արևեստական բնակչության դապորտացիա:

Չալոյթ ամենաբարձր ինստանցիաներով իղված բազմաթիվ դիմումներին, մեր երկրի ղեկավարությունը ռեգիոնի բնակչության անվտանգությունը երաշխավորող վճռական միջոցներ չի ձեռնարկում:

Այսօր դիմում ենք ձեզ համառ պահանջով՝ ամեն ինչ անել Ղարաբաղի հայ բնակչության անվտանգության ապահովման համար, անհրաժեշտության դեպքում՝ ընդհուպ մինչև ՄԱԿ-ի գործերի կոմիտեից նա մտցնելու վաղը կարող է ուշ փնել:

ԼԵՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՐԳԻ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅՈՒՆ

«Խորհրդային Ղարաբաղ», 4 նոյեմբերի, 1989թ.

Նոյեմբերի 20-ին ՏԱՍՍ-ը տարածեց «ԽՍՀՄ սարգործմինիստրությունում» հաղորդագրությունը, որտեղ կտրուկ ձևով քննադատվում է ԱՍՆ-ի սենատի արտաքին գործերի հանձնաժողովի կողմից Լեռնային Ղարաբաղի հարցի աննշույթյամբ ընդունված բանաձևը: Համանման հայտարարությամբ հանդես է եկել նաև ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի միջազգային հարցերի կոմիտեն: Այդ կապակցությամբ մենք՝ Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության ներկայացուցիչների համագումարի կողմից ընտրված ԼՂԻՍ Ազգային խորհրդի անդամներս, լիազորված ենք մարզի հայ բնակչության անուրից հայտարարելու հետևյալը:

ՏԱՍՍ-ի հաղորդագրության մեջ ասվում է, որ «սենատական հանձնաժողովի արդյախի որոշումը հայտացել է խորհրդային քաղաքացիների սուր հակադրեցությունը և չի կարելի չհասկանալ այդ վրդովմունքը»: Մեզ հայտնի չէ, թե ԽՍՀՄ արտաքին գործերի մինիստրի տեղակալ Ա. Բեամկրանիսին ով է լիազորել «վրդովմունք» հայտնելու բոլոր խորհրդային քաղաքացիների անունից, բայց մենք կարող ենք վկայել, որ ամբողջ հայ ժողովուրդը և ԼՂԻՍ-ի հայ բնակչությունը, մասնավորապես, գոհունակությամբ են ընկալել ԱՄՆ-ի սենատի հանձնաժողովի որոշումը: Ղեռ ավելին՝ Լեռնային Ղարաբաղի բնակչությունը, ի դեմս իր ներկայացուցչական անպիսի մարմինների, ինչպիսին է, ամենից առաջ, ԼՂԻՍ Ազգային խորհուրդը, ինքն է բազմիցս բարոյական և քաղաքական աջակցության համար դիմել դեմոկրատական պետություններին, այդ թվում և՛ Միացյալ Նահանգներին, միջազգային հասարակայնությանը, Միավորված ազգերի կազմակերպությունը: Ուտի հայ ժողովուրդը բուրյովին էլ սենատի հանձնաժողովի բանաձևը չի համարում «կրպիտ և ինքնակոչ միջամտություն», ինչպես որ ասված է ՏԱՍՍ-ի հաղորդագրության մեջ:

Մենք սույն բանաձևը դիտարկում ենք որպես ամերիկյան ժողովրդի բարի կամքի ևս մեկ դրսևորում, ժողովուրդ, որը ջանում է նպաստել ղարաբաղյան պրոբլեմի լուծմանը, որի Էությունը Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի ինքնորոշումն է: Զգիտես ինչու ԽՍՀՄ արտգործմինիստրությունը, հասարակական կազմակերպությունները և այդ նույն ՏԱՍՍ-ը հնարավոր են գտնում խորհրդային ժողովրդի անունից հայտարարություններ, բանաձևեր և դիմումներ ընդունել հողագնդի գանազան անկյուններում տեղի ունեցող իրողարձույթունների աղթիվ, և այդ բոլոր նրանց կողմից ամենեին չի որակվում իբրև միջամտություն մյուս պետությունների ներքին գործերին: Մինչդեռ, Ադրբեջանում ծավալված իրողարձույթունները՝ Սուսգայիթի ցեղասպանությունը, հայ բնակչության գանգվածային տեղահանությունը, ԼՂԻՍ-ի և Հայաստանի շրջուփակումը, որոնք ողբալես էլ քաղաքական գնա հուտական շտուցան ԽՍՀՄ-ում, մի բանի տեգամ գերուզանցում են ՀԱՀ-ում, մյուս «շիկացած կետերում» տեղ գտած մարտու և ժողովուրդների իրավունքների խախտումները, որոնց այնպես հաճախ է տեղադառնում ԽՍՀՄ

արտագործման հաստատությունն իր հայտարարություններում, և զարմանալի կլինեի, եթե միջազգային հասարակամտությունը խոչընդոտեց մետաղային իրադարձությունների նկատմամբ:

Մենք չգիտենք, թե ինչպիսի տպավորություններ է ստացել ԽՍՀՄ-ում ԱՄՆ-ի դեսպան Ջ. Մեթյունը վերջերս Անդրկովկասում կատարած իր շրջագայությունից, բայց մենք վճռականապես համաձայն չենք արտագործման տրուության այն կարծիքին, որ ռեգիոնում «նշմարվում է միտում դեպի Լեռնային Ղարաբաղի իրադրության կարգավորում»: Լեռնային Ղարաբաղի պրոբլեմին՝ որպես ինքնուրույն նկատմամբ նրա ժողովրդի ձգտմանը սթափորեն նայելու խորհրդային ղեկավարության չկանխություն, պորբլեմը Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև տայածքային վեճի հանգեցնելու փորձեր, մարզի չդադարող շրջափակում և ադրբեջանական ազգայնամոլների գնված հարձակումներ, «ԼՂԻՄ իրադրության կարգավորման անշուք լուծումը» ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի հանձնաժողովի առաջարկությունների լրիվ ձախողում, որը ակնարկ գարծավ ԼՂԻՄ-ի բնակչության ներկայացուցիչների հետ այդ հանձնաժողովի նախագահ Գ. Տարազկիչի հանդիպման ընթացքում, այս ամենը բնավ չի վկայում դեպի կարգավորում տանող ինչ-որ միտումի մասին: Մանավանդ, որ պրոբլեմը ոչ թե «կարգավորման» կարիք ունի, այլ ազգերի ինքնորոշման սկզբունքի հիման վրա վերջնական լուծման կարիք, սկզբունք, որը ամրապնդված է միջազգային փաստաթղթերում, որի տակ գրված են նաև խորհրդային ներկայացուցիչների ստորագրությունները: Եվ եթե ինչ-որ երկիր մեկ ուրիշ երկրին հիջեցնում է ստանձնած պարտավորություններին հետևելու անհրաժեշտության մասին, ապա միջազգային իրավունքի բոլոր նորմերի համաձայն դա չի կարող դիտվել որպես «միջամտություն ուրիշ պետության ներքին գործերին»:

ԼՂԻՄ-ի հայ բնակչության՝ սովորեն հայ ժողովրդի լիիրավ հատվածի անունից ԼՂԻՄ Ազգային խորհուրդը ԱՄՆ-ի սենատի արտաքին գործերի հանձնաժողովի անդամներին երախտագիտություն է հայտնում Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժումն ըմբռնելու և նրան աջակցելու համար: Միաժամանակ, Ազգային խորհուրդը ՏԱՍՄ-ի, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի միջազգային հարցերի կոմիտեի հաղորդագրությունները դիտում է որպես «սառը պատերազմի» հոգով տոգորված հաղորդու ռություններ, որպես ստալինյան-բրեժնևյան ժամանակների ռեգիոնի, որը հակասում է խորհրդային ղեկավարության կողմից հռչակված «նոր քաղաքական մտաճողությանը»:

**ԼՂԻՄ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅՈՒՆ**

**21 նոյեմբերի 1989 թ.**

*«խորհրդային Ղարաբաղ», N 266, 22 նոյեմբերի, 1989թ.*

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՍՀ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ԵՎ ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՐԴԻ**

**Ո Ր Ո Շ ՈՒ Մ Ը**

**«ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԻՆՔՆԱԿԱՐ ՄԱՐԶՈՒՄ ԻՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆՈՐՄԱԼԱՅՆԵԼՈՒ ՄԻՋՈՑԱՌՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ»**

**ԽՍՀՄ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ԽՈՐՀՐԴԻ 1989 ԹՎԱԿԱՆԻ ՆՈՅԵՄԲԵՐԻ 28-Ի ՈՐՈՇՄԱՆ ՄԱՍԻՆ**

ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի 1989 թվականի նոյեմբերի 28-ի որոշմամբ նախատեսվում է Լեռնային Ղարաբաղը փաստորեն բռնությամբ Ադրբեջանական ԽՍՀ իշխանության տակ կրկին վերադարձնել՝ հակառակ նրա հայ ազգաբնակչության հստակ, արտահայտված կամքի, որը բազմիցս հաստատված և պատշաճ ձևով վավերացրված է նրա ներկայացուցչական մարմինների որոշումներում:

Այդ որոշումն ընդունվել է արկիսի պայմաններում երբ Ադրբեջանական ԽՍՀ կառավարությունը երաժարվում է Սուսայիթում տեղի ունեցած ցեղասպանության ակտի, ծուղիում, Բաքվում, Կիրովբաբդում և Ադրբեջանական ԽՍՀ մյուս քաղաքներում ու շրջաններում ջարդերի ու ստրատույունների քաղաքական ու իրավական պատշաճ որակավորումից, արկիսի պայմաններում, երբ ԼՂԻՄ-ը գրեթե երկու տարի գտնվում է շրջափակման մեջ և չի ապահովվում Լեռնային Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչությունն անվտանգությունը, արկիսի պայմաններում, երբ Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդն ընդունել է սահմանադրական օրենք, որը որպես նպատակ բացահայտորեն հռչակում է սզդ հայ ազգային-պետական կազմավորման ոչնչացումը, արկիսի պայմաններում, երբ Հայաստանը ավերիչ երկրաշարժից հետո պարբերաբար ենթարկվում է շրջափակման:

ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի որոշումն ընդունվել է՝ շրջանցելով դեմով լատական պարունճնանական ընթացակարգ: Տեղում իրադրությունը պարզելու և ԼՂԻՄ-ի պրոբլեմի լուծման վերաբերյալ համապատասխան հանձնառուականներ ներկայացնելու համար ստեղծված՝ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի հանձնաժողովին թույլ չի տրվել իր եզրահանգումների մասին զեկուցել ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանում: Լեռնային Ղարաբաղի և Հայկական ԽՍՀ-ի հայ ազգաբնակչությունը ներկայացնող ԽՍՀՄ ժողովրդական ղեկատարաների կարծիքը անբողոքի և ցուցադրաբար անտեսվել է: Որոշումն ընդունվել է հապշտապ, առանց քննարկման, ԼՂԻՄ-ից և Հայկական ԽՍՀ-ից ԽՍՀՄ ժողովրդական ղեկատարաների բացակայությամբ, որոնք ի նշան բողոքի լքել են նիստերի գահիցը:

Ընդունված որոշումը նահանջ է առանց այն էլ սահմանափակ այն միջոցառումներից, որոնց կուտարումը ներկայացվում էր որպես իրավական

հիման վրա Լեոնային Ղարաբաղի պրոբլեմի քաղաքական լուծման անհրաժեշտ պայման: Հատուկ կտրամադրման կոմիտեի գործունեությունը, որպես ազգի ինքնորոշման իրավունքի հիման վրա հարցի լուծման փուլ, ամրապնդելու փոխարեն, այն փոխարինվում է մի մարմնով, որը կարող է միայն ժամանակավորապես իրականացնել վերահսկիչ-վերահսկող ֆունկցիաներ այն պայմաններում, երբ նախատեսվում է իրական իշխանությունը նորից վերադարձնել Ադրբեջանական ԽՍՀ-ին: Հայ ազգայնակցության կրանքի և անվտանգության, ազգային նորմալ զարգացման իրավունքի պետական-իրավական ռեալ երաշխիքների փոխարեն առաջարկվում է բավարարվել նրանց խոստումներով, ովքեր չեն հրաժարվել մարզը բռնի կերպով իր սեփականության տակ պահելու մտադրություններից: Հայ ժողովուրդն իր պատմության ընթացքում մեկ անգամ չէ, որ ստացել է նման խոստումներ և գրեթե դրանց իսկական արժեքը: Միլիոնավոր որդիներ ու դուստրեր կորցրած հայ ժողովուրդը թույլ չի տա վտանգի ենթարկվել իր հարեանակիցների կրանքը Լեոնային Ղարաբաղում: Լեոնային Ղարաբաղի պրոբլեմը առաջին հերթին նրա ազգաբնակչության ինքնորոշման հարցն է, իր ճակատագիրը անձամբ որոշելու նրա իրավունքի ապահովման հարցը: Միայն ինքնորոշման դեմոկրատական հիման վրա այդ պրոբլեմի լուծմամբ է հնարավոր ապագայում նորմալ հարաբերությունների ստեղծումը հայ և ադրբեջանական ժողովուրդների միջև:

Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը և Լեոնային Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը **ՈՐՈՇՈՒՄ ԵՆ.**

1. ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի որոշմամբ նախատեսված՝ Լեոնային Ղարաբաղի բնակչության բացարձակ մեծամասնության կամքին հուկարակ նրա բռնի վերադարձումը Ադրբեջանական ԽՍՀ իշխանության տակ և մարզը բռնությամբ Ադրբեջանի կազմում պահելը միջազգային ու սահմանադրական իրավունքի նորմաներին համապատասխան որակավորել որպես բռնակցման նոր ակտ:

2. Բռնությամբ անջատված հայ ժողովրդի մի մասի՝ Լեոնային Ղարաբաղի բնակչության ինքնորոշման իրավունքի ժխտումը սմբողջ հայ ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքի անտեսումն է և կոպտորեն ռոնահարում է խորհրդային ֆեդերացիայում ԽՍՀՄ ժողովուրդների կամավոր միավորման սկզբունքը, ուղղակիորեն հուկարում է ԽՍՀՄ սահմանադրության հիմնարար սկզբունքին և խախտում է ԽՍՀՄ միջազգային պարտավորությունները, այդ թվում՝ ՄԱԿ-ի կանոնադրության, Եվրոպայի անվտանգության ու համագործակցության խորհրդակցության մասնակից-պետությունների ներկայացուցիչների Վիեննայի հանդիպման եզրափակիչ ակտի և ամփոփիչ փաստաթղթի գծով, որոնք պետություններին պարտավորեցնում են իրենց օրենքները, կանոններն ու ցուղաբանությունը համապատասխանեցնել միջազգային իրավունքի վերաբերյալ նրանց պարտավորություններին: Ներառյալ իրավահավասարություն և իրենց ճակատագիրը տնօրինելու, ներքին ու արտաքին քաղաքական ստատուսը ըստ իրենց հայեցողության որոշելու՝ ժողովուրդների իրավունքի սկզբունքը:

3. ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի որոշումը՝ որպես ինքնորոշման սկզբունքին, ԽՍՀՄ կազմի մեջ հայ ժողովրդի մուտք գործելու պայմաններին, ԽՍՀՄ և Հայկական ԽՍՀ սահմանադրությանը, ինչպես նաև ԽՍՀՄ-ի և խորհրդային ֆեդերացիայի սուբյեկտների միջազգային պարտավորություններին հակասող որոշում, հարաբերվում է անվավեր Հայկական ԽՍՀ-ի և Լեոնային Ղարաբաղի համար և ոչ մի իրավական հետևանքներ չստեղծող:

4. Հայ ժողովրդի և բռնությամբ անջատված նրա մի մասի՝ Լեոնային Ղարաբաղի բնակչության ինքնորոշման իրավունքի խախտման դեմ բողոքով դիմել ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին, բոլոր միութենական հանրապետությունների գերագույն խորհուրդներին, ՄԱԿ-ի անդամ պետությունների պառլամենտներին, ներառյալ Եվրոպայում անվտանգության ու համագործակցության վերաբերյալ խորհրդակցության մասնակից պետություններին և Եվրոպական պառլամենտին:

5. Հունձնարարել Հայկական ԽՍՀ արտաքին գործերի մինիստրությանը, արտասահմանյան երկրների հետ բարեկամության և մշակութային կապերի հույկական ընկերությանը, սփյուռքահայության հետ մշակութային կապերի կոմիտեին, Արմենպրեսին՝ արտասահմանյան բոլոր հայ համայնքներին տեղյակ պահել ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի ընդունած որոշման, սույն որոշման մասին: Կոչ անել էլ ավելի համախմբվել մայր հայրենիքի շուրջը՝ ի պաշտպանություն հայ ժողովրդի ունահարված իրավունքերի:

6. Հայկական ԽՍՀ-ն և ԼՂԻՍ-ը ներկայացնող ԽՍՀՄ ժողովրդական ղեկավարների նիստերի դաեկիճից հեռանալու պահից ընդունված՝ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի բոլոր որոշումները, հայ ժողովրդի իրավունքներին և շահերին դրանց չհամապատասխանելու դեպքում, համարել չգործող:

**Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ՝**  
**Հ. ՈՍԿԱՆՅԱՆ**  
**Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության քարտուղար՝**  
**Ն. ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ**  
**Լեոնային Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի նախագահ՝**  
**Վ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ**

1 դեկտեմբերի 1989 թվական, քաղ. Երևան  
*«Խորհրդային Ղարաբաղ», № 277, 5 դեկտեմբերի, 1989թ.*



**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՍՀ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ԵՎ ԼԵՆՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱՔԱՂԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՐԴԻ**

Ո Ր Ո Շ ՈՒ Մ Ը

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՍՀ-Ի ԵՎ ԼԵՆՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱՔԱՂԻ ՎԵՐԱՄԱԿՈՐՄԱՆ ՄԱՍԻՆ**

Հիմնվելով ազգերի ինքնորոշման համամարդկային սկզբունքների վրա և արձագանքելով հայ ժողովրդի՝ բռնի ուժով բաժանված երկու հատ վածների վերամիավորման օրինական ձգտմանը, Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը և Լեննային Ղարաքաղի Ազգային խորհուրդը **որոշում են.**

1. Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը ճանաչում է Լեննային Ղարաքաղի Ինքնավար մարզի ինքնորոշման փաստը հաստատված ԼԴԽՄ-ի մարզային խորհրդի 1988 թվականի փետրվարի 20-ի և հուլիսի 12-ի նրատաշրջանների՝ ինչպես նաև մարզի բնակչության լիազոր-ներկայացուցիչների 1989 թվականի օգոստոսի 16-ի համագումարի և Ազգային խորհրդի հոկտեմբերի 19-ի նիստի որոշումներում:

2. Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը ճանաչում է Լեննային Ղարաքաղի լիազոր-ներկայացուցիչների համագումարը և նրա ընտրած Ազգային խորհուրդը, որպես մարզի ներկայումս գործող միակ օրինական իշխանություն:

3. Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը և Լեննային Ղարաքաղի Ազգային խորհուրդը հռչակում են Հայկական ԽՍՀ-ի և Լեննային Ղարաքաղի վերամիավորումը: Լեննային Ղարաքաղի բնակչության վրա տարածվում են Հայկական ԽՍՀ-ի քաղաքացիության իրավունքները:

4. Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը և Լեննային Ղարաքաղի Ազգային խորհուրդը ստեղծում են համատեղ հանձնաժողով (իր աջխառնակության քայլին ապադրուսով)՝ Հայկական ԽՍՀ-ի և Լեննային Ղարաքաղի վերամիավորումն իրագործելու ուղղությամբ գործնական քայլեր մշակելու համար:

5. Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը և Լեննային Ղարաքաղի Ազգային խորհուրդը պարտավորվում են ներկայացնել Հյուսիսային Արցախի Ծախումյանի շրջանի և Գետաշենի ենթաշրջանի հայ բնակչության ազգային շահերը:

6. Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությանը, Հայկական ԽՍՀ Մինիստրների խորհրդին և ԼԴԽՄ-ի Ազգային խորհրդի նախագահությանը հանձնարարվում է գործադրել սույն որոշումից բխող բոլոր անհրաժեշտ միջոցառումները՝ իրականացնելու համար Հայկական ԽՍՀ-ի

և Լեննային Ղարաքաղի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կարգվածքների իրական միաձուլումը միասնական պետական-քաղաքական համակարգում:

Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ՝ **Հ. ՈՍԿԱՆՅԱՆ**

Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության քարտուղար՝ **Ն. ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ**

Լեննային Ղարաքաղի Ազգային խորհրդի նախագահ՝ **Վ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ**

1 դեկտեմբերի 1989 թվական, քաղ. երևան

«Նորհրդային Ղարաքաղ», № 277, 5 դեկտեմբերի, 1989թ.

**ՆՍՍԿ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ԶԱՐՏՈՒՂԱՐ, ԽՍՀՄ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՆԱԽԱԳԱՀ ԸՆԿ. Մ. Ս. ԳՈՐԲԱՇՈՎԻՍ**

1990 թվականի հունվարի 2-ին Ստեփանակերտ քաղաքում արդեն քս նիերորդ անգամ ողբերգական միջադեպ տեղի ունեցավ: Ավտոբուսների շարասյունը, որը զինվորական կարգախմբի ուղեկցությամբ Ադրբեջանի շրջաններից ԼԴԽՄ Շուշվա շրջան էր գնում առանց տեղական իշխանությունների գիտության, անհայտ պատճառներով մտել է Ստեփանակերտ քաղաքը, ջնախած այն բանին, որ գոյություն ունի շրջանցիկ ճանապարհ: Ստեփանակերտ քաղաքով շարասյուն շարժումը կասեցնելու՝ տեղական բնակչության փորձի ժամանակ՝ մինչև այստեղ նրա հպատկվելու նպատակ ների ու հանգամանքների պարզումը, ուղեկցող զինվորական կարգախմբի կողմից կրակ է բացվել: Դիու հետևանքով երկու հոգի զոհվել են, երեքը՝ ձանր վիրավորվել:

Անցած տարվա հոկտեմբերի 10-ին Ստեփանակերտ քաղաքում տեղի ունեցած համանման ողբերգական միջադեպին բացարձակ նճարությունը կասկածի նշույլ անգամ չի թողնում, որ ձեռնարկվել է հերթական պրոպեգանդային գործողությունը, որը նպատակ ունի թշնամական տրամադրություններ բուրբեղել զինվորների և Լեննային Ղարաքաղի հայ բնակչության նիջև:

Որպեսզի կենտրոնի և երկրի հասարակայնության ուշադրությունը չեղել Չայիրաբաղում, Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետությունում և Աղբյուրեջանական ԽՍՀ այլ շրջաններում տեղի ունեցած արյունալի իրադարձություններից, այսօր հանրապետության ղեկավարության կողմից ձեռնարկվել է ԼԴԽՄ-ը մունրագրամ լիարժեքու հերթական փորձը:

Այլ կերպ հասկանալի չէ, թե ինչու այն իրազդությունում, երբ Ազրբեյջանում մեկ ցնցումը փոխարինվում է մյուսով, Ստեփանակերտի կենտրոնում շարասյուն է հայտնվում՝ գույքերի ուղեկցությամբ: Կամ թե ակամա զորքերի հրամանատարությունը պրոֆուկատորներին ձեռնառու դեր է խաղացել, թող տարով, որպեսզի իրեն ներքաշեն կեղտոտ քաղաքական խաղի մեջ: Ճիշտ ապա կերպ է վարվել «ժամանակ» ինֆորմացիոն ծրագիրը, շտապելով կասկածելի տվյալներ Էրազմարակել Ստեփանակյանում տեղի ունեցած ուղբերգության վրա: Այդ դեման գործողության կամխամտածվածությունը կասկած չի էւարուցում, Տեղ ի գիտություն ենք հաղորդում, որ ռեգիոնի իրադրությունը սպառնում է դուրս գալ վերահսկողություն նից:

Մենք վճռակաևորեն պահանջում ժնք ստեղծել ԽՍՀՄ Գերագույն խոր հըրդի դեպատատական հունձնաժողով և Ստեփանակերտ ուղարկել իրադրությունը տեղում գնահատելու համար:

**ՆԱՆՄ ԺՈՂՈՎՐԿԱԿԱՆ ԴԵՊՈՒՏԱՆԵՐ**

- Զ. Գ. ԲԱՍՏԱՆ
- Վ. Մ. ԳԱԲՐԻԵԼՅԱՆ
- Վ. Ս. ԳՐԻԳՐՅԱՆ
- Բ. Վ. ԴԱՂԱՄՅԱՆ
- Լ. Ա. ՊՈՂՈՍՅԱՆ

«Նորհրդային Հարաբար», №3, 4 հունվարի, 1990թ.

Հավելված № 49

**ՆԱԽԻՉԵԿԱՆԻ ԻՆՍՆ ԴԵՊՁԵՐԻ ԾՈՒՐՉԸ**

1989 թվականի դեկտեմբերի 31-ից 1990 թվականի հունվարի 2-ը Նախիջևանի ԻՆՍՆ տարածքում ծայրահեղական տրամադրություններ ունեցող անձանց ղեկավարությամբ խորհրդա-իրանական սահմանի Նախիջեվանի տեղամասում անցկացվել են իրադրության ապակայունացման անխախտ քարադրական գործողություններ: Դրանց նախորդել է անպատասխանատու տարրերի սաղրիչ գործունեությունը, որոնք հուպեր են փայլալուծ նմանօրինակ գործողություններով ավելի բարդացնել առանց այն էլ լարված իրադրությունը հանրապետությունում և առհասարակ Անդրկովկասի ռեգիոնում:

Նրանց կազմակերպած ամբոխի խժոժությունների հետևանքով, որոնց մի մասը հայրենցվել էր ոգւից խմիչքով ու թմբաղեղելով, խորհրդա-իրանական սահմանի ավելի քան 137 կիլոմետրանոց Նախիջևանի տեղամասում հրկիզվել և ավերվել են ինժեներատեխնիկական կառուցվածքները, ազդանշանման ու կապի գծերը, աշտարակները, սահմանային նշանները: Տեղացել են ուղնկալները հրկիզելու, սահմանապահ զորքերի զինժառանգ

ների ընտանիքների անդամների և ուղեկալների անձնակազմի հետ դատաստան տեսներու սպառնալիքներ: Հրահրիչ գործողություններ են ձեռնարկվել՝ նպատակ ունենալով հարուցել բռնության պատասխան գործադրում: Պետությանը պատճառված նյութական վնասը միլիոնավոր ռուբլի է կազմում:

Մշտաես փորձել են սպվում անվերահսկելի կերպով անցնելու Իրադի անլի ինտրլա:

Հիշյալ գործողությունների հետևանքով անչափ դժվարացել է սահմանային ծառայությունների գործունեությունը:

Անհանգստանալով դեպքերի նման զարգացումից, Իրանի սահմանապահ կոմիսարները բողոք են հուպնել նշելով, որ ծայրահեղական տարրերի գործողությունները վիրավորական են իրենց երկրի համար, էապես շարդացնում են իրադրությունը սահմանում, և խնդրում են գործան միջոց նեկ ձեռնարկել խժոժությունները խափանելու և ավելի ծանր հետևանքները կանխելու համար:

(ՏԱՍՍ)

«Նորհրդային Հարաբար», № 3, 4 հունվարի, 1990թ.

Հավելված № 50

**Բ Ա Տ Ն Ա Մ Ա Կ**

**ԽՍԿԿ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ՎԽԱՎՈՐ ԶԱՐԽՈՂԱՐ, ԽՍՀՄ ԳԵՐԱԳՈՎՆ ԽՈՐԻՐՈՂ ՆԱԽԱԳԱԿ ԸՆԿ. Մ. Ս. ԳՈՐԵԱՂՈՎԻՆ**

Գուշակ կամ պատգամախոս պետք չէ լինել կանխատեսելու համար կրկրին վրա հասնող դժբախտությունը: Եվ հիրավի պետք է կուր լինել՝ չտեսներու համար դժբախտության սկիզբը: Գիտեմ, Տեգ տառացիորեն գրգռում են դժբախտության, տագնապի, անվճռակաևության մասին ամեն տեսակ խոսակցությունները: Միաժամանակ, լավ հասկանում եմ, որ, վերա կառուցման նախաձեռնողի համար, ինչպես Տեգ անվանել է մեծն Ասխարովը, դյուրին չէ վճռական լինելը, գուհացնելով բուրդին և ամեն ինչով, հուտկապես, եթե հաշվի առնենք, որ դեպի ավգյան ուխտներն ուղղված սպրիլյան ջրերը ջշում-տանում են ոչ միայն յոթանասուն տարվա կուտակված կեղտը, այլ երբեմն քանդում են հենց ախտները և հազարամյա կուտույցների պատեղը: Որքան էլ ինքնին վեհ ու լուսավոր լինեն փրկարար վերակառուցման փրկիչ գաղափարները, այսօր անհնարին է լուել տեսնելով, թե դրանք ինչպես են խեղությունովում գործնակաևում, իրական կլան բում: Եվ մենք չենք կարող չձեղարդել անձամբ Տեգ, որպես վերակառուցման նախաձեռնողի, հուվատուրապես նաև մեզ, ապրիլով հավաքնդրվածներին, այն ամենի համար, ինչ տեղի է ունենում երկրում: Ծնորհապարտ պատմությունը Տեգ պատշաճը կհատուցի մեծագործության համար, հունա

ուսումնասիրությունը հարցազրույցում ժամատանուրով համար, այն խաբեությանը, որի պայմաններում մեր հասարակությունն ապրել է խորհրդային երկրի կենսագրության բոլոր լուսաճառն ապրիների ընթացքում: Բայց կրիմաու պատմությունը չի ների այն, որ պսոֆ համատարած խաբեությունը փոխարինվել է համատարած ինքնախաբեությամբ: «Ինքնախաբեությունից ոչինչ սարսափելի չկա, ինքնագոհ լավատեսությունից սարսափելի ոչինչ չկա» մենք չէ. մեր Նուխորներն են ասել: Եվ մենք ինքնախաբեությամբ մեզ հանգստացնում ենք, հաճախ ջալաւի կեցվածք ընդունելով, մեզ և մեր ժամանակին հատուկով, թե ամեն ինչ բնականուն է ընթացում: Մեզ թվում է, որ եթե ստրատեգիական նպատակը ծիշտ է որոշված, ապա կարելի է արհամարհել տակտիկական խնդիրները, արհամարհել, այսպես կոչված, ընթացիկ պսոփ կորուստները: Վիճաբանելով անցյալի սխալների, բացթողումների, հանցագործությունների մասին, մենք լրիվ անտեսում ենք այն բոլոր, մեղմ ասած, բացթողումները, որոնք նկատվում են հենց վերակառուցման ընթացքում: Քոստելով անցյալի սխալների մասին, մենք որպես օրինակներ հիշատակում ենք կոնկրետ պատմական անձնավորությունների կոնկրետ սխալները, միանգամայն հանգիստ սրտով նոր մալ ենք համարում, երբ հրապարակախոսությունը իր ճառագայթներով լուսավորում է ոչ միայն երեսնական թվականների խավարը, այլև Հոկտեմբերի բծերը: Բայց հրապարակախոսության լուսավոր ճառագայթը ասես անցնում է հենց վերակառուցման բծերի կողքով: Վերակառուցման սխալների: Չէր սխալների կողքով, որոնք ճակատագրական են դառնում արդեն իսկ ներսով, որ դրանք Չէրն են: Այդպես է եղել միշտ: Եթե դեպիվարի սխալները քննադատությունից դուրս են, եթե դրանք շրջանցի հրապարակախոսության ճառագայթը, ապա դրանք կդառնան անտողելի, իսկ դրանց հետեվանքները՝ անսխալտեսելի: Այդպես եղավ Սումգայիթի հետ: Այդ սարսափելի թեման Չեզ և ոչ միայն Չեզ համար ճանճրացուցիչ ասելիք դարձավ: Ես լավ եմ հասկանում, թե ինչու այդ թեման բացահայտելու ամեն մի փորձ գրգռում է Չեզ: Դուք գիտակցում եք, որ խոսքը ոչ միայն մի ամբողջ ժողովրդի ողբերգության մասին է, այլև մեր պետության խախտումների մասին: Խոսքն այն մասին է, որ Դուք, իսկ դա նշանակում է, որ պետությունն ինքը, չարձագանքեցիք հայ ժողովրդի ողբերգությանը, ցավակցություն չհայտնեցիք զոհերին, չտվեցիք սումգայիթյան ցեղասպանության քաղաքական գնահատականը, չբացահայտեցիք ու չպատմեցիք հանցագործության իսկական կազմակերպիչներին: Այդ ամենում մենք տեսնում ենք Չեզ անձնական սխալը, քաղցրուրդի և Կենտկոմի սխալը, մեր սխալը: Իմ սխալը: Արո, նաև իմ և մեզից լուրջանջուրդի: Զանգի մենք նպատակապես հաստատականություն չդրսևորեցինք մեր օրինական պահանջում: Արդեն որ երրորդ անգամ մենք չենք կարողանում նյուրեբերգյան դատավարության իսանել հայկական ցեղասպանության կազմակերպիչների նկատմամբ:

Սումգայիթի հետևանքները նույնպես շատ կանխատեսելի դուրս եկան: Չխոսեցք Ֆերգանայի և Նոր Ուզբեկի, Աբխազիայի և Հարավային Օսեթիայի մասին: Սա այլ թեմա է: Միայն ասենք, որ Սումգայիթի կազմա-

կերպիչները, անպատճեխոսությունը զգալով, իսկ դա, ըստ էության նշանակում է աջակցություն, ընդլայնեցին ցեղասպանության աշխարհագրությունը՝ Բաքու և Գանձակ, Շուշի և Նուգայա, Խանկալի, Ուլաթեանի, Շամխորի շրջաններ, ամբողջ ցածրադիր Ղարաբաղը և Նախիջևանի ամբողջ հայկական ինքնավար հանրապետությունը:

Եվ զարմանալի ոչինչ չկա, որ այսօր արդեն Նախիջևանը Սումգայիթի մասն դարձել է բարբարոսություն խորհրդանշող բացասական հասկացություն: Այսօր թերթերը գրում են խորհրդա-իրանական սահմանի Նախիջևանի հատվածում աղբեղանցիների աննախադեպ բարբարոսությունների մասին: Երկիրն ապշեց, երկիրը զարմացավ: Կատակ բան չէ, որք հարյուր իննսուն կիրմետր սահմանահատվածում խորհրդային մայրիկը պետական սահմանը պաշտպանում է ոչ թե, այսպես ասած, արտաքին. այլ ներքին թշնամուց: Իսկ այժմ պատկերացրեք, որ կոտորած էլ ուրշեր յոթ հարյուր իննսուն կիրմետր երկարությամբ ցամաքային սահմանով հարձակվել Խորհրդային Միության դեմ. Հիշո՞ւմ եք, ոչ թե Ղարաբաղի, այլ Նախիջևանի պրոբլեմի մասին խոսելիս ես և Սիլվա Կապուտիկանը Չեզ ցուց տալով ունիտի թարտեզը, երկուր հայտնեցինք ստեղծված ուշխարհաքաղաքականության կապակցությամբ սահմանների հուսալուծության կամ, ազելի ծիշտ, սահմանախոսություն արթիվ, երբ սահմանամերձ հայկական Նախիջևանը Ստալինի կամքով դարձել էր սահմանամերձ աղբեղանական, այսինքն, թողքեկան Նախիջևան: Ես չեմ խոսի այն հանդիպման մանրամասնությունների մասին, ինչպես նաև չեմ անդրադառնա այն բանին, որ Չեզ անձամբ ելավ անգամ գրել եմ Նախիջևանի պրոբլեմի վերաբերյալ, այն մասին, թե սեռանելի ապագայում մեզ ինչ է սպասվում, ստրատեգիական տառնով: Չեմ անդրադառնա նաև այն բանին, որ Ղարաբաղի դեպրտատները հետ 1989 թվականի հունիսի 19-ի հանդիպման ժամանակ ես կարգացի չորս էջ այն մասին, որ Իրանի և Թուրքիայի սահմանագլխին անպայման դժբախտություն կառաջանա, եթե համապատասխան միջոցներ չեն նախկին: Չեմ խոսի, որովհետև կարող եմ մեզ մեղադրել անջատվողականության մեջ: Չնայած կարելի է հանգիստ լինել, որովհետև շուրջ պատմիկություններ ի և դեպրտատայմերի հետ Չեզ հանդիպումները Լաճուճավտար ներկայացուցչության բնույթ են կրել: Բայց ուզում եմ մի քաղվածք բերել ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության 1989 թվականի հոկտեմբերի 20-ի նիստի սղագրությունից: Ես դա ինձ թույլ եմ տալիս, որովհետև այդ նիստում ներկա էր Աղբեղանի ներկայացուցիչը. «Հուսել է հայկական ինքնավար կազմավորման» Նախիջևանի հանրապետության մասը: Եվ չէ՞ որ ոչինչ արժ մասին ոչ մի խոսք չի ասվել: Յոթնասուն տարվա ընթացքում: Ոչ մի տեղ: Ոչ մի մակարդակով: Բայց չէ՞ որ բոլորը հիմալի գիտեն, թե դա ինչպես է կոտարվել: Գիտեն, թե ինչու բնիկ հայ բնակչությանը հայկական հողը ձանձնվել է հենց նոր կազմավորված Աղբեղանական ԽՍՀ-ին: Գիտեն, որ այնտեղ այսօր չի մնացել ոչ մի հայ, ոչ մեկը: Որ ոչնչացվել են քրիստոնեական բոլոր տաճարները, եկեղեցիները, գերեզմանները, դամբարանատեղերը, և ողբ ամենը մեկ սերնդի աչքի առաջ: Ինչու՞ է դա անպատճե մնացել: Թեև, թվում էր, թե մեղավորներին պատժելու

համար կան և՛ հիմքեր, և՛ օրենքներ...: Սովորյալ Ձեյ եզրահակիչ երկր-  
թում Ռուք ոչ մի խոսք չստացիք Նախիջևանի մասին: Ես հասկանում եմ  
չի կարելի ամեն ինչ բարդել վերականգնման, ինչպես պարզվում է, շատ  
փխջուն ուսերի վրա: Ձի կայելի Ձեզ թեկուզ որպես ինչ մեղադրել անցյալ  
լի համար: Բայց չե՞ որ տվյալ դեպքում խոսքն ապագայի մասին է, վերա-  
կառուցման ծակատարի մասին, շատ բարդ ռեզիոնի ստրատեգիայի մա-  
սին, Հայաստանի ու երկրի բուխտի մասին: Տագնապալի նախիջևանյան  
թեմայով մենք եղել ենք ամենատարբեր մակարդակների ղեկավարների  
մոտ: Ոմանց մեջ դա զարմանք է առաջացրել, ուրիշները չեն հասկացել:  
Երրորդները հրակրեցին հայրենիքի ուղիարհագրական քարտեզի ակն-  
հայտ չիմացություն: Այն տագնապի հետ համամիտ են եղել միայն գլխա-  
վալի շտաբում, բայց սրբանդ էլ ծակատաքրապաշտորան ձեռքները պարզե-  
ցին՝ իբր, ոչինչ անել չենք կարող, չափազանց կույճատես է բուլշեհիյուն  
միանջու են եղել լծի ստրատեգիական հայրերը: Իբր գործություն ունի ա-  
ռաջնավիճակ, իբր, մի անհանգստացեք, մեր սրբազան սահմանները հու-  
սափորեն պաշտպանվում են: Արդյո՞ք:

Արդյոք, այդ պետական ինքնախոսությունը չե՞ ինքնագոհ լավատե-  
սություն համեմունքով, որ բուլշեհկյան կարծատեսությունը կուրության  
հասցրեց: Այլապես տեսողությունից չգրկված ո՞ր մարդը թույլ կտար կա-  
մուրջ կառուցել Արաքսի վրայով հենց այն հատվածում, ուր բնավ պատա-  
հակա՛նորեն չի Թուրքիան ձեռք բերել Բրախլոց: Այն կամուրջը, որը Խորհրդ,   
դային Թուրքիան միացնում է Նատուլական Թուրքիայի հետ: Հիշում եմ, թե՛   
ինչպես Բրեժնեֆի մահից անմիջապես հետո Անդրոպովը քաղցրալույի տ-  
յությունս սուղամ Ալիևին հանձնարարեց ղեկավարել լծի հսկայական երկրի   
տրանսպորտն ու կապը: Եվ երկիրը գուր էր կարծում, թե՛ այդ ետանդուն   
մաֆիականը կսկսի հաղորդակցության միջոցները զարգացնել, ասենք,   
սե ակադեմիային գոտում: Իրականացնելով պանկուրբիզմի պլանները, նա   
սկսեց ծանապարի կառուցել Արաքսի երկայնքով, որը, ըստ ելույթան, Բա   
քուն միացրեց Անկարային: Հենց այդ ժամանակ էլ, Ալիևի օրոք, ծագեց   
Արաքսի վրայով կամուրջ կառուցելու միտքը: Դժվար չէ պատկերացնել   
երկրի, մասնավորապես Հոլաստանի և Կրաստանի համար այդ սրանթուր   
քական ձեռնարկման վտանգավորությունը: Երկրամասի ծակատարի հա   
մայր սղոյախի անհանգստությունը ինձ պարտավորեցրեց դեպուտատական   
հարցումով դիմել ԽՍՀՄ Միխայլոսենյի խորհրդի նախագահին, ԽՍՀՄ պե   
տական անվտանգության կոմիտեի նախագահին, պաշտպանության մի-   
նիստրին, գլխավոր շտաբի պետին: Հուրցման մեջ ստված է, «ինչպես   
կարելի է, Թուրքիայի ճնշմամբ, 1921 թվականի մարտի 16-ի մոսկովյան   
պարնակարով պատմական Հայաստանի մի մասը՝ Նախիջևանը, կամային   
ճանապարհով մտցվե՛լ է հենց նոր կազմավորված Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի   
կազմի մեջ, առանց այն երրորդ երկրի հանձնելու իրավունքի: Այն ժաման   
նակ Թուրքիան սահմանները չունեի հայկական Նախիջևանի հետ, որը շու   
տով դարձավ գերակշիռ հայ բնակչությամբ ինքնավար հանրապետություն:   
Որոշ ժամանակ անց Թուրքիան Իրանից ձեռք բերեց ինը կիլոմետրանոց   
սահմանամերձ գոտի, որը նրան միացրեց Նախիջևանին: Հատկանշելով

կազմում ստրատեգիական նպատակներ, թուրքերը նախ հասան այն բուն   
ինն, որ հայկական ինքնավար հանրապետությունում շմուռցին հողեր և   
տուներ, իսկ ալեախետն որոշեցին հենց այդ ինը կիլոմետրանոց սահման   
ուղեշրտում կամուրջ կառուցել Արաքսի վրա, որպեսզի կազմվեն այդան   
ուղազգա դարձած Նախիջևանի հետ, որպեսզի սահմանամերձ առևտրի   
կատարվելով առանց դժվարության փոխադրեն գեներ և ծաքսանեց սույ   
յունքներ:

Դժվար չէ կասել հենց երկրի համար այդ խոցելի կոտավածում նժան   
կամուրջ կառուցելու ինկական ելությունն ու իմաստը: Կասկած չկա, որ   
կամուրջը ծառայելու է ՆԱՏՕ-ին և պանթուրքիզմին, սրունց ինկական նշան   
տակները մեզ քաջ հայտնի են:

Կամուրջը նախագծվում է ռեզիոնում ազգամիջյուն հոգարբերությունն   
լի ծաղախեղ սյունն ժամունակաշրջանում: Եթե այն ստեղծվելու է Արաք   
սի երկու ափերը միմյանց կապելու համար, ապա այդախին վաղուց այ   
դին գորություն ունի գետի հոսանքի աճելի բարձր ևատվածում՝ Հողկական   
ԽՍՀ-ի և Թուրքիայի սահմանի վրա, Ներկայումս սրդեն ստեղծված է Անկ   
րա-Բաքու օդային կամուրջ: Կանոնավոր կեղայով կատարվում են ստրա   
տեգիական առումով չվերահսկվող թռիչքներ: Ահա այժմ էլ պլանավորվում   
է գետի վրայով կամուրջի կառուցումը:

Խնդրում եմ պարզաբանել, արդյոք, դրա համար կա՞ն խորհրդային   
կառավարության թուլություն, պետական անվտանգության կոմիտեի,   
պաշտպանության մինիստրություն և հատկապես գլխավոր շտաբի նշան   
յուն:

Սույժմ պատասխան են ստացել գլխավոր շտաբի սյուն, բունակի գե   
ներալ Մ. Ա. Սույխենից, որն ինձ հասկացրել է, որ Նախիջևանի ԽՍՀ-   
ում Արաքսի վրայով կամուրջ կառուցման հարցով դիմեմ ԽՍՀՄ Մինիստրնե   
րի խորհուրդ: Պարզվեց, որ կառուցումը համաձայնացված է գլխավոր շտա   
բի հետ, բանի որ, ինչպես զրում է գեներալ Սույխենը, հենց բուն Նախիջևան   
ի մարզի հարցը լուծված է ոչ միայն 1921 թվականի մարտի 16-ի մոսկով   
յան պայմանագրով, այլև մի կողմից Հայաստանի, Կրաստանի, Ադրբեջան   
ի, իսկ մյուս կողմից Թուրքիայի միջև ՌՄՖՍՀ մասնակցությամբ 1921   
թվականի հոկտեմբերի 13-ին Կարսում կնքված պայմանագրով: Գեներա   
լու լուխիակ բերում է պայմանագրի 5-րդ կետը, որտեղ ասվում է, «Թուր   
քիայի կառավարությունը, Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը,   
Ադրբեջանի կառավարությունը համաձայնվում են, որ Նախիջևանի մարզ   
ույն պայմանագրի 3-րդ հազվեվածով որոշված սահմաններում կազմում է   
ինքնավար տարածք Ադրբեջանի հովանավորության ներքո»:

Ժամանակն է, հարգելի Միխայիլ Սերգենիչ, հրապարակվածության   
այն նույն ծառագայթով լուսավորել արխիվային խավարը և ճշմարտու   
թյունն ասել մինչև վերջ: Զանգի Ձեզ այսօր խաբում են ճիշտ այնպես,   
ինչպես լոթանասուն տարի առաջ խաբել են Լենինին: Ռուք պարտավոր   
եք իմանալ, թե՛ ինչպես և ինչու՞ է լուս աշխարհ Լիկ Կարաի չարագուշակ

պարմանագիրը, որը, որքան էլ տարօրինակ է, գործում է մինչև այժմ, հի է ծառայում նույնիսկ ստրատեգիական կամուրջ կառուցելու համար: Արդեն երկու տարի է Ձեզ ահաբեկում են արդրեջանական, անգորակա թուրքական գործունի, նույնիսկ չկազմավորվող, որ իրականում այդպիսի գործուն չկա: Կա կենտրոնի ահաբեկում: Կա խաբեություն, որն ուղղակի և անուղղակի ծանապարհով թույլ է տալիս, փաստորեն ուժի, ավագանիին, ըստ էության ռազմական գործողությունների կիրառում: Ծիշտ այսպես է եղել նաև իրանական տարի առաջ: Ահա այն ժամանակ Արդրենի ժողկոմխորի նախագահ Նարիմանովն ինչ է գրել Լենինին, կատարյալ Թուրքիայի հանձնարարությունը. «Հայկական եարցը կենաց ու մահ հարց է: Եթե այդ հարցում մենք գիշենք, զանգվածները մեր հետևից չկան: Մինչդեռ այդ հարցը հոգուտ մեզ լուծելու դեպքում մեզ ուժեղ է դառնում... Եթե Մոսկվան հայկական հարցի պատճառով անգորակները (ուսիկնք՝ թուրքերին) վստի իրենից, ապա նրանք, հիասթափվելով, կյուր են Անգլիայի գիրկը նետվել: Ի՞նչ կարող է պատահել այդ դեպքում մենք լավ գիտենք, թե այդ դեպքում ինչ է եղել այն ժամանակ: Կարո՞ք եկտրան մարզը Ռուսաստանից ունցել է Թուրքիային, որը, չնայած որ նետվել է արևմուտքի գիրկը, իսկ պատերազմի ժամանակ, սպասելով Մոսկվայի կործանմանը, նախապատրաստվելիս է եղել ԽՍՀՄ-ի դեմ հանձնվելու: Վերադառնանք Լենինին Նարիմանովի հղած նամակին. «Ե՛ր այժմ հրաժարվենք թուրքերից, ապա թեև ոչ միայն կզրկվենք մուսուլմանական Արևելքի վրա մեր ազդեցությունից, այլև կբացենք մեզ համաչլաված Արևելյան ծակատ...»: Նույնիսկանի այսօրվա իրադարձությունները և հրանի բողոքը խոսում են այն մասին, որ ոչ մի այդպիսի համաժամանակական ծակոտ չկա: Կա միայն Թուրքիան իր պանթուրքական պլաներով, նկրտումներով:

Այն ժամանակ, ինչպես և ուզեմ, պաշտոնական ամբիոններից ասվելի մի բան, զաղտնի գեկուցներում այլ բան: «Բոլորին, բոլորին, բոլորին հուշակոգրում Նարիմանովը աշխարհով մեկ հայտարարելով, թե Ռադիկալն ու Նախիջևանը ծանաչվում են Հայաստանի բաղկացուցիչ մաս բարձրաձայն բացակամչել է. «Կեցցե՛ Խորհրդային Հայաստանի և Արդրենի բանվորների ու գորակցիների եղբայրական դաշինքը»: Բայց հուշակոգրի ստորագրության թունուցը դեռ չչորացած, Նարիմանովը Լենինի գրել է. «Հույկական հարցը թուրքական պատվիրակության հետ բանակցություններում չպետք է դեր խաղա»: Այդ նամակը Լենինը հանձնել է Մոսկվային, խնդրելով այն ուղարկել Կենտկոմի բոլոր անդամներին՝ զաղտնի մակագրությամբ: Մնացածը արդեն քաջ հայտնի է՝ թե ինչ է արել Մոսկվան: Ահաբեկումը, ճշումը, խաբեության գործուն իրենց գործն են տեսնել ինչպես տեսնում են և այսօր: Դրա հետևանքով մենք այսօր ունենք Նախիջևանում իրականացված հայկական ցեղասպանություն: Թուրքական ռազմատեսնադաշտ պատճառական Հայաստանի Նախիջևանի տարածքում: Երևանում, որը ջլատվել է հաթուրավոր կրոնետերերի վրա: Կառուցվող կամուրջ, որով գենք են փոխադրելու: Ստեղծված իրավիճակը մեզ չափազանց անհանգստացնում է:

Անհանգստացնում է նաև Ձեր, ուսուցես ասած, ոչ միայն տակ վերաբերմունքը բարբարոսության դրսևորման նկատմամբ: Եվ որս նից հետո արժե՞, արդյոք, գազմանալ, որ Նախիջևանում մի քանի օր ու ու գիշեր շարունակ ջարդուփշոթ են անում սահմանադիր ամբողջունները և սահմանակալնաբը, իսկ կենտրոնական թերթը գրում է. «Մեր ստորաբաժանումները գործում են բարեկրթորեն, հավանաբար, որ չափազանց անցանկալի է գենցի օգտագործում թույլ տալը»: Հիբավի, ինչպիսի՞ ծնըն դատոնական, մարդասիրական վերաբերմունք բարբարոսների նկատմամբ: Եվ դա այն ժամանակ, երբ այդ նույն կենտրոնական թերթը, հենց այդ նույն համարում, նույն էջում գրում է այդ նույն բարբարոսների կողմից կազմակերպված պրոտկացիայի մասին. «ընդհանուր ընթացքում զինմա ուղղվելը Ստեփանակերտում պատասխան կրակ են բացել»: Ստացվում է արևաբե, որ պետական սահմանը ջարդուփշոթ անող բարբարոսների (վնասը հասնում է հինգ միլիոնի) հետ վարվում են բարեկրթորեն, բայց ահա շրջափակված և շրջապատված մեծ քաղաքում կրակ են բացում և սպանում քանդակագործին, որի ձեռքում ոչ թե գենք, այլ նույնիսկ փայտ չի եղել: Պրոտկացիոն նկատակներով մետեթթի թուրքերին Ստեփանակերտով փոխադրում են զինվորական պահակախմբի ուղեկցությամբ, իսկ երբ պաշտպանության միջնադր Յուզովից և ներքին գործերի միջնադր Բուկատինից խնդրում ենք, ի կատարումն սահմանադրության, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի որոշման և ժողովրդական դեպուտատների երկրորդ համագումարի հոչակագրի վերացնել շրջափակումը, ծախումանի շրջանում ու Գետաշենի նեթաշրջանում սպանվել հայ բնակչության անվտանգությունը, ապա նրանք իրենց անվճարականությունը ըողարկում են Թբիլիսիի կոմսոստանիշով: Ոչինչ ընդհանուր բան չկա Մոսկվայի ու Թբիլիսիի, Երզրանայի ու Թբիլիսիի, Ռարաբադի ու Թբիլիսիի, Բաբվի ու Թբիլիսիի, Ծախումանի, Գետաշենի և Թբիլիսիի, Նախիջևանի և Թբիլիսիի միջև: Ինչպես նաև ընդհանուր ոչինչ չկա իսլամի ու պանթուրքիզմի, մուսուլմանական աշխարհի և տղխ բահոչակ ադրբեջանական գործունի, Դրանի և Թուրքիայի միջև: Ամեն ինչ միտումնադոր իրար են խառնում, որպեսզի Նախիջևանով-Ալիևի սկզբունքով ահաբեկեն կենտրոնը և անձամբ Ձեզ, հասնեն կազմակերպված հանցագործության անպատժելիության: Դրա ուպացուցն է նաև Նախիջևանը, որով այսօր ուզում են փակուղու մեջ դնել դպրաբաղան հարցի լուծումը:

Պետական սահմանի վրա ջարդերի կազմակերպիչները իրենց բարբարոսությունը բացատրում են նույնով, թե, իբր, ադրբեջանական ազգության գաղթականներն Դրանից ապաստան են խնդրում, որովհետև ապրելու տեղ չունեն: Այստեղ էլ են չեն կարող Ձեզ չմեղադրել: Հիշեցեք, թե Գերագույն խորհրդի նստաշրջանում մեր երույթներից հետո, այդ թվում փախչումակամների հարցով, դուք քանի անգամ քաջախոսել հասնել այն բանին, որ հեռուստատեսությամբ չիադողվեն մեր բանավեճերը Ռարաբադի ու փախստականների հարցի շուրջը: Հասարակայնությունը ապակողովող լողողված է: Ես ստիպված եմ Ձեզ հիշեցնել, որ Նախիջևանի ԽՍՀ-ում ստիաստակ փախստականներ չկան, բացառությամբ ադրբեջանցիների

կողմից զբաղեցրած Ջնաբերի հնագույն հայկական գրողում ապրող աղբյուրների: Որ Աղբյուրների մեկնել են 307 հազար հայեր, իսկ Հայաստանի 157 հազար աղբյուրների: Ըստ որում, Նրանց մեծ մասը ապաստանից զրկվել է երկրաշարժից հետո, և միայն այդ պատճառով է դուրս եկել ավերված Հայաստանից: Հիշեցնենք նաև այն (այդ մասին ասվեց Գրագույն խորհրդի նստաշրջանում), որ այդքան այն բանից հետո, երբ Աղբյուրների գաղթականները տեղավորվել են հայերի տներում ու բնակարաններում, Աղբյուրների խումբում լրացուցիչ կան երեսուն հազար ավելի ազատված հայկական թղթաններ: Եվ դա այն բանից հետո, երբ երկրաշարժի պատճառով թղթանից զրկված լրիսայրուր հազարի ավելի են երեք հարյուր հազար գաղթած հայեր:

Այնպես որ, Նախիջևանում բարբարոսական պրովոկացիայի իսկական պատճառները ուրիշ են եղել: Արդյոք Դուք մտածե՞լ եք այն մասին, թե ինչու հանկուրդ հարյուր հազարավոր աղբյուրներից, որոնց ինքնախաբեության սկզբունքով պաշտոնական մայրիմները անվանում են ըստ էության անհեթեթ բառակապակցությամբ՝ ծայրահեղական տարրեր կա՞ն տեղական բնակիչներ ճառագայտապատ արտահանողությամբ, սկսել է ջարդոսփռուր անել հենց իրանական սահմանի գրեթե հազարավոր կիլոմետրերը, այլ ոչ թե թուրքական սահմանը, որն ընդամենը ինը կիլոմետր է: Թվում էր, թե ինչու նրանք պետք է ծանապարհ բացեին և փոխադրվեին Իրան, երբ այդ նույն տեղական բնակիչները իրենց թուրքեր են անվանում: Իսկ Նախիջևանում իրականում միայն թուրքեր են տարրում: Այն տեղ չկան պարսիկ համդիսացող թախիշներ, Եվ, եթե հիշում եք, ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի Նախագահության հոկտեմբերի 20-ի նիստում մենք հրապարակեցինք մի փոստաթուղթ, որով այդ նույն տեղական բնակիչները Աղբյուրների Հանրապետությունը վերակոչել էին Թուրքական Հանրապետություն: Ոչ թե իրանական, այլ թուրքական: Ոչ թե Իրանի այլ Թուրքիան է Ռուսաստանին պրովոկացիայի ենթարկել Մուսկվայի Կարսի պալատագրերը ստեղծելու: Մտախիշը Նախիջևանն ու Նարբախ Աղբյուրներն է հանձնել ոչ թե Իրանի, այլ Թուրքիայի ճնշմամբ: Բանն այլ է: Բանը Դուք եք, Միխայիլ Սերգեևիչ: Դուք: Այդ Ձեզ են ուզում անբեկել նրանով, թե իրական կանքում իբր գոյություն ունեն միմյանց հենարկունակցական կապ ունեցող, պատմաաշխարհագրական անհեթեթություն համարվող, սուպես կոչված, Հրախասյին և Հարավային Աղբյուրներ, կրոնք միավորում են պահանջում: Ուզում են ասել, թե մերոնց լայն ճանաչի՞ր: Իբր, իմացի՞ր, որ մենք քան միլիոն ենք: Իբր, ապա մի փորձիր Գուրաչով, դարսաղյան հարցը լուծել ոչ մեր օգտին: Ոչինչ, որ հնագույն Իրանը, չընդունելով իր վզին փաթաթված արյունակցությունը, մեր երկրին բողոքել է խորհրդային կողմից սահմանում կազմակերպված անձնարձակությունների դեմ: Բողոքը կմոռացվի: Բայց ահա Մուսկվայի սեր ջուտ չվերանա: Ահ, որը վճռակալության և զգաստության վատ հենարան է Դրանում մենք համոզվեցինք, երբ «ժամանակ» ծրագրում լսեցինք Նախիջևանում ԽՍՀ Կենտկոմի քարտուղար Ա. Ս. Գիրենկովի ելույթը: Սարսուփը հիվանդություն է ծնում: Եվ այդպիսի հիվանդագին հիմնապատկեր վրա դժվար չէ կառուցել թուրքական կամուրջը, որով խառնաշփոթությամբ

և ՏԱՍՍ-ի տեղիմնություններով ասած հեղափոխական շտապողականություն, աննախադեպ բարբարոսական արարելների պայմաններում կարող են փոխադրել տասնյակ, եթե ոչ հարյուր-հազարավոր մարտական, բայց էության ՆԱՏՕ-ական-Թուրքական զենքեր: Հայ և վրաց ժողովուրդների անվասնագույությունը, խորհրդային պետական սահմանի հուսալիությունը պահանջում են այս ամենից հետո խորհրդային պառլամենտում ընտրության անել Նախիջևանի հայկական համընդհանուր վերացման և այն ԽՍՀՄ պաշտպանության միևնույնության իրավասությանը հանձնելու հարցը: Բանն որ սահմանի վրա բարբարոսական ելույթները պարզ ցույց տվեցին, որ Նախիջևանն սրգեն, ինչպես պառլամենտը էր պանթուրիզմը, տրոյական Նեոպոլ է դարձել ԽՍՀՄ-ի հանդեպ: Եվ սա, դժբախտաբար, սարսափելի ճեղ մարտություն է: Ծճարտություն, որ նման է Սուվալիթին: Ծճարտություն մի դժբախտության մասին, որը չի կարելի չկանխել: Ստեղծված իրադրություն մեջ թույլ տուլ կառուցել իրեշավոր կամուրջը՝ Նշանակում է չհարգել մեր և ձեր հայրերի հիշատակը: Նշանակում է հիբրավի անհասցատություն չդրսնելու հայրենիքի ապագայի, նրա ամբողջականության, մեր երեսանների սպագաթի նկատմամբ: Նշանակում է չհարգել մեր քաղաքացիական իրավունքները: Իսկ դա, ինչպես հայտնի է, հակասում է Ձեր սկզբունքներին: «Թայմ» հանդեսը վերջերս Ձեզ հարցազրույցով Տասնամյակի մարդը, գրեց, «Մոտիլիդային մարդիկ վաղուց են ընտելացել այնպիսի դեկավարներին, որոնք իրենց խաբել են: Ասելով ծճարտությունը, Գուրաչովը ցնցեց իր համաքաղաքացիներին, նրանց մղելով անուշեղծ չտեսնված քաղաքական ակտիվության և իրենց քաղաքացիական իրավունքների հարգման: Բայց կանքը ցույց է տվել, և վերակառուցումը հաստատել է, որ ծճարտությունն ուսելը քիչ է: Պետք է նաև լսել ծճարտությունը: Խորս մուխ լինել դրա մեջ: Ծճարտության մեջ այն ողբերգության, որն անպարտական կհասնի երկրին, եթե, անտեսելով ողջամտությունը, Սուտը, այնտանեսպիկ կառուցի կամուրջը ծճարտություն մեջ սկս մասին, որ ավելի լավ է խախտել երկնքի օրենքները, քան թե զայրացնել ժողովրդին:

**ՋՈՐԻ ԲԱԼԱՅԱՆ**

*Ավանգարդ, N 4, 10 նոյեմբեր 1999թ.*

Համերկում N 51

**ԽՍՀՄ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի Նախագահ Մ. Ս. ԳՐԻԲԱՆՈՎԻ ելույթը կենտրոնական հեռուառաջտեսությանը**

Ընկերներ: Մենք բոլորս Աղբյուրների և Հայաստանի միջև օրվարտան ազգամիջյան կոնֆլիկտի վկաներն ենք: Մենք բոլորս լրջորեն մտահոգված ենք այն բանի առթիվ, որ սպառել ծագած լուրվաթությունը ոչ միայն չի հանդարտվում, այլև ժամանակ առ ժամանակ սրվում է, ամեն ունգամ հանգեցնելով ժամը հետևանքների:

Վերջին երկու տարում իշխանության կենտրոնակամ մարմինները հստակ էին համբերատարությամբ, կշռադատված գույժել, փորձում ոչ դյուրին պայմանները լուծել բացառապես խաղաղ քաղաքական միջոցներով: Ընկերական երկխոսությունը, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդում, կուսակցության կենտրոնական կոմիտեում, կառավարությունում քննարկումները, ԽՍՀՄ ժողովրդական դեպուտատների ուղևորությունները, Մոսկվայում երկու հանրապետությունների ղեկավարության հետ, դեպուտատների հետ բազմաթիվ հանդիպումները՝ ամեն ինչ օգտագործվել է միայն մի նպատակով՝ համաձայնության հասնել, վերականգնել բարիդրացիական և արագ պես մարդկային հարաբերությունները, ստեղծված փակուղոց դուրս գալու կերպ գտնել և, վերջին հաշվով, նորմալացնել դրությունը Լեռնային Ղարաբաղի շուրջը:

Գույժելով սրգպես, մենք ելնում էինք այն համոզմունքից, որ բռնությունը, թշնամուքը, կոնֆլիկտի շարունակումը ոչ մի լավ բանի չեն հանգեցնի, այլ միայն էլ ավելի կոնսուլտորեն նշնուրաղ, էլ ավելի շատ մարդ կուղին զոհերի, էլ ավելի մեծ բռնության պատճառ կդառնան:

Ցավոք, երկու հանրապետությունների կուսակցական, խորհրդային, պետական մարմինները այդ պայմաններում պատշաճ պատասխանատվություն ու կշռադատվածություն չդրսևորեցին, իսկ երբեմն նույնիսկ իրենց սկզբունքային դիրքերը զիջում էին նացիոնալիստական խմբավորումների ճնշման տակ:

Այդպես պատահեց նաև վերջին ժամանակներս, որք Հավակուն ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի և Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նստաշրջաններում քննարկվեցին ԽՍՀՄ սահմանադրությունը հակասող որոշումներ: Պրանք ոչ միայն չնպաստեցին իրադրության նորմալացմանը, այլև, ընդհակառակը, սրեցին այն, ուժեղացրին հակամարտությունը:

Ոչ մեկ, ոչ էլ մյուս կողմը բունկամության ծախքին չունսացին նաև այն ժամանակ, երբ այն մի ուղանձիր, ուժով հնչեց ԽՍՀՄ ժողովրդական դեպուտատների 2-րդ համագումարի ումբիունք:

Այդ իրադրությունից էլ հենց օգուվեցին հակահասարակական, հակաժողովրդական տարրերը թշնամուքը հետագայում բորբոքելու և կոնֆլիկտը սրելու համար: Ակալվեցին զինված ընդհարումները, հասկուպես սահմանակից շրջաններում և համատեղ բնակության շրջաններում:

ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը սույն թվականի հունվարի 15-ին ստիգվում եղավ հրամանագիր ընդունել Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար Մուկուում և Ադրբեջունի մի բանի շրջաններում և Հարասասի շրջաններից մեկում սպուակրագ դրություն մտցուելու մասին:

Թվում էր, թե դա սխեք է կասեցնի բռնությունը, խելքի բերի ծագուր հեղականերին, ժողովրդական ճամբուների պարսգուխներին, որոնք իրենց սեփական ժողովուրդներին նետել են քուստի ու տառապանքի խոր խորաղը:

Բայց բանականության ճալնը, խորհրդային հասարակության, մեր երկրի բուրբ ժողովուրդների ճալնը այս անգամ էլ անտեսվեց: Երկխոսության, համաձայնության, հանդուրժողականության կոչերը անուշադրության մատնվեցին:

Ավելին, ռազմատեսչ նացիոնալ-կադրերիստները շարունակեցին շիկացնել իրադրությունը, կազմավորել գրոհայինների ջոկատներ, սկսեցին շուքափակել ճանապարհները, օրումավակույանները: Հաճախակի դարձան հարձակումները զինժառայուղների, զինպահեստների իրավապահ մարմինների վրա:

Այդ իրադարձությունները հասկուպես ողբերգական բուուք սուացան Բաքվում՝ ջարդեր, սպանություններ, ամենդ մարդկանց իրենց բնակարաններից հանում և սրտաքուռ հակրապետության սուհմաններից գուպ:

Ադրբեջանում Զայրահեղական ուժերի գործուդությունները սուումում էին ավելի ու ավելի բացուհարո հակրապետական, հակասուհմանադրական և հակաժողովրդական բուուք:

Մի շարք շրջաններում բուի ուժով իրենց ֆունկցիաների կուսարումից հեռացվեցին իշխանության օրինական մարմինները, բալքավեցին կուսավարման կուտուգվածքները:

Հարրուավոր կիւումերերի վրա ոչնչացվեցին պետական սուհմանի ինժեներատեխնիկական կաուուցվածքները: Գորմակուում չեք թացցվում հանրապետությունում իշխանությունը բուի զավթելու խնայիրը:

Այդպես չեք կուտոլ շարունակվել: Անմեղ զոհերի նկատմանք խորը կուրեկցանքի հետ մեկտեղ երկրում աուսգուանում էր փոգովմունքն ու զայրուպթը հանցավոր գործուդությունների, դաժան բռնության և վանդալիզմի, օրենքների ուննախարման փաստելի աղթիվ:

Խորիդային մարդիկ հիմուավորված կերպով երկրի ղեկավարությունից պուհանջեցին վճուական միջոցներ ձեռնարկել օրինականությունն ու իրավակարգը վերականգնելու, մարդկանց կյուների սուվսանգուությունն ապուուվելու համար:

Ուրք այրեն գիտեք, ԽՍՀՄ Գերագույն խորիդի նախագահության հրամանով Բաքվում արտակարգ դրություն է մտցված, ներքին գործերի մինիստրության գրքերի և խորիդային բանակի սուորաքուժամուումուոը մուել են քուղաք:

Նրանք գրավել են հանգուցային օրեկուները, իրենց վերահսկուդության տակ են աուլ պետական հիմնադկները, վճուական միջոցներ են ձեռնարկվում ջարդարայուների, անկարգությունների կազմակերպիչների ու սարդիչների դեմ: Հանցավոր տարրերից վերցվում են հրազենը և զինամթերքները:

Ցավոք, զոհեր կան: Որոշ վարերում զինուրական սուորաքուժուումներին տեուրիստները կրակով դիմավորեցին, և նրանք հարկուտրված եղումն ի պատասխան գենք գործարդել:

Այսօր դժբախտությունը մտել է ոմանց տները: Ես իմ ամենասանկեղծ ցավակցությունն եմ հալտնում այդ ընտանիքներին:

Բաքվում, Ադրբեջանի և Հայաստանի սահմանամերձ շրջաններում, Անդրկովկասի այլ շրջաններում տեղի ունեցած ողբերգական իրադարձու թյունները մինչև վերջ բացահայտում են ազգայնական մոլեգնության, սրբ բազան ազգային զգացմունքները չտրապկելու զինը: Հանցագործություն է մարդկանց դուրել կուր ատելության, եղբարուսական պատերազմի խելս ցընրության:

Պետության պատրեքն է վերջ տալ անօրինակամությանն ու անմարդ կանխությանը, վճռակամորեն կանխել մարդկային կերպարանքը կորցրած ծայրահեղականների հանցավոր գործողությունները, որոնք պատրաստ են ուրիշներին զոհաբերել հանուն իրենց անձնական հավակնություննե րի, շահագիտական նպատակների, իշխանության ծայրափ:

Պետության պատրեքն է վերադարձնել մարդկանց խաղաղությունն ու անվտանգությունը, երկու հանրապետությունների ժողովուրդների ազատ, դեմոկրատորեն զարգումարու, նորմալ աշխատելու, հանգիստ ապրելու, ե ռեխաներ մեծացնելու ու դաստիարակելու հնարավորությունը:

Նորիդային բանակի և ներքին զորքերի զինվորներն ու սպաները կատարում են ԽՍՀՄ սահմանադրություն և օրենքի պաշտպանության ի ռենց պարտքը:

Ղեկավարությունը հուսով է, որ ձեռնարկված միջոցները կհասկացվեն և կպաշտպանվեն մեր երկրի բոլոր ժողովուրդների կողմից:

Այս ժամին Ադրբեջանի, Հայաստանի բոլոր քաղաքացիներին կոչ եմ անում ցուցաբերել իմաստնություն ու ողջամտություն, չենթարկվել պու փոկացիոն լուգունգների ու գործողությունների: Բոլոր խաղվածներին, մո լորվածներին կամ բռնի ուժով հանցավոր գործողությունների մեջ ներքաշ վաձներին կոչ եմ անում ուղքի գալ, խորը մտածել և կունգ առնել:

Ձեզ բոլորիդ ինդրում եմ ամեն կերպ աջակցել քաղաքացիական խա ղաղության վերականգնմանը, մեզ բուժին ինկամ փորձություն համատեղ հաղթահարումանը:

Խորապես հավատում եմ, որ ողջամտությունն ու պատասխանատվու թյունը կհաղթունակեն, կգերիշխեն:

Այսօր, ինչպես երբեք, մեզ անհրաժեշտ են համագային հումաձու րություն, սերտ հումագործակցություն, միմյանց օգնություն՝ հանուն մեր պետության բոլոր ժողովուրդների լավագույն կյանքի:

Խաբրդային Հայաստան՝ Քեբի, N 19, 23 նոյեմբեր, 1990թ.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՍՀ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ԽՈՐՀՐԴԻ

Ո Ր Ո Շ ՈՒ Մ Ը

1990 ԹՎԱԿԱՆԻ ՀՈՒՆՎԱՐԻՆ ԲԱՔՈՒ ԶԱՊԱՔՈՒՄ ԵՎ ԱՊՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ԽՍՀ ՄԻ ԶԱՐՔ ԱՅՆ ԲՆՎԱԿԱՅԵՐԵՐՈՒՄ ԿՍՏԱՐՎԱԾ ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ՆԵՐԻ, ԶԱՐԴԵՐԻ ԵՎ ԱՅՆ ՈՃՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՈՒ ԴՐԱ ԼԵՏԵՎԱՆՔՈՎ ՈՇԳԻՈՆՈՒՄ ԻՐԱԿԻՃԱԿԻ ԱՌԱՎԵՆ ԱՐՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը նշում է, որ 1990 թվականի հունվարին Բաքու քաղաքում, Ադրբեջանական ԽՍՀ մի շարք ուղ բնակա վայրերում տեղի ունեցած ողբերգական իրադարձությունները խիստ սրե ցին իրավիճակը ռեգիոնում: Կատարվել են հալազգի տասնյակ անձանց սպանություններ, աճազակային հարձակումներ կրանց բնակատանների վրա, ջարդեր, կողոպուտ, վանդալիզմի այլ ակտեր: Կուն հարյուրավոր կի րավորներ, հուզարավոր բռնագաղթվածներ, բազմաթիվ են բռնության փաստերը ուս և այլուզգի անձանց, ինչպես նուս՝ զինձատառղների ըն տանիքների նկատմամբ:

Ամուզայիթում կատարված հանցագործություններին բաղադրական գնուհատական չուալը, ամեն ինչ իուլիզանուկան ու բրեական աուրերի գործողությունների հանգեցնելու, նրանց քաղաքական ու գաղափարական Եությունը կուձկելու, կատարվածում կազմակերպված ըեղաուգամուտուուն չոտենելու միտումը փաստորեն հանգեցրին բոնության եեուագա ձաձլմու ող ոչ միայն Ադրբեջանի հալ ազգաբնակչություն, այլև ոուաների, էրեանե րի և այլազգի ունձանց նկատմամբ:

Հայրան հանրապետությունում ստեղծվել է մի իրավիճակ, ոյտեղ իր ուզգային իրավունքների, ժողովրդավարության և օրինականության պաշտ պանության համար պաղաքող ազգը կարող է վերածվել ֆիզիկական բրո նությունների, ջարդերի և վանդալիզմի օբյեկտի՝ անվտանգության երաշ խիքի լրիվ բազակայության պայմաններում: Իրադարձությունները ցուց տվեցին, որ Ադրբեջանի կաուավարությունը միջոցներ չձեռնարուեց հալերի նկուտամբ բոնությունուըր կանխելու համար:

Բաքվի իրադարձությունները վկայում են ոչ միայն մարդու անեու նադրական իրավունքների կուպիտ խախտումների մասին, այլև հանդիսա նում են ազգայնամուլական սունձագերծձան և ոուսալական աուելության ուղղակի պրոտուհարություն, ոյր ԽՍՀՄ օրենսդրության համաձայն ենթա կա է խտագույն պատժի: Դյանը միաժամանակ միջազգային կազմակեր պությունների կողմից սուսմանված մարդու իրավունքների ոտնահարման աննախաղեպ փաստեր են:

Վանդալիզմի և եղեռնագործության այդ ակտերը քաղաքակիրթ աշ խարիի պատմական անախորնիզմի երևույթներ են: Դյանը խորապես հա կավերականուուցողական են իրենց քաղաքական Եությունը, և եթե ֆիզիկա



կան բոլորիս մեթոդները դառնան գործողությունների շարժարկը, ապա դրանք անանցանելի արգելք կհանդիսանան մեր երկրում ոչ միայն ուզգա լին. - այլև սոցիալական պրոգրեսների լուծման համար:

Լարվածության անսպասելի սրում առաջացրին զինված ընդհարումները երկու հանրապետությունների սահմանամերձ շրջաններում: Իսկ Հայաստանից մի քանի կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող շուրջ 800 կմ երկարությամբ պետական սահմանի արվեամբ, որը հնարավորություն ընձեռեց Հայկական ԽՍՀ սահմանների շրջակայքում հրոսակների զինված շուկաների ունեցել երումուտի համար, առավել շիկացրեց առանց այդ էլ պայթյունավտանգ իրավիճակը, խթանեց Ադրբեջանում կատարվող չարագործությունները, անկառավարելի դավաճանող իրադրությունը հանրապետությունում և ռեգիոնում: Անբացատրելի է այն փաստը, որ չնայած հայ ազգաբնակչության նկատմամբ կիրառվող ջարդերի առկայությունը, Բաքվում զորքեր մտցվեցին անների ուղադրումով, այն պահին, երբ ծայրահեղականների սանձարձակությունների հետևանքով այնտեղ գրեթե հայեր չկային:

Չնայած ռեգիոնում իրադրության կայունացման ուղղությամբ ձեռնարկված միջոցներին, վիճակն առայժմ մնում է բարդ ու լուրվիժ, շարունակվում է Հայաստանի և ԼՂԻՄ-ի շրջափակումը, փակ է Գորիս—Ստեփանակերտ ծանապարհը, խզվել է կապը Հայկական ԽՍՀ և Ադրբեջանական ԽՍՀ Նախլարի ու Զահումյանի շրջանների հայաբնակ գյուղերի միջև: Իրադրությունն ավելի է բարդացնում երկրի պաշտպանության և քաղաքացիական ավիացիայի միևնույնությունների կողմից՝ Զահումյանի շրջանի և Գետաշենի ենթաշրջանի հուլիսյան գյուղերի հետ ուղղաթիռային թռիչքների արգելումը, որը ծանր հիվանդներին զրկում է նույնիսկ բժշկական անհրաժեշտ օգնություն ստանալու հնարավորությունից: Եթե այս ամենին ավելացնենք նաև շուրջ երկու տարի շրջափակման մեջ գտնվող, քաղում գրկանքների, հալածանքների և քաղցի ենթարկվող, ֆիզիկական և բարոյական հսկայական կորուստներ կրող արցախահայության վիճակը, ապա պատկերն ամբողջական կլինի:

Աժում է Ադրբեջանից փախստականների հոսքը: Նրանց թիվը Հայկական ԽՍՀ-ում կազմում է մոտ 240 հազար մարդ, որն էլ ավելի է խրոցնում իրավիճակը: Ադրբեջանից օրկրի տարբեր վայրեր են բռնագաղթվել տասնյակ հազարավոր հայեր:

Իրադրությունների զարգացման ընթացքը ունեցել է լուրջ հաստատում է այն իրողությունը, որ Լեռնային Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչության ինքնուրույն պահանջի շուրջ սանձազերծված իսկախույսական գործողությունների շղթան՝ Մումգալիթից մինչև խորհրդա-պարսկական սահմանի վրա կատարված վայրագությունները, պետական սահմանի գանգվածային խախտումները և մեծ քանակությամբ զենքի ներմուծումը, Լենքորանում և Ադրբեջանի այլ վայրերում խորհրդային իշխանության տապալման փորձերը և, վերջուպես, Բաքվի հայության ցեղասպանությունն ու քաղաքի այլազգի բնակչության կոտորածները ու ծխածուխային է

ադրբեջանական ազգայնամոլների և անջատողականների հեռուն գնացող ծրագրերը քողարկելու համար: Երկրի ղեկավարությունը շարունակում է ռեգիոնում ստեղծված իրավիճակը բացատրել Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչության ինքնուրույն պահանջով, ուր գոյծնականում առաջ է բերում երկրի լայն հասարակականության տնայաստ վերաբերմունքը ամբողջ հայ ժողովրդի նկատմամբ:

Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը գտնում է, որ ԼՂԻՄ-ում սահմանված արտակարգ իրադրության պայմաններում, մասնավորապես տեղի ունեցած իրադրություններից հետո, Ադրբեջանի կազմկոմիտեի գործունեությունը ազակարյունացնում և սրում է վիճակը մարդում և Հայկական ԽՍՀ-ում:

Ադրբեջանում կատարված ոմրագործությունները զայրույթ ու վրդովմունք են առաջացնում հայ ժողովրդի, բոլոր ազնիվ մարդկանց մոտ, ուժեղացնում են երկու հարևան լիակառավարությունների հակամարտությունը: Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդում, հանրապետության կուսակցական ու խորհրդային մարմիններում փախստականներից, աշխատավորական կոլեկտիվներից և հասարակական կազմակերպություններից, առանձին քաղաքացիներից բազմաթիվ գանգատներ ու դիմումներ են ստացվում Ադրբեջանում հայերի ցեղասպանությունը դատապարտելու և այդ հանցագործության կազմակերպիչներին ու իրականացնողներին պատասխան տրվելուն ենթարկելու պահանջով:

Սումգալիթ-Բաքու ուղեբեզակյան իրադրությունների շղթան մեկ անգամ ևս հավաստեց նման վայրագություններին անհապաղ քաղաքական գնահատական չտալու անհանդուրժելիությունը: Մարդկանց նկատմամբ, մասնավորապես ըստ ազգային հատկանիշի ջարդեր ու սպանություններ կազմակերպողներին չպատժելու իրողությունը: Այս ամենից հետո, ինչպես նաև կենտրոնական իշխանությունների կողմից Ադրբեջանում և Հայաստանում տեղի ունեցած դեպքերի միջև հավասարության նշան դնելը, երկրի մասսայական ինֆորմացիայի որոշ միջոցների կողմից հասարակական կարծիքը մոլորեցնելու փորձերը, նույնիսկ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի որոշումից և ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի Նախագահության էլա մանադրից հետո Հայաստանի և ԼՂԻՄ-ի շրջափակումը չվերացնելը հայ ժողովրդի մեջ անվստահություն են ծնում կենտրոնական իշխանությունների, երկրի Գերագույն խորհրդի նկատմամբ, խթանում են բացասական տրամադրությունները:

Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը իր դժգոհությունն է հայտնում այն իրողության առթիվ, որ նրա կողմից ընդունված հայ ժողովրդի համար բախտորոշ ու սկզբունքային շատ որոշումներ անհետևանք են մնում կենտրոնական իշխանությունների բարձրագույն մարմինների կողմից, ուրի հետևանքով հեղինակազրկվում է հանրապետության բարձրագույն օրենսդիր մարմինը, աշխատավորների մեջ թերահավատություն առաջացնում իշխանության կենտրոնական մարմինների նկատմամբ:

Հովհաննես Թորոսյանի Ազգափաստական Հանրապետության Գերագույն խորհուրդը որոշում է.

1 Պատուպարտել հազերի ջարդերը Բաքվում և Ադրբեջանական ԽՍՀ մյուս շրջաններում և դրանք գնահատել որպես հայ ժողովրդի նկատմամբ ցեղասպանության շարունակություն:

2 Պատանջել ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդից.

ժանաչել և դատապարտել 1990 թվականի հունվարին Բաքվում և Ադրբեջանական ԽՍՀ մի շարք այլ բնակավայրերում հազերի ցեղասպանությունը.

ստեղծել դեպուտատական հանձնաժողով կառարված իրադարձությունների պատճառներն ուսումնասիրելու և հարցը ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի ու ժողովրդական դեպուտատների երրորդ համագումարի քննարկմանը ներկայացնելու համար.

անհետաձգելի միջոցներ ձեռնարկել և ամուր երաշխիքներ տալ նշման վարագ ակտերի կրկնությունը բացատրելու, Ադրբեջանում և Բաքվում բնակվող հայ ազգաբնակչության, այլազգի քաղաքացիների անձեռնմխելիությունը և անվտանգությունն ապահովելու համար.

խիստ պատասխանատվության ենթարկել 1990 թվականի հունվարին Բաքվում և Ադրբեջանական ԽՍՀ մյուս շրջաններում տեղի ունեցած ոճրագործությունների կազմակերպիչներին և իրականացնողներին.

պահանջել ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի երրորդ նստաշրջանում քննարկել Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզում տիրող իր. վիճակը:

**Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ՝**  
**Հ. ՌՍԿԱՆՅԱՆ**

**Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության քարտուղար՝**  
**Ն. ԱՏԵՓԱՆՅԱՆ**

**13 փետրվարի 1990 թվական, քաղ. երևան**

*«Նորհրդային Հայաստան», № 39, 16 փետրվարի, 1990թ.*

Հավելված № 53

### **Ղ. Տ. ՅԱԶՈՎԻ ԵՆՈՒՅԹԻՑ**

Բանակը ինտերնացիոնալ մարմին է: Ես չեի կամենու գնահատել ադրբեջանցի դեպուտատների և հայ դեպուտատների ելույթները: Պա իսկապես կկրեի կողմերից որևէ մեկին պաշտպանելու բնույթ: Բայց իմաստասիրության մեջ կա մի այսպիսի հասկացություն՝ առուջնային և երկրորդային: Ինչ-որ մի բան, այնուամենայնիվ, այս երկու կողմերի գործողություններում, փոխհարաբերություններում առաջնային էր, և ինչ որ մի բան էլ

դարձել է երկրորդային, որն էլ ընդունեց վիթխարի ուղեբեգության ձև: Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի հանձնաժողովի հայտարարության մեջ, նախապատրաստված մյուս փաստաթղթերում, նյութերում, տե ստիճիներում, որոնք տարածվել են դեպուտատների շրջանում, աշարքու թունը սեեղվում է սուկ հունվարի 19-ի և 20-ի իրադարձությունների վրա: Պա արվում է միտումնադոր և սուկ մի նպատակով, որպեսզի այն ցնցում ների համար, որոնք արդեն երկար ժամանակ է ինչ տեղի են ունենում Անդրկովկասում, մեղքը բարդեն կենտրոնի, երկրի ղեկավարության, բա նակի վրա, դեպուտատներին շօղեն ճշմարտությունն իմանալուց: Իսկ եթե ճշմարտությունից խոսենք, ապա ծայրահեղականների գործողություններին համատարած բռնություն էին: Բռնությունն այտահարվում էր նրանում, որ թե հայերը, թե ադրբեջանցիները երկար ժամանակի ընթացքում զինվում էին: Ես կանգ չեմ առնի ժանրումանների վրա, բայց հասկացեք, թարսնվում էին ոչ թե պարզապես ինչ-որ առումձին փոքր ստորաբաժանումներ, այլ ռազմականացված պահպանությունը. մարզային զինկոմիսարիատները, ՆԳՄ մարմինները, մեկ անգամ թալանիցին Լուվինսկ սահմանապահ ջոկատի պահեստը: Միանգամից հափշտակվեցին 133 ավտոմատ, ավելի քան 500 նռնակ և բազմաթիվ այլ ռազմագույք: Աղոթմամ հարձակում է գործվել ռադիոկոկացիոն վաշտի վրա: Կասկածել են զինվորներին, ոչ մի այն 40 ավտոմատ հափշտակել, այն շարքից դուրս բերել ռադիոկոկացիոն կայանը: Ես էլ չեմ կրկնի, բերելով բռնության այլ օրինակներ: Բռնության հետևանքով ավերվել է պետական սահմանը: Իրենց հետ գնեքեր, բերած իրանցիները միայն դրա հետևանքով կարող էին հայտնվել Պաշկինոյում, Ջուլայաբադում: Այդ գնեքով նրանք այնտեղ առևտուր էին առում: Կան փաստական ապացույցներ: Բռնության օգնությամբ նույնիսկ կազմակերպվեց Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի, այսպես կոչված, Նրս տաշրջանը, որը զորքերին դատապարտելու որոշում կալացրեց:

Պարզապես այդ նստաշրջանին ներս էին բռել, և ամբոխը բաց չէր թողել այնքան ժամանակ, քանի դեռ արտակարգ դրություն մտցնելը և Բոքվում զորքեր մտցնելը դատապարտող որոշում չէր ընդունվել: Հավա նորեն հարկ չկա հանգամանորեն անդրադառնալ զորքեր մտցնելու բոլոր մանրամասներին, բայց ես կցանկանայի պատասխանել ակադեմիկոս Աբասովին, որը խոսեց այն մասին, թե զորքերը մտան զիշերը, մտության քողի տակ, հանկարծակի: Պե, դա ի՞նչ հանկարծակիություն էր, թե մի ամբողջ շաբաթ շարունակ ամրություններ էին պատրաստվում (մի դեպքում մինչև՝ 200 կմ երկարությամբ, մի այլ դեպքում՝ մինչև 60 կմ): Եվ ոչ թե ինչ-որ թափոններից էին այդ ամրությունները կառուցվում, այլ նոր ԿրԱԶ-ներով, ԿոմԱԶ-ներով, դրանց արանքում պարտադիր կելուով բեն գատար մեքենաներ էին դնում: Այս ամենը ետակցվում էր, ամրացվում, պատրաստվել էին հրկիզող խառնուրդով շէր, և այս ամբողջ պահպանվում էր գրոհայինների կողմից. Ամեն մի այսպիսի բարիկադում կամ արգելակուտակում 70-ից մինչև 700 մարդ էր գտնվում: Մի՞թե դա հանկարծակիություն էր, եթե տաքսամեքենային հովաքակարսի բուրդ միջոցները, որոնք տաքսավորված էին ռադիոկայաններով, շրջում էին քաղաքով

նել և հողորդումնել վարում յայդ արածչոր վարում, որտեղ ինչ որ բան շարժվում էր, բալլում: Նրանց տրամադրության տակ կապի միջոցներ կա լին: Ջինվորականների յորաբանչոր բազմ հարտի էր, յորաբանչոր քալի մասին հողորդվում էր Բաքվի բնակիչներին: Գիշերվա թողի՝ տակ: Բայց մենք հույս ունեինք, որ կարգին մարդիկ, բոլոր դեպքերում՝ գոնե երեխաները, գիշերվա 3-ից մինչև 4-ն ընկած ժամանակահատվածում թը-  
նամ են լիտում: Ուստի մենք որոշեցինք արթերը մտցնել այն հաշվով, որ Նրանց գիշերվա ժամը 3-ից մինչև 4-ը սեղաբաշխվեն իրենց հատկաց ված վայրերում՝ կարգուկանոն պահպանելու համար: Երբ խոսում են տան կերի թրթուրների տակ գտնված հարյուրավոր մարդկանց մասին՝ այդ ամենը զրպարտություն է: Ամենավրտաբեր տարիքով մարդը, որը գտնվել էր առաջին երեք օրերի ընթացքում, 14-ամյա մի տղա էր, որը գտնվում էր գրոհայինների շարքերում: Ո՛րք են այստեղ երեխաներ: Իսկ ամենատարի քավոր կինը՝ ծնված 1915 թվականին, մահացել էր ինֆարկտից, բայց թաղվել էր որպես տանկի թրթուրների տակ գտնված: Յուրաքանչյուր բալլ լում՝ զրպարտություն, կեղծիք (աղբբեջանցի դեպուտատները բարձրանում են տեղեկից և սկսում են դուրս գալ դահլիճից):

Ի դեպ, այն ընկերը, որը հեռանում է, իսմայիլով է ազգանունը, գիշե րը ինձ ճոտ եկավ Մելնիկովի հետ, պնդում էր, որ մարտեր չեն մղվում ու-  
սումնարաններում, Բաքվի ուսումնարաններում, ծովային ուսումնարա-  
նում: Մի քանի աղբբեջանցիներ... (կանացի ձայն՝ աղբբեջաններն ինչ-որ  
բան է ասում):

Գերագույն խորհրդի այն նստաշրջանին, որը դեկավարում էր ընկեր Կուֆարովան, 12 դեպուտատներ եկան և ասացին՝ ուսումնարանում մարտ է գնում: Ես ասում եմ՝ խնդրեմ, սառ ձեզ հետևակի ռազմամեքենա, մեկ-  
նեցեք այնտեղ, տեսեք: Գնացին, ոչինչ չգտան, ոչ մի մարտ: Բացեցին  
զինամթերքի պահեստը, քարկցին, գննեցին պահեստը:

...Ընկեր Մելնիկովն ինձ ասում է՝ «Ես չե՛» որ 4 ժամ սկստեղ կանգնած մնացի, ես ցանկանում էի, որ ինձ գնդակ դիպչեր, ես շատ անոթ էի զգում, որ դու հաստատել եմ, Գնացինք ռազմածովային ուսումնարան (դահլիճից կրկին կանացի ձայներ են լսվում) և ռազմածովային ուսումնարանում ոչ մարտ էր տեղի ունենում, ոչ հրաձգություն»:

Ափսոս, որ դուրս եկան (աղբբեջանցի դեպուտատներին նկատի ունի): 2ե՛ որ պետք է հասնել նման սրբապղծության՝ թաղել են 49 մարդ, իսկ փորել են 150 գերագման: Հանուն ինչի՞, ինչի՞ համար, ինչո՞ւ: Այս ամենն արվել է այն բանի համար, որպեսզի ինչ-որ ձևով պատասխանատվություն չից խուսափեն իրենց սեփական ժողովրդի առաջ, մեղքը զցեն կենտրոնի վրա: Այն, ինչ գրում էին ոչ պաշտոնական կազմակերպությունների ան-  
դամները և փակցնում փողոցներում, ճիշտ նույն բանն էլ ընկեր Կուֆարովայի հայտարարությունն է, որը մեղադրում է արտակարգ դրության մտցնու մը և զինված ուժերի մտցնումը: Ջինվորները, և ես պետք է նրանց պաշտ պանեմ, իրենց արժանավայել պահեցին: Այստեղ էր ՆԳՄ-ի սերժանտնե-  
րից մեկը, երկր երեկ շատերն են նրան տեսել, որին մի կին էր դիմել՝ «Օգ

նիր, ես վախճում եմ մտնել մութ կրթանցք»: Նա գնում է ուղեկցելու, հենց առաջին իսկ ոնկյունում նրան շքմեցնում են, բարձր տալիս ընակա-  
յան, աչքերը կուպում, մերկացնում և ի վերջու սահման են, վզին օղակ գց-  
ցում և նետում գերեզմանոց: Այս սերժանտը կենդանի մնաց, իր մեջ ուս  
գտավ, կարողացավ դուրս պրծնել այդ օղակից, եկավ և այսօր մեկը նրան  
թույլ տվեցինք զնայ մայր մոտ՝ Լենինգրադ: Իսկ շուրջ զվեդրե՛ս՝ միջն-  
այժե՛ էլ դեռ չեն գտնվել, իսկ եթե ոմանց էլ գտել ենք, ապա փորները զգն  
պահներով ձուլված է՝ դեպ, բոլոր գտնվածների վնասումը ցույց է տալիս, որ  
Նրանց կեսը մեջքից էին սպանվել: Երբ գորբերը ներս էին մտնում, պաշտա  
նապես հրաման տրվեց՝ «Չկրակել: Միայն, երբ կատիճից վառուց արտնա-  
սին ժամանակ իջավունք ունես պաշտպանել կաթար»:

...Մի քանի խուճ մասնագիտական մարզվածություն մասին: Երբ օ-  
դալավակայանից դուրս էինք գալիս, մի քանի տասնյակ ուժումնեքենա  
րից, բեկառապներից կազմված արտեպուտատակը պաշտպանում էր 70 ես  
զիանոց խումբը: Այնժամ հետախուզական վաշտը սրբելեք վերացրեց 7  
րուպեի ընթացքում: Այնպես որ, խոսել մասնագիտական պատրաստակուն  
թյան մասին, թե դեսանտայինները կամ զինվորները կրակել չեն կարողա  
նում, սուտ է: Ամբողջ բանն այն է, որ բոլոր գերանոցները ոչ թե պարզա  
պես շրջապատել էին, այլև շուրջը գտնվող շենքերի երկտորդ հարկերը,  
այդ բոլոր նաև մակ կանոն հիվանդանոցը, հիվանդանոցից, շանիչներից  
ազատել էին: Գրոհեալով, որ մանկական հիվանդանոցի վրա չեն կրակե-  
լ, այնտեղ տեղավորել էին դիպուկահարների, տեղաբաշխել գրոհայինների,  
բացի դրանից, հզոր յուսարձուկներ էին դրել զինվորական ավանդ լուսա  
վորելու համար, եվ դեռ զինվորները ներս չէին մտել, երբ նրանց հրամա-  
նով լուսարձակները միացվեցին, և սկսվեց դաժան կրաձգություն այն զին-  
վորների վրա, որոնք տեխնիկան վարելու համար գինավաշխվել էին Ռուստ  
վի ճարգի և Կրասնոդարի երկրամասից: Այնտեղ ստուգինք զոհեց 4  
մարդ, և առաջինը վիրավորվեցին դեսանտայինները: Ե՛մ, ընկավնորար, երբ  
շարաքանները բառաք մտան, բոլոր պատմականներից կրակ էին տե-  
ղում, և ես նույնիսկ նասերածում եմ, թե սպորթ գեսանտայինների՝ կրա-  
կցներից են գոհվել խաղող բնակիչները: Որովհետև այս կողմից կրակում  
են, աչք կողմից կրակում են, ո՞րք է թոչում գնդակը, ո՞րք ընդակից է վրա  
վորվել մարդը, ի՞նչ խմանաս: Ե՛վ զինվորական դատախազությունը, և՛  
բաղաբաշխական դատախազությունը ձգտում էին, որ յուրաքանչյուր զիակ  
բուժվանվի ինչպես հարկն է: Ոչ մի դիակ չտվեցին բուժվանման, թե իր  
մահմեղական օրենքները դա թույլ չեն տալիս: Ես հանդիպեցի ետրզամե  
ծար շեխին: Նա հաստորարեց, թե մենք այնքան դաժան ենք, որ մի ձեռ  
կնոջ վրա միսնզամից 73 գնդակ ենք արձուկել: Ես ասում եմ, այդպես չի  
կապող պատահել, որ մի ձեռ կնոջ վրա՝ 73 գնդակ: Նա թե՛ այդպես են աս-  
ում: Ես ասում եմ՝ քուցե ճիշտ չեն ասում, թույլ տվեք բուժվանենք բոլոր  
զիակները: Նա թե՛ մահմեղական օրենքներով այդ բանը չի թույլատրվում:

Հուլիանորեն, բավական է փաստեր բարեն, կցանկանալի խոսել գլխա  
վորի մասին:

Կարգուկանոն լինելու համար ուժ հրաժեշտ է, որ գեներ կրեն նյանը, ուժքեր դրա իրավունքն ունեն: Ներկայումս Անդրկովկասում, երեք հանրապետություններում, ըստ մեր հաշվարկների, շաղաքացիների ձեռքին կա մոտ 130 հազար միավոր ամեն տեսակ զենք: Առաջինը, որին պետք է ձեռնաձուլվի լինի Գերագույն խորհուրդը, դա զենք առգրավելու մասին օրենքն է: Նա, ով չի հանձնել զենքը, պիտի հանցագործ է, պիտի հետազոտվի և քննվի:

Երկրորդը, ըստ իս, ազգայնականության դատապարտումն է որպես երևույթի և վերջիվերջու, հարկավոր է սահմանել այն կարգավիճակը, որը պետք է ունենա Լեռնային Ղարաբաղը:

Երրորդ, ես համաձայն եմ թեկուզ հենց վաղը գործերը դուրս բերել և հետազոտություն տալ, որ հենց իրենք կարգ հաստատեն իրենց մասը: Բայց ինչ վերաբերում է հանրապետություններում գտնվող միլիցիային, ապա նրանք արդեն հարմարվել են, ամեն ինչ արվում է ազգային հիմքի վրա, ո՞ր դեպ առած, միլիցիայի շրջանային բաժինները մաքրագործելիս, շիտովն ասենք, Կրասնավոդսկում ոչ մի միլիցիոներ չի վերավորվել՝ զենքը կամովոր է հանձնվել: Նույն կերպ զենքը կամովին է հանձնվել նաև Ադրբեջանում: Նույն կերպ զենքը կամովին է հանձնվել նաև Հայաստանում: Այն զենքը, որը ուսումնական էր, հեշտությամբ կարելի է նորոգել: Նորոգեցին, և ուսումնական զենքը դարձավ մարտական: Նույն էլ կարկտախար հրանոթների դեպքում: Սենք գիտենք, որ դրանք կարող են օգտագործվել: Անցյալ տարվա աշնանը հավաքեցինք փակադակները: Բոլորը՝ մինչև վերջին փակադակը պատրաստեցին, և այդ կարկտախար հրանոթներն օգտագործվեցին հարվածներ հասցնելու համար: Չարեւուզում մեզ մի տանուցուց տվեցին, որի վրա այդ էր ընկել, տանիքը արկել, առաստաղը քանդել: Իսկ արևոտը երեխաներ են եղել: Այս ամենը սպառնում է մարդկանց կյանքին, և ես կարծում ամ, որ ինչքան էլ դատապարտեն զինված ուժերին, մենք հրաման ենք կատարել, այդ հրամանը զինվորները կատարել են արժանավայել կերպով, իսկ ես էլ կցանկանալի ինդրել, որ հենց զինվորն աշխատանքը գնուհատվի:

«Ազատագործ», № 36, 5 մարտի, 1990թ.

Հավելված № 54

**ԼՂԻՄ-Ի ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ԿՈԶԸ ԺՈՂՈՎՈՐԻՆ**

Հավելանակիցներ:

Այժմ Ադրբեջանում տեղի ունեցող աննախադեպ զանգվածային ջարդերն ու հայրենի սպանությունները «սոււնցայիթի» անմիջական շարունակությունն են, այդ հրեշտվոր ոճրագործության կազմակերպիչների անկասկածելիության հետևանքը: Ադրբեջանի և մտղովորական ծովափի ղեկավարների բացահայտ կոչերը, Բաքվի, Լեռնային Ղարաբաղի, Շուիրամանի շրջանի և Գետաշենի ենթաշրջանի հայ բնակչության դեմ ուղղակի զինված

գործողությունները մեզ պարտավորեցնում են պատրաստ լինել հետ մղելու ամեն մի ասպատակություն: Հայ ժողովրդի բախտի համար այս պատասխանատու ժամին մենք ձեզ համախմբման և արիության կոչ ենք անում: Ամենուրեք պահանջվում է ուժերի ու միջոցների առավելագույն մոբիլիզացիոն բնակչության պաշտպանության համար: Ատեղծված արտակարգ իրավիճակում անթույլատրելի են չնտածված գործողությունները, խուճապահարույց լուպերի տարածումը: Հարկավոր է անհրաժեշտ պայմաններ ստեղծել զինված կոնֆլիկտների կանխման խնդիրը կատարող գործակալներին ստորաբաժանումների համար, կոնֆլիկտներ, որոնք ճեճաթիվ գոհերի տեղիք են տվել, այդ թվում նաև զինժառանգների շրջանում:

Մեր ժողովուրդը բոլոր ժամանակներում պատվով և արժանապատվությամբ է դիմագրավել մեր հողը պղծելու ամեն փորձերը:

Այդպես կլինի նաև այս անգամ:

**ԼՂԻՄ-Ի Ազգային խորհուրդ**

«Ազատագործ» Հայաստան, № 13, 16 նոյեմբեր, 1990թ.

Հավելված № 55

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՍՀ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅԱՆ**

Գ Ի Մ ՈՒ Մ Ը

**ԽՍՀՄ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅԱՆԸ**

Բնության ակտիվ ուղեկցվող վախի ներշնչման, բացահայտ շան տաժի ու սպանակիչների մթնոլորտը, ճանապարհների երկարատև շրջափակումը և օդային տրանսպորտի թոփշների արգելումը, որը գոծնակաւում բնակչությանը զրկել էր կենսապահովման և բուժօգնություն միջոցներից, հանգեցրին նրան, որ Ադրբեջանական ԽՍՀ Խանրայի շրջանի Գետաշենի ենթաշրջանի Ազատ և Կանոն գյուղերի բնիկ հայ ազգաբնակչությունը մի բանի օրվա ընթացքում լքեց իր նախնիների հողը: Այսօր նույն սպառնալիքը կախվել է Արցախի, Խանրայի ու Շուիրամանի շրջանների և ԼՂԻՄ-ի մյուս հայկական գյուղերի վրա:

Ինչպես վկայում են այդ շրջանների բնակիչները, չնայած գործող պարետային ժամին, հայերի ֆիզիկական ոչնչացման սպառնալիքի տակ, ԽՍՀՄ ՆԳՄ ներքին գործերի ստորաբաժանումների աջակցությամբ, նրանց ստիպում են ձևակերպել աների առումախ, ըստ որում թույլ տարավ փաստաթղթերի կեղծում:

Հանրապետության ղեկավար ու իրավապահ մարմինները վերոհիշյալ գյուղերի բնակիչներից ստանում են բազմաթիվ զանգատներ՝ իրենց տների ստիպողական վաճառքի մասին, Այնուամենայնիվ տասնյակ ընտա

նիշները հրամարվել են տները վաճառելուց, հիսունից ավելին վերադառնալու ցանկության են հարմարել:

Հայկական ԽՍՀ ներքին գործերի մինիստրության ղեկավարությունը և Գետաշեն գյուղի բնակիչները ս. թ. մարտի 7-ին դիմել են Ադրբեջանական ԽՍՀ Խանլարի շրջանի ղեկավարությանը և ԽՍՀՄ ՆԳՄ ներքին գործերի պետ, գեներալ-գնդապետ Յու. Վ. Շատալինին՝ ընդհարումներից խուսափելու համար, մինչև ԽՍՀՄ դատախազության կողմից այդ գանգատներին քննարկումը, հիշյալ գյուղից արդեն զանազաններով շքեակեցնելու խնդրանքով:

Սակայն մարտի 8-ին՝ ընկ. Շատալինի տված խոստումի հաջորդ օրը, Կածու գյուղը բնակեցվել է ադրբեջանցիներով, գյուղերի միջոցով բռնի վտարելով սղենեղ մնացած կալ ընտանիքներին:

Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը գտնում է, որ հայ-ադրբեջանական հարաբերություններում ստեղծված էրեքում խաղաղությունը անհրաժեշտ էր օգտագործել Բաքու բաղաջում հունվարյան ջարդերի հետևանքով առաջացած ձգնաժամից դուրս գալու ուղին որտեղից համար: Սակայն երկխոսության մեջ մտնելու մասին երկու հանրապետությունների ղեկավարությանը, հասարակայնությանը ուղղված ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի դիմումից ետո ԽՍՀՄ ՆԳՄ բարձրաստիճան ներկա լացուցիչները, ադրբեջանական իշխանությունների հետ համատեղ, ներքին գործերի օգնությունը ավարտեցին հիշյալ գյուղերի բնիկ ազգաբնակչության բռնի վտարումը, դրանով իսկ սպառնալիքի տակ դնելով Անդրկովկասում իրադրության նոր մարտնչուն հնարավորությունը:

Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը, Հայկական ԽՍՀ-ից ԽՍՀՄ ժողովրդական դեպուտատները բազմիցս դիմել են ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին Ադրբեջանական ԽՍՀ Խանլարի շրջանի հայ ազգաբնակչության անվտանգության ու սահմանադրական իրավունքների ապահովման անհրաժեշտության կապակցությամբ, սակայն որևէ գործունակ միջոց չի ձեռնարկվել:

Այդ ամենը վկայում է երկրի ղեկավարության մեջ Անդրկովկասում իրադրության անընդհատ սյուն հարցում շահագրգռված ազդեցիկ շրջանների առկայության մասին, և առանց նրանց հանցավոր գործունեությանը վերջ տալու իրադրության նորմալացումը փաստորեն անհնար է:

Մենք կանգնած ենք ազգաժիջյան պատերազմի շեմին: Այսօր դրա կանխման միակ հնարավորությունը ադրբեջանցիներով հիշյալ գյուղերի բնակեցման անհնազաղ դադարեցումն է և Գետաշենի ենթաշրջանը Շահումյանի շրջանին հանձնելը: Հակառակ դեպքում անկանխատեսելի հետևանքների ուղե պատասխանատվությունն ընկնում է երկրի կենտրոնական իշխանությունների վրա:

**9 մարտի 1990 թվականի,**

**բաղ. Երևան**

*«Խորհրդային Հայաստան» թերթ, N 57, 13 մարտի, 1990թ.*

**ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՄԱՐԶԱՅԻՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՊԱՏՊԱՍԱՎՈՐՆԵՐԻ 10-Դ ԿՍՍԱՇՐՋԱՆԻ**

**Ո Ր Ո Շ ՈՒ Ս Ը**

**Ժողովրդական պատգամավորների ԼՂԻՄ 20-րդ գումարման խորհրդի և Նրա գործադիր կոմիտեի գործունեության վերսկսման մասին.**

Հուշվի առնելով ԼՂԻՄ-ում ստեղծված հուսույականակա-բաղաբական իրադրությունը, նկատի ունենալով, որ ԽՍՀՄ պետական իշխանության բարձրագույն մարմինների կողմից ձանաչված է ժողովրդական պատգամավորների ԼՂԻՄ խորհրդի գործունեության վերսկսման անհրաժեշտությունը, գիտակցելով մարզային խորհրդի պատգամավորների պատասխանատվությունը ինքնավար մարզի և այնտեղ բնակվող ժողովուրդների ձակա տուգրի համար, ժողովրդական պատգամավորների ԼՂԻՄ խորհուրդը որոշեց.

1. ԽՍՀՄ սահմանադրությանը հանապատասխան վերսկսել ժողովրդական պատգամավորների ԼՂԻՄ 20-րդ գումարման մարզային խորհրդի և Նրա գործադիր կոմիտեի գործունեությունը:
2. Մարզային խորհրդի գլխավորին հանձնարարել մշակել մարզային խորհրդի առաջին քաղաքական աշխատանքի պլանը, միջոցներ ձեռնարկել աշխատանքային դիրքի վերականգնման, մարզի ժողովրդական տնտեսությունը նորմալ կենսագործունեության ապահովման ուղղությամբ:
3. Նստաշրջունը բախման մեջ ներդրված կողմերին կոչ է անում հրաժարվել բռնության գործողություններից, բոլոր կարգերը լուծել դեմով բուսական ուղիով:

**Լեռնային Ղարաբաղի մարզգործկոմի նախագահ**  
**Ս. ԲԱԲԱՅԱՆ**

**Լեռնային Ղարաբաղի մարզգործկոմի քարտուղար**  
**Ռ. ԽԱՉԻՅԱՆ,**

**27 մարտի 1990թ.**

*Ժողովրդական պատգամների ԼՂ մարզգործկոմի լիզնետոր թ. ին*

**«Կոունկ» կոմիտեի նախագահ Ա. Մ. Մանուչարյանի հույսարարությունը արված 1990 թվականի փետրվարի 16-ին Մոսկվա քաղաքի Բուսիրյան բանտում**

Տասնհինգ ամիս է, ինչ գտնվում եմ կալանքի տակ, չնայած ոչ մի հանցագործություն չեմ կատարել: Անօրեն բռնտարկության պատճառ է հանդիսացել իմ պալաթը ժողովրդիս իրավունքների և շահերի համար: Նրա՝ պատմական հայրենիքի՝ Հույսոտանի կազմում խաղաղ կյանքով ապրելու, իրավունքի համար:

Իմ և իմ գլխավորում «Կոունկ» կոմիտեի գործունեությունը կրում էր իսրայիլ և սահմանադրական բնույթ և իմ ժողովրդի նկատմամբ պրոֆուրացիայի ոչ մի առիթ չի տվել:

Սակայն, ժողովրդին կենսականորեն անհրաժեշտ իրավունքի համար այդ խաղաղ ու օրինավոր պալաթը Ադրբեջանի ղեկավարող շրջանների և հովրապետության ԿԿ նուխկին 1-ին քարտուղար Վեգիյովի պրտովը չէր:

Չկուռզանալով ինձ առնել՝ Վեգիյովը և նրա համախոհները որոշեցին հաշվեհարդար տեսնել: Ալդախի հաշվեհարդարի միջոց նրանք ընտռեցին իմ ղեմ թխված քրեական գործ հարուցելը: Իմաստ չունի մանրամասն խոսել այն մասին, որ բոլոր արհեստավարներն ստեղծված մեղադրանքները ի չիք են դարձել ղեռնս մինչև դատը: Իմ օրյժը դատական քննության ուղարկելու ԽՍՀՄ դատախազության մի քանի փորձերը լրիվ ձախողվեցին, բունի որ դատական մարմինները հիմք չգտան ինձ նուխկի դատի տարու համար: Դեռ ավելին, 1990թ. հունվարի 15-ին դատարանի որոշմամբ ես պետք է ազատվեի կալանքից:

Դրա փոխարեն, կոպիտ ոտնահարելով օրենքը, մեր պետության քուրաքական վերին ուժոքը շրջափակեցին դատարանի որոշումը և խոչընդոտեցին ինձ ազատելուն:

Այդ ամենը ես համարում եմ որսյես մեր օրինավոր և արդարացի շարժմանը հասցվող հարված: Հաշվեհարդարը ինձ հետ կրում է բացահայտ քաղաքական բնույթ. Եվ դա կատարվում է այն ժամանակ, երբ մեր երկրի բարձր ամբիոններից լսվում են հավաստամենե: ԽՍՀՄ-ում քաղաքական բռնտարկյալնոչ չլինելու նուսին:

Ես հիմում եմ ԽՍՀՄ և ողջ աշխարհի բարի կամքի տեր մարդկանց՝ մերկացնել այդ կեղծ հույսարարությունները:

Ես պատրաստ եմ իմ ծակատագիրը և անգամ կյանքը գոհաբեռել իմ ժողովրդի, նրա օրինավոր շահերի և իղձերի համար: Սակայն ներկա պայմաններում իմ բաւտարկությունը ոչ միայն օգտակար չէ Արցախի և Հայաստանի ժողովուրդների համար, այլ անգամ ընդհակառակը, շարժու

մից իմ մեկուսացումը թուլացնում է այն և իտչընդորոտում հաջողությամբ հասնելուն:

Ես խնդրում եմ բոլոր ազլիվ մարդկանց համալես գալ իմ և ինևավորց Արցախի ժողովրդի արդար գործի պաշտպանությանը:

*Դրի Լ. ամսված հայրապետի մարզպետից:*

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՍՀ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ԽՈՐՀՐԴԻ**

**Ո Ր Ո Շ ՈՒ Մ Ը**

**ԼԵՆՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԻՆՔՆԱԿԱՐ ՄԱՐԶՈՒՄ ԱՏԵՂՎԱԾ ԻՐԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՅՆ ԿԱՐԳԱՎՈՐԵԼՈՒ ՆՆԴՈՒՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

Վերջին շրջանում Լեննայրու Գեղարարի Ինքնավար Մարզում և նրա շուրջը տեղի է ունենում ազգամիջյան լարվածության կտրուկ պրում և կոնֆլիկտի ընդլայնում:

Լարվածության նոր սանձագրիմանը ռետևանք է տվել բունի, որ Աղբր բեջանի ղեկավարությունը ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանությունների ըտ համաձայնությամբ և աջակցությամբ, փստտի իր անպատճելիության մեջ, անցել է ծրագրված բիրտ գործողությունների, որոնց նպատակն է իր գաղափարին լուծը վերահաստատել հավկական Արցախի վրա, որը ավելի քան երկու տարի է, ինչ վճռականորեն թոթափել է այն: Եվ դա Ամսգույթթում, Բաքվում և Ադրբեջանի մյուս վայրերում հայերի զանգվածային կոտորածներից և տեղաբնակությունից հետո, որոնք իրականացվեցին խորհրդային իշխանությունների անտարբեր աչքերի ուղեն, Երբ շարունակվում է Արցախի և Հայաստանի շրջափակումը, չեն թուլանում հալ ժողովրդի նկատմամբ ժողոր ոտամ սպանողիքներն ու սողրանքները:

Փաստորեն ռազմական դրության պայմաններում ղկուրացնելով մորդը, Նարջին ծառարության գուրբերը ստանձնել են արցախահայություն դեմ ուղղված պատժիչ ուժի դեր, որը կատարում է Ադրբեջանի իշխանությունների կամքը: Ջուրի բունի ուժով այսօր ԼԳԻՄ-ում քստ ետբայան վերացված են նարդի խորհրդային և կոտուկցական իշխանությունները, բանագրամված են մասսայական ինֆորմացիայի տեղական մեջոցները, ռադիոն և հեռուստատեսությունը: Ամեն օր, հեռարձակվում են հալ բնակչությունն ուղղված սպանողից դիմումներ ու կոչեր, որոնցով պահանջվում է են թարկվել Ադրբեջանին կամ թողնել հուրազատ օջտիները և հեռանալ Արցախից Խաղաղ բնակչության գեմ իրականացվում են անտբող բռնության երբ ու անաբեկումներ, սպանվում են անենդ մարդիկ, ձերբակալվում կամ առևանգվում են ժողովրդի արդարացի պահանջների աաջուպանները, ո.

յոնք դուրս են տարվում մարզի սահմաններից, ոտնահարվում են օրինս կանոնադրական բոլոր նորմաները: Ջորամասերի օգնությամբ բացված են Ար ցախի ադրբեջանական բնակավայրեր եկող ճանապարհները, որոնցով ունայրգե անցնում են տարբեր բեռներով ավտոշարասյուններ, այդ նույն ժամանակ գինվորականները ամուր փակել են Նորիդային Հայաստանից և Միուպան սլլ վայրերից ԼՂԻՄ, Շահումյանի շրջան ու Գետաշենի ենթա շրջան տանող ուղիները, դաժան վերահսկողություն են հաստատել ծանու պարիսների վրա, լիովին խզել Հայաստան—Արցախ կապերը: Ավտոմոբիլա լին և երկաթուղային ճանապարհների շրջափակման պայմաններում կըր- ճատվում են օդային ուղերթերը, արգելվում բեռնատար ինքնաթիռների և ուղղաթիռների ընդունումը: Այս իրավիճակում, հաշվի առնելով, որ չի կա տարվում ԽՍՀՄ ժողովրդական դեպուտատների երկրորդ համագումարի ղեկավարացիան, հայ ժողովուրդը շաջ գիտակցում է, որ ադրբեջանական իշ- խանությունների կողմից ԼՂԻՄ-ի և Հայաստանի շրջափակումը իրականաց- չում է կենտրոնական իշխանությունների թողտվությամբ և հովանավորու- թյամբ՝ հայ ժողովրդի դեմոկրատական շարժումը խեղդելու նպատակով: Ձևանալու են երկու կողմերին բանակցելու կոչ անելով, կենտրոնական իշխանությունները, միաժամանակ գինվորական միջամտությամբ քստ ետության խափանում են բանակցելու ուժեն մի հնարավորություն, ակնհայտ ցույց տալով, ու բնավ էլ շահագրգռված չեն դրանում: Մյուս կողմից նը- լանք ադրբեջանական իշխանություններին հովանավորում և մղում են միջազգային իրավունքի նորմաներին հակառակ անել: տեսակի սուղրիչ գործողությունների: Նման իրավիճակը Ադրբեջանի իշխանություններին հնարավորություն ընձեռեց շրջանցել Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի սահմանադրական ստատուսը, որոշում ընդունել փոխելու նյա վարչատարածքային բաժանումը: Ադրբեջանի իշխանությունները ներկու լումս ձեռնամուխ են եղել մարզի ժողովրդագրական հաշվեկշիռը հօգուտ ադրբեջանական կողմի արագորեն փոխելուն, մի հանգամանք, որ, ան- շուշտ, նրանց հարկավոր կլինի հանրապետությունը ԽՍՀՄ կազմից դուրս բերելու պարագայում, մանավանդ, նկատի առնելով պատմական Հայաս- տանի անբաժանելի մասը հանդիսացող, բայց ներկայումս լիովին հայա- գրվված Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետության Գերագույն խորհրդի ԽՍՀՄ կազմից դուրս գալու մասին վերջերս ձեռնարկած հավան փորձը:

Հայ ժողովրդի դեմոկրատական, ազգային-ազատագրական պայքարին Բաբուն հովադրել է ջարդերի ու արյունահեղությունների, տնտեսական բռնադատման քաղաքականություն: Ադրբեջանում տեղի ունեցած հայերի ծար ջարդերը համառորեն թացցնելու և ժխտելու ճիգերը, որ այնպիսի ե- ուսուղով թափեցին իրավապահ մարմինները, դրանց քաղաքական գնահա տական տուլուց կենտրոնական իշխանությունների ամեն կերպ խուսափե լը, ջարդարյուններին արժանի պատիժ չտալը՝ երկրով մեկ խրախուսեցին բռնությունը: Ամեն ինչ տրվում է, որպեսզի հայ ժողովրդի ազդարուցի ոլ, մոկուտական շարժումը խորհրդային և համաշխարհային հանրությանը ներկայացվի իբրև վերակուտուցման քաղաքականության դեմ ուղղված պայքար: Իշխանությունները համուճաբար կարծում են, թե Նորիդային

Հայաստանի աշխարհագրական-քաղաքական վիճակի պատճառով հայ ժո ղովուրդը ուրիշ ելք չունի, քան գրվա խոնարհել բռնության առջև, տեղի տալ գինվորական ճնշումներին, անտրտունջ տանել բոլոր հարվածները, հաշվել սզգային արժանապատվության ոտնահարման իրողության հետ: Հարկ է հիշեցնել, որ ռեզիմում տեղծված արդի իրավիճակը ուղղակի հետևանք է 1921 թվականին հայ ժողովրդի թիկունքում կնքված ռուս- թուրքական կողպուշական պայմանագրի և ՌԿ(բ)Կ Կովկասյան բուրու լի անօրինական սուղջման, որոնցով մասնատվեց Հայաստանի Հանրապե տությունը, իսկ հայ ժողովրդից խլվեց նրա պատմական տարածքի ամեկի քան 80 տոկոսը: Ջուր են հայ ժողովրդի կամքը բռնությամբ կտրելու հու սերը: Նա այլևս երբեք չի հաշտվի այն անագորույն վիճակի հետ, որի մեջ հայտնվել է ինքը, չի հաշտվի գաղութային ծնշման ու կեղեքման հետ:

Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը, արտահայտելով Նորիդային Հայաստանի և Արցախի ժողովրդի միահամուտ կամքը, դիմում է ԽՍՀՄ պրեզիդենտին:

1. Վերացնել արտակարգ դրությունը Լեռնային Ղարաբաղում: ՆԳՍ ներքին գոյքերի ստորաբաժանումները դուրս բերել ԼՂԻՄ-ի տարածքից՝ դրանք տեղաբաշխելով մարզի և Ադրբեջանական ԽՍՀ հարսկից շրջան ների դեմարկացիոն գոտիներում:

2. Իրագործել Լեռնային Ղարաբաղի մարզային խորհրդի որոշումը մարզի խորհրդային մարմինների լիազորությունների վերականգնման մասին:

3. Անհապաղ չեղյալ հայտարարել Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության 1990 թվականի ապրիլի 21-ի հակասահմանա դրական, քստ ետության առդրիչ հրամանագիրը, որի նպատակն է փոխել Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդագրական իրողությունը, փծեցնել մար գի հայ բնակչության ինքնորոշման իրավունքի կենսագործումը: Վերաց- նել ադրբեջանական կողմի՝ մինչև այժմ թույլ տված ապօրինի գոյծողու- թյունների հետևանքները:

4. Ի կատարումն Լեռնային Ղարաբաղի շրջափակումը վերացնելու մասին ԽՍՀՄ ժողովրդական դեպուտատների երկրորդ համագումարի և ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի մի շարք որոշումների՝ ապահովել մարզի և Հայկական ԽՍՀ-ի ազատ հալոդրականությունը Գորիս—Լուչին—Ստեփանա կերտ ճանապարհով, կանխելու համար ճանապարհի բացմանն ուղղվելիք հնարավոր հարկադրական, անցանկալի գործողություննորը:

5. Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը ամենայն վճռականությամբ կրկին ընդգծում է, որ ԼՂԻՄ-ի և հարսկից հայկական Շահումյանի շրջա նի և Գետաշենի ենթաշրջանի սրբաբեճի լուծման հիմքը ազգերի ազատ ինքնորոշման սկզբունքի կենսագործումն է՝ երկրի տանանադրության և միջազգային իրավունքի նույնաներին համապատասխան:

6. Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը իր վճռական բողոքն է հայտնում, որ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդը շարունակում է անտեսել օս-

մանյան կալուրդային մեջ հայերի 1915 թվականի ցեղասպանության դատապարտման մասին Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի 1988 թվականի նոյեմբերի 22-ի որոշումը, մի բան, որ ս. թ. ապրիլի 24-ին՝ Մեծ եղեռնի զոհերի հիշատակի օրը Ստեփանակերտում հանգեցրեց հակաօրինակուն նոր գոյծողությունների, որոնք պատահալովեցին սգու միտինգի մասնակիցների նկատմամբ գորքի կողմից գործադրված բռնություններով, հալ ժողովրդի մեծ վշտի օրը նրա ազգային արժանապատվությունը ոտնահարելու նպ. դրսևարումներով:

Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը հայտարարում է, որ երկրի և սփյուռքի ողջ հալ ժողովուրդը լի է վճռականությամբ տեղ կանգնելու իր ազգային իրավունքներին, պաշտպանելու իր պատիվն ու արժանապատվությունը, մինչև վերջ պսպարելու Լեռնային Ղարաբաղի ինքնուրուշման իրավունքի կենսագործման համար:

Սույն դիմումից բխող միջոցառումները չիրականացնելու դեպքում իրավիճակի հետագա բուգրացման ողջ պատասխանատվությունը կրնկնի կենտրոնական իշխանությունների և անձամբ ԽՍՀՄ պրեզիդենտի վրա:

**Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ՝  
Հ. ՈՍԿԱՆՅԱՆ**

**Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության քարտուղար՝  
Ն. ԱՏԵՓԱՆՅԱՆ**

**3 մայիսի 1990 թվականի, քաղ. երևան**

*«Խորհրդային Հայաստան», № 101, 3 մայիսի, 1990թ.*

Հավելված № 59

### **ԱՐՄԱՅԱՆ ԶԱՐԺՈՒՄԸ ԵՎ ԽՄԿԿ ԱԶԳԱՅԻՆ ԶԱՊԱԶԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Մեր ժողովրդական շարժումը լույս սփռեց մի ամբողջ շարք բարդ պրոբլեմների վրա, որոնց վերլուծությունը կարևոր է մեր առաջադրած նպատակներին հասնելու, ինչպես նաև խորհրդային պետություն ազգային շիշտ քաղաքականությունը ձևավորելու համար:

Մի երկրում, որտեղ ապրում է ազգերի և ազգությունների հակադրան ամբողջություն, ազգային հարցի լուծումը չի կարող լինել ոչ դուրյին գործ և ոչ էլ այրազ լուծվող պրոբլեմ: Եվ դա այն պայմանով, որ ազգային քաղաքականությունը տարվում է գիտակցություն: Իմնակովիված, ուշադրությամբ և գզուշությամբ: Ավելի մեր պատմությունը գնաց այլ ուղիով, գործնական նոս պրոբլեմները ոչ այնքան լուծվել են, որքան մոցվել հուսարական օրգանիզմի մեջ: Դրանց «լուծման» համարյա գլխավոր եղանակը դարձան ռեպրեսիաներն ու լուրջան մատնումը: Արցախցիները այդ լավ գիտեն անցած 30-ամյակից: Իրարուրությունը սաստկանում էր տեսելուն լուրջ հե տազոտությունները բուցահայտ ջատագովական, այնքան բովանդակագույկ, որքան ուռձեցված կատուցվածքներով նենգափոխելու միջոցով: Եվ

դա հասկանալի է: չէ՞ որ լավ տեսությունը երևան է գալիս այն ժանանակ, երբ գործող սոցիալ-քաղաքական ուժերը գզում են դրա կայիքը: Իսկ այն էլ հենց չկար: Արդյունքում երբեմնի քողարկված ամենատար պրոբլեմները մակերես ելան, և ի հայտ բերվեց դրանց լուծման հին մեթոդների լրիվ անպիտանիությունը: Ըմբռնելով այդ հանգամանքները, կուսակցության ու պետության ղեկավարությունը ձգտում է մշակել ազգային քաղաքական Լուրջան նոր սկզբունքներ, որը սյուտացվեց ԽՄԿԿ ծրագրի նախագծում: Այս հողվածում ես կփորձեմ տալ դարուբարյան պրոբլեմի և անցած մեկուկես տարում մեր շարժման նկատմամբ կենտրոնի վերաբերմունքի վերլուծությունը:

Ղարաբաղյան պրոբլեմը ծագել է Ադրբեջանի կազմի մեջ Այրցախի ավտորիտուշ մոցման հետևանքով: Այն, ինչը չէս հուշողվում ուժով կա տարել դարերի ընթացքում, արվեց խորհրդային իշխանության քողի տակ:

Այվել է ամեն հնարավորը, որպեսզի Ղարաբաղի Էկոնոմիկան դառնա ինքնուրույն գուրության համար անընդունակ կցող: Զամվել է այն ամենը, ինչը կարելի է քամել: Այդ մասին լավ է ասել Հ. Ա. Պողոսյանը ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության 1988 թվականի հուլիսի 13-ի նիստում: Սոցիալական պլանում կատարվում էր ամենանվազագույնը: Տարվում էր մարդի ադրբեջանացման ուժեղացված քաղաքականություն, այն քան հաշող նախիջնանում և պսկաս հաշող՝ մեզ լուտ: Զաղաքական պլանում աստիճանաբայ վերացվում էին ինքնավարության Լույսիսկ սիմվոլիկ նշանները, առանցքային պոստերում նշանակվում էին խաղաղիկները: Պատենա-ճարտարուպետական հուշարձանների նկատմամբ վերաբեր մունքը, որոնց հանդեպ Ջիա Բունիաթովը իր բարեկամների հետ միասին ալսօր մեծ սիրտ կրակով է վառվել, այլ կերպ, քան բուխարտասկան, չի կարելի համարել: Հանուն ճշմարտության պետք է նշել, որ հույերը Բաքվում նման քաղաքականության միակ օբլեկտը չեն եղել: «Ապիտուկ» ցեղա սպանությանը ենթարկվում էին գործնականում բոլոր հիմնաբնակ փոքրս մասնությունները՝ քողերը, ուղիները, թալիշները: Ադրբեջանը միակ միու թենական հանրապետությունն է, որտեղ տուսնանակների ընթացքում կքր ծատվել է ոչ ադրբեջանական բնակչությունը, ըստ որում ոչ միայն հարա բերական, այլև բացարձակ պլանում: Այդ քաղաքականության տրամաբա նական ավարտը, հարազատ ծնունդը դարձան Սումգայիթում, բուն ԼՂԻՄ-ում, Ադրբեջանի մրա շրջաններում տեղ գտած զազանությունները, որքան էլ որանցից խաաափի Բաքվի ղեկավարությունը:

Այս ամենը թույլ է տալիս մեր շարժումը որակել որպես իր բնույթով ազգային-ազատագրական և շարժիչ ուժերով ժողովրդական: Այս բնորոշումը իր ամբողջ ակնհայտությամբ հանդերձ, չափազանց կարևոր է հետևել լավ պատճառներով: Նախ, ազգային-ազատագրական շարժումը իր եուրությամբ միշտ ուղղված է ոչ թե ուրիշ ժողովրդի դեմ, այլ պետական որոշա կի կառուցվածքների և դրանց վարած քաղաքականության դեմ: Այլ կերպ ասած, պրոբլեմը իր հիմնում հանգում է ոչ թե հալ և ադրբեջանական ժողովուրդների փոխհարաբեություններին, այլ Այրցախի ժողովրդի և հանրա



այստական քաղաքական իշխանության համակարգի փոխհարաբերություններին: Երկրորդ, արդի պայմաններում ազգային-ազատագրական շարժումը նաև սոցիալ-քաղաքական պրոբլեմների լայն կոմպլեքսի լուծման միջոց է ծառայում: Հենց դա էին ջանում թուլացնել:

Ահա թե ինչպես է ԽՄԿԿ Կենտկոմը որակել մեր շարժումը՝ ՏԱՍԻ առաջին հաղորդագրության մեջ. «Վերջին օրերս Ադրբեջանական ԽՍՀ Լեոնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզում տեղի են գտել հալ բնակչության մասի ելույթներ՝ Լեոնային Ղարաբաղը Հայկական ԽՍՀ կողմի մեջ մտցնելու պահանջներով: Ժայռահեղույուն տրամադրված առանձին ունձանց անպատասխանատու կոչերի հետևանքով հրահրվել են հասարակական կարգ ու կանոնի խախտումներ:

Քննարկելով Լեոնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզում տեղի ունեցող իրադարձությունների մասին ինֆորմացիան, ԽՄԿԿ Կենտրոնական կոմիտեմ է. որ գոյություն ունեցող ազգային-տերիտորիալ կառուցվածքի վերանայմանն ուղղված գործողություններն ու պահանջները հակասում են Ադրբեջանական ԽՍՀ և Հայկական ԽՍՀ աշխատավորների շահերին, վնաս են հասցնում ազգամիջյան հարաբերություններին:

Հետևողականորեն ղեկավարվելով ազգային քաղաքականություն լեոնային սկզբունքներով, ԽՄԿԿ Կենտկոմը դիմել է հսգ և ադրբեջանական բնակչության հարեմասիրական ու ինտերնացիոնալիստական զգացումներին, կոչ անելով չճանաչելի նացիոնալիստական տարրերի պրովոկացիաներին, ըստ ամենայնի ամրապնդել սոցիալիզմի մեծ հարստությունը՝ խորհրդային ժողովուրդների եղբայրական բարեկամությունը»:

Թող ինձ ներվի երկար մեջբերումը, այն արժանի է դրան:

Նման մոտեցման հետևանքները հայտնի են բոլորին: Չէ՞ որ ձեռնարկվեց պրոբլեմի քաղաքական եզրերում մանրակրկիտ կերպով քողարկելու, այն որպես հայերի ու ադրբեջանցիների միջև պրոբլեմի կոնֆլիկտ ներկայացնելու փորձ: Իբրև տեղ ունի ոչ թե Բաքվի քաղաքականության դեմ բողոք, այլ հայ «ազգայնամուլների և ծայրահեղականների» պրովոկացիաներ՝ հանուն ինչ-որ «պոստոր ջրում ձուկ որսալու» տիպի մշուշապատ նպատակների: Այս թեմայով հետագա իրապարակումները ցույց տվին, որ «առաջին քիճեռումը» պատահական չէր, Ազգամիջյան կոնֆլիկտ բուրբուքն ու մեջ մեղադրանքներից բացի, թերթերի էջերը լցվում էին ժողովուրդների բարեկամության մասին կոչերով: Հակապրոպագանդայի տեսության և պրակտիկայի մեջ ուղի պրոբլեմը՝ կեղծ թեզը, դրական օրինակով ամրապնդումը, լավ է հայտնի:

Արդյունքում մենք ունենք այն, ինչ ունենք: Ընդհուպ մինչև անցյալ տարվա սեպտեմբերը մենք զբաղվածություն ենք պոստանել, ուր զգույն չափով խառնել է կրակի հետ խաղացող քաղաքական ստրատեգիայի խղաքարտերը: Նրանց ջանքերը հաջողությամբ պատկվեցին սեպտեմբերի 19-ից հետո, երբ երկու կողմերը ակտիվորեն ներքաշվեցին ազգամիջյան

կոնֆլիկտի մեջ, որը երկրորդ պլան մղեց կենտրոնական քաղաքական պրոբլեմը:

Բայց և այնպես ինչու՞ հարկ եղավ քողարկել պրոբլեմը «ըստ ուղղախայացի» (ԼՂԻՄ—հանրապետություն—կենտրոն) և շեշտը դնել «հորիզոնականի» վրա (հայեր—ադրբեջանցիներ): Ի՞նչ է սա: Անիրավասության հետևանք, գոյժի ետևից մեջ կողմնորոշվելու «նկարողություն»: Հազիվ թե տվյալ գործոնը վճռորոշ լինի, հատկապես եթե հաշվի առնվի, որ կենտրոնական մամուլի, ռադիոյի և հեռուստատեսության կողմից ձեռնարկված աննախադեպ դեգրեֆորմացիայի կամպանիան բացահայտորեն պայանավորվել է կառավարվել է նույն կենտրոնից:

Փորձենք պատասխանել հարցին, քանի որ այն ավելի եական է: Հալաստանի հետ Արցախի վերամիավորումն դեմ ինչպիսի՞, սղապս ասած, պաշտոնական փաստարկներ են ուտաջ քաշվել: Ես հաշվել եմ հինգը:

1. Լեոնային Ղարաբաղի պրոբլեմի լուծումը վտանգավոր նախադեպ կդառնա, քանի որ նման պրոբլեմներ շատ կան երկրում: Մինչդեռ «վերա կառուցումը վերածնունդ չէ», մեկը մյուսի հետ անհամատեղելի է:

2. Հայաստանի հետ Լեոնային Ղարաբաղի վերամիավորումը կջալքի Ադրբեջանի մյուս շրջանների հետ ռեգիոնի սովանդական տնտեսական կապերը, տնտեսական խառնաշփոթություն և քառա կուռուջացնի:

3. Քանի որ Ադրբեջանի ղեկավարությունը դեմ է վերամիավորմանը (որանում ոչ ոք երբեք էլ չի կապակցել), անհնարին է լուծել պրոբլեմը, որովհետև դա կհակասեր ԽՍՀՄ սահմանադրություն 78-րդ հոդվածին:

4. Այսպես կոչված «ադրբեջանական գործոնը», այսինքն ադրբեջանական բնակչության անկոնֆատեսելի, իսկ ավելի ճիշտ՝ միանգամայն կամխատեսելի արծագանքը Հայաստանի հետ Լեոնային Ղարաբաղի վերամիավորմանը:

5. Ընդհանրապես պրոբլեմը մտացածին է: Սոցիալիզմը՝ դա ժողովուրդների եղբայրական բարեկամություն է: Հարցը արհեստականորեն ուղեցնում են մաֆիոզ կլանները, որոնք փոխսպիևում են ազգայնամուլներին և ծայրահեղականներին վերջին թեգի բացահայտ անձարակության և վիրավորողականության պատճառով, որոնք ցունկանում են շեղել թնրն չական մարմինների ուշադրությունը ազգամիջյան լարվածության հողի վրա կուտարվող հունցագործությունների բացահայտումից և թուլացնել սեփական անազնիվ արարքները:

Այս հինգից բացի կա մեր շարժման նկատմամբ կենտրոնական ղեկավարության բացասական վերաբերմունքի պաշտոնապես չձևակերպված ևս մեկ պատճառ: Այն հանգում է հետևյալին. ԽՍՀՄ քաղաքական պատմության երկար տասնամյակների ընթացքում առաջին անգամ ներքևից, մի ամբողջ ժողովրդի կողմից «չարտոնված» ձևով բարձրացվեց քաղաքական խոշոր պրոբլեմ՝ դրանով իսկ դարաբաղցիները ոտնձգություն են արել

քաղաքացիական միջև այդ անասան: մենաշնորհի (տառաչարքի և լուծել քաղաքական հարցեր): վրա: Դա պետք է տեսնել և այդ մասին պետք է պարզ ասել: Ժողովուրդն առաջին անգամ հայտարարել է քաղաքական պրոցեսի սուբյեկտ լինելու իր իրավունքի մասին: Արցախցիները բարձրացրել են ժողովրդա-պետության առանցքային պրոբլեմը, թող նույնիսկ սկզբում չգիտակցելով այդ թող անցյալ տարվա փետրվարին մենք դեռ ինչպիսիք էինք, այլ ոչ թե պահանջում:

Քաղաքական վերափոխումները մեր երկրում, չնայած որանց անհետև փողկանությանը, ընթանում են բավական շոշափելի տեմպերով: Հարցի նման դրվածքը այսօր հազիվ որևէ մեկին զարմացնի: Սակայն մեկուկես տարի առաջ այլ էր իրադրությունը և դարաբաղցիների քաղաքական պահանջները չլսված հանդգնություն էին երևում: Ահա թե ինչու աղավաղվեցին մեր բարձրացրած պրոբլեմի ելությունը, մեր շարժման բնույթը, որը դեմոկրատական հզոր լիցք է կրում և բարձրացնում է մեր հասարակության դեմոկրատական վերափոխման առանցքային պրոբլեմները: Եվ ամեն ինչ առաջ՝ ժողովրդա-պետության մասին հարցը, որ բարձրացվեց հերթական անգամ, հիմա այդդեմ ժողովրդական ղեկավարատների համագումարում՝ ակադեմիկոս Ա. Դ. Սուխարովի կողմից:

Արդյոք կենտրոնի քաղաքականությունը հաջող էր ժողովրդի ու պետության շահերի տեսակետից: Արդյո՞ք որանց հասնելու համար ճիշտ առաջնություններ ու եղանակներ էին ընտրվել: Արդյո՞ք հաջողվեց հասնել ցանկալի նպատակների և խոստովել փետրվարին նախանշած ստրատեգիայի իրականացման շնորհիվ կանխատեսված բարդություններից: Փորձենք խորամուխ լինել դրանում:

1. Նախադեպի վտանգը: Այսպիսով, ենթադրվում էր, որ եթե դարաբաղցիների պահանջները բավարարվեն, ազգային մյուս խմբերը կպահանջեն նույնապիսի վեխափոխություններ: Եվ, ընդհակառակը, եթե մերժեն դարաբաղցիներին, հաստատականությունն դրսևորեն, ապա մյուս ղեկավարներում հանգստությունը չի խախտվի: Բայց ի՞նչ ստացվեց: Նման տրամաբանության լրիվ ձախողումը ակնհայտ է: Քաղաքական շարժումների և լարվածության թափանիվը պտտվում է երկրի շատ ղեկավարներում, ուժեղանում են կենտրոնախույզ միտումները, որոնք մեծ վտանգ են ներկայացնում վերակառուցման գործի համար: Այս ամենը օրինաչափ է: Զե՛ որ պետք է վախենալ ոչ թե նախադեպերից, այլ այն քաղաքականությունից որը չի ցանկանում ընկալել և լուծել օբյեկտիվորեն գոյություն ունեցող լուրջ պրոբլեմները:

2. Էկոնոմիկա: Այս փաստարկը նույնպես չի կարելի լիարժեք համարել: Նախ, փոխհարաբերությունների բնույթը եղել է ծայրաստիճան միակողմանի և հանգեցրել է Ադրբեջանի այլ ղեկավարներից ԼՂԻՄ-ի կախվածությանը: Երկրորդ, ապա թե այնպես, այսօր ԼՂԻՄ-ի էկոնոմիկայի կողմնորոշումը կատարվում է Հայաստանի և երկրի այլ ղեկավարների ուղղությամբ: Ուստի այսօրվա դրությամբ այդ փաստարկը կորցրել է ուժը:

3. Արցախի պահանջներն ու քաղաքականությունը անհիմն կերպով որակում են որպես հակառակմասնադրական: Իբր գործող սահմանադրությունը հնարավորություն չի տալիս դրանք իրականացնել: Ես հիմա մի կողմ եմ թողնում այն հարցը, թե ինչ պոթենցիալ ամբողջ ժողովրդի շահերին հակասող սահմանադրությունը: Թողնում եմ, որովհետև իրականում պրոբլեմի դրական լուծման կարելի է հասնել նաև գործող սահմանադրության շրջանակներում:

Բանն այն է, որ սահմանադրության ուղե բաժնում, որը կարգավորում է ազգամիջյան հարաբերությունները, խոր հակասություն կա ՌՍՀՄ սահմանադրության 70-րդ և 78-րդ հոդվածների միջև: 70-րդ հոդվածը ծանաչում է իր գոյության կենսական կարևոր հարցերը ինքնուրույն լուծելու լուրջանջնայի ժողովրդի իրավունքը: Այս է Կ. Ի. Լենինի կողմից հիմնափորված՝ ազգերի ինքնորոշման սկզբունքի ելությունը, որքան էլ որ այսօր պատահալու տեսարանները ջանան բովանդակել անել այն: 78-րդ հոդվածը պարունակում է միութենական հանրապետության սուվերենության կարևոր երաշխիքներ. ստանց նրա համաձայնություն չեն կարող փոփոխվել հանրապետության սահմանները: Ընդհանուր առմամբ, երկու հոդվածներն էլ անհրաժեշտ ու առաջադիմական են: Այստեղից էլ հասնում է, որ ինչպես ԼՂԻՄ ժողովրդական ղեկավարների խորհրդի, ինքնավար մարզի, այնպես էլ Ադր.ՍՍՀ Գերագույն խորհրդի դիքորոշումները, որոնք շարադրված են համապատասխան որոշումների մեջ, սահմանադրորեն հիմնավորված են, չնայած նաև տրամազգորեն հակադիր են: Դրա համար էլ կոնֆլիկտը ձեռք է բերում սահմանադրական ճգնաժամի գծեր: Ինչպե՞ս դուրս գալ նման իրավիճակից: Միակ խելացի ուղին՝ որոշել, թե հոդվածներից ո՞րն է առավել հիմնարար: 70-րդ հոդվածը արտահայտում է ժողովրդի սուվերենությունը, 78-րդ հոդվածը՝ միութենական պետության (տեղալի դեպքում՝ Ադր.ՍՍՀ-ի) սուվերենությունը: Կ. Ի. Լենինի, ինչպես նաև ՌՍՀՄ ազգային քաղաքականության պաշտոնապես հռչակող սկզբունքների տեսակետով, այստեղ պրոբլեմ չկա, ազգերի ինքնորոշման սկզբունքը հանդիսանում է այդ քաղաքականության հիմնադիր անկյունուղի: Դրա համար էլ անվերապահ առաջնությունը պետք է տրվի 70-րդ հոդվածին, որը ավելի լայն պլանով նշանակում է ժողովրդի սուվերենության առաջնություն պետության սուվերենության հանդեպ: Աս է դեմոկրատական զարգացման տրամաբանությունը, պետությունը ժողովրդի համար է, և ոչ թե հակառակը: Այնպես մենք տեսնում ենք հենց տոտալիտար սխառնուրդի տրամաբանություն: Ցավոք, այսօր մենք ունենք բեթմնական ժանախույզ մեզ ծանոթ իրադրություն, խոսքերով ոչ ոք չի հերքել ազգերի ինքնորոշման սկզբունքը որպես հիմնարար: Մենք բոլորս վկա էինք այն բանի, թե ինչպես համագումարում ունեցած իր ելույթում Բ. Կ. Ղազարյանի հետադրորեն առաջադրած հարցն այն մասին, թե այդ սկզբունքը իրոք հիմնարար է հանդիսանում երկրի ղեկավարության համար, պատասխան չգտավ:

Երբ Կ. Ի. Լենինը մշակում և պաշտպանում էր այդ սկզբունքը, նա էլնում էր բնավ էլ ոչ բարի մտադրություններից և բարոյական նորմայից:

Նա իրեն հաշիվ էր տալիս ունի բանում, որ բազմազգ պետության անկոնֆիկտային զարգացումը հնարավոր է միայն ու բացառիկորեն ընտրած ուղիով յուրաքանչյուր ժողովրդի ազատ զարգացման պայմանով, որ ժողովրդի հանդեպ ունեն մի բանություն կարող է հասնել կարծառն, տակտիկական «հաջողությունների», սակայն այդ «հաջողությունները» ստրատեգիական պլանում թվաքայլ հաղթանակներ կդառնան: Այս մասին մտառնալը չափազանց վտանգավոր է, և վերջին մեկուկես մարդա ընթացքում գործերի զարգացումը ելկրում դրա համոզիչ ապացույցն է:

4. Ադրբեջանական գործոն: Ցավոք, մենք բավական մոտիկից ենք ծանոթ դրան: Մեզ, ինչպես նաև ամբողջ երկրին վախեցնում են նրանով, որ Հայաստանի հետ Լոնդոնի Ուղարձարը վերամիավորվելու դեպքում ադրբեջանական բնակչության բողոքը կարող է ծայրահեղ ձևեր ստանալ և «անկանխատեսելի հետևանքների» հասցնել: Նման հարցադրումը կիրառելի չէ մի պետությունում, որը ձգտում է դեմոկրատիայի: «Ադրբեջանական գործոնը» փոքրիշատե օբյեկտիվ հիմք կունենաի այն դեպքում, եթե Արցախի ժողովրդի պահանջը ուղղված լինար ադրբեջանցիների դեմ: Բայց չէ՛ որ սպորտիստի բան չկա: Արցախցիների պահանջները պատմավոր ված են պատմական անսխալություններ, որը տասնամյակների ընթացքում իրականացվել է Բաքվի հակահայկական քաղաքականության կողմից: Կարելի է արդյոք ասել, որ նման ծակատագիր սպասում է ԼՂԻՄ-ում ապրող ադրբեջանցիներին, եթե մարդը միանա Հայաստանին: Ոչ մի դեպքում: Այլապես ինչո՞վ բացատրել Հայաստանում ադրբեջանական բնակչության արագ աճը՝ Ադրբեջանում հայերի թվի ավելի արագ կրճատման ֆոնի վրա: Ես համոզված եմ, որ տասնյակ հազարավոր խաբված ադրբեջանցիներ խաղազինվորների են դարձել ուրիշի խաղում: Չէ՛ որ ի տարբերություն իրենց երեխաների ապագայի, իրենց հողի, իրենց մշակույթի համար պայքարող արցախցիների, նրանք ձգտում են բանություն իրենց ձեռքում պահել այն, ինչը Բաքվի կառավարիչները նպատակապաշարեն ոչնչացրել են 65 տարի: Իսկ ինչ վերաբերվում է վաղուց Արցախում ապրող ադրբեջանցիներին, ապա նրանց իրավունքները պետք է երաշխավորվեն ու պահան վեն: Հավանաբար, համապատասխան պահին անհրաժեշտ կլինի նրանց համար, որպես Արցախի ազգային փոքրամասնության, հատուկ ապահովել այդպիսի հստակ և իրական երաշխիքներ: Ռա մեկ անգամ նա կցուցադրի, որ մեր պահանջները ուղղված են ոչ թե ադրբեջանական ժողովրդի դեմ, այլ Բաքվի հակահայկական քաղաքականության դեմ, և հաղթաթղթերից կարկի քաղաքական սրիկաներին:

5. Ինչ վերաբերում է հինգերորդ փաստարկին, ապա կարիք չկա նրա վրա երկար կանգ առնել: Ռա մեր շարժման երկրորդ խեղաթյուրելու հերթական, բավական անհաջող փորձ է, որին չեն հավատում ոչ նրա ստեղծողները, ոչ էլ պրոպագանդիստները: Չէ՛ որ իսկական մաֆիան գործում է այլ միջոցներով, այն ներթափանցում է պետական իշխանության համակարգի մեջ և իր նպատակներին ծառայեցնում ինչպես կոռուպացված կառուցվածքները, այնպես էլ գաղտնի մեթոդների մի ամբողջ գինաւոց: Իսկ մենք մեր պայքարի նպատակներն ու ուղիները ձևակերպել ենք ազնվորեն

ու բացահայտորեն, և հարկավոր է շատ ցանկանալ, բազմազգի չնկատել, որ այդ պայքարում ըսվում են նաև համադեմոկրատական, հեռուսպեն հակամաֆիոզ խնդիրներ:

6. Ժողովրդավետության պրոբլեմը այս «ծաղկեփնջի» մեջ իրոք կարևորագույնն է: Ավտորիտարիզմին սովոր բարաքական կառուցվածքների համար դժվար էլ մարտել իրենց մենաշնորհի հանդեպ նման ունեցությունը: Աստղից էլ այդքան խիստ չընդունելը: Իր նպատակին հասնելու համար արցախյան շարժումը չի կարող տնցնել համադեմոկրատական էին նական՝ մարդի համակարգի նկատմամբ ժողովրդի վերահսկողություն ասի մասնելու խնդրի կողքով: Այն դեռ հեռու է իր լուծումից, բայց շատ բան ուրված է: Միայն այն պայմաններում, երբ քաղաքական ղեկավարները զգում են ժողովրդի ճնշումը, երբ նրանց իրական հենարանը կազմում են ոչ թե վերևները, այլ աշխատավորները, կարող է զարգանալ իսկական դեմոկրատիան: Հենց նման մոդելին է պատկանում ապագան: Այսպիսով, հենց Արցախում է առաջին անգամ սկսել ձևավորվել այնպիսի քաղաքական համակարգի մոդելը, որով այսօր կողմնորոշվում են երկրի շատ ռեգիոնների դեմոկրատական ուժերը: Ուստի մեր շարժման այդ ուղանցքային ասպեկտին դիմակայելը Էտադիմական է: Ետադիմանացնող և հեռանկարից զուրկ:

Եվ այսպես, մենք ձգտել ենք ցույց տալ, որ գուրաբաղան շարժման նկատմամբ կենտրոնի ընտրած ուղանությունները անգործ գտնվեցին: Կենտրոնի ոչ մի քաղաքական նպատակ չի իրագործվել, ընդհակառակը, չի հաջողվել հանգցնել դարաբաղան շարժումը այն ավելի է ստեղծվել, գիտակցականության և քաղաքական փորձի տուժումով ժողովրդը ավելի գրագետ է դարձել: Իրադրությունը ռեգիոնում բնով չի կարունացել, այլ ավելի է բազմվել, ամուս է գրեթե և իրավախախտումների թիվը: Այսօր մշակվում է սոցալիստիկ քաղաքականություն: Այն պետք է գործնականում հիմնվի ազգերի ինքնորոշման սկզբունքի, ժողովրդին սուպես քաղաքական գերազանց տարեկա ծանաչելու, քաղաքական մոնոպոլիզմի վերացման վրա: Ռա կառուցության և երկրի վերընթաց զարգացման սույն հովման միակ ուղին է:

Այս ամենի դեռևս չկա, որը հասցնում է կառուցության մատուցման սրման: Անցած մեկուկես տասում դարաբաղան պրոբլեմի լուծման ուղղությունը շատ բան է սպասել, չնայած չենք խուսափել նաև սխալներից: Այսօր որակագետ նոր իրավիճակ է ստեղծվել, որը նոր խնդիրներ է դնում մեր առաջ:

Ինձ թվում է, արցախցիներն ազատել են քաղաքական անգրագիտության վերացման դատընթացը: Մեր նպատակը անփոփոխ է, և մենք պետք է պահպանեն լինենք նրան, որ դեպի այն տանող ուղին, հնարավոր է, երկար ու փշոտ կլինի: Ինչպես հասնել դրան, սպաս պարզ է շատերին և պետք է պարզ լինի բոլորին, իրականացնել Հայաստանի հետ փաստական վերամիավորումը, որը անխուսափելի կլորոձնի նրա իրավաբանական ձեվակերպումը: Խոսքը բազմակողմանի տնտեսական, քաղաքական, մշակութային և կազմակերպական ինտեգրացիայի մասին է: Առաջին երկու աս-

պելոնները ազելի սկզբունքային են: Այստեղ այդքան շատ բան է աղվել, կարելի էր ալելին անել, սակայն մենք ինքնետո ենք դրան խանգարել չար, արագված ձևով ձգձգված գործադրումով:

Գործադրող դա ծալահեղ, բայց երբեմն նաև անփոխարինելի քուզու քական գեներ է: Այն էական դեր է խաղացել վերագրա քաղաքական ու պե ստական կառուցվածքների առաջ պրորենը դնելու փուլում: Այդ նպատակը չենք է բերվում: Այսօր միացումն ապահովելու համար ուրիշ միջոցներ ու նկարավորություններ են պետք:

Դա անտեսական ինտեգրացման շարունակումն ու ազարտումն է և Հարաւտունի իշխանության բարձրագույն մարմիններում քաղաքական կա ուսցվածքների, ժողովրդական ներկայացուցչության մեխանիզմի միաժա մանակալ ինտեգրացումը: Պարզ է, որ այստեղ շատ բան կախված է Հա- յաստանի Գերագույն խորհրդից և կոմկուսի Կենտկոմից: Դա փոխգործող թյունն է և ջանքերի միավորումը Մերձբալթիկայի, Վրաստանի, Մոսկվայի, Լենինգրադի, Երպրի այլ ռեգիոնների առաջադիմական շարժումների հետ միասին համադեմոկրատական նպատակներին հասնելու գործում: Դա, վեր ջապես, պրոպագանդիստական աշխատանք է խորհրդային և սորտասահ մանկան հասարակայնությանը մեր շարժման բնույթն ու նպատակները պարզաբանելու ուղղությամբ, հասարակական կարծիքի ձևափրում, ուր պետք է ստանձնեն Հայաստանի և Արցախի ստեղծանքից դուրս ապրող մեր կողմենակիցները:

Նշվում նպատակներին հասնելը սիրովաժայն հնարավոր է, եթե պահ պունվեն անխաճեղ պայմանները: Առաջինը դու բուն տրջախցիների միաս նությունն ու կազմակերպվածությունն է: Այստեղ, ցավոք, ամեն ինչ չէ եսրթ: Այն պայմաններում, երբ մարզը գտնվում է շրջափակման, իսկ ալե լի ճիշտ պաշարման մեջ, անիրատեշտ է ունենալ միասնական, լավ աշխա սող կազմակերպություն, որը միավորել բոլոր տրջախցիներին: Որպեսզի հասնենք այդ ամենին, ինչպես ասում են, պետք չէ հեծանիվ հնարել: Ար ցարում ձևավորվել է կուսակցության ու ժողովրդի հազվադեպ միասնու- թյուն, ուստի ուղ համակարգի ստանցքը պետք է դառնան կառավարման կուսակցական ու խորհրդային ցանցերը: Երկրորդ պայմանը դա լիզերի րակարգությունն է: Եկեք համեստություն չանենք, մենք շատ մարդիկ ու- նենք, որոնք լիզերի դեր են խաղացել շարժման տարբեր փուլերում, երբե մըն դիմելով դիսկի և գոհաբերելով շատ բան: Նրանք անցել են քաղաքա կան դաժան դպրոց, և նրանք փորձը մեր նվաճումն է: Կերջերս մենք ըստ լեցինք Ազգային խորհուրդ: Արցախցիները պետք է բազմակողմանի աջակ ցություն ցույց տան նրան, կատարեն նրա որոշումները: Դա չափազանց կարևոր է ամենից առաջ այն առումով, որ միայն այդպես մենք կարող ենք ցույց տալ ինքնակառավարման, ժողովրդի կողմից ձևաչված քաղաքա- կան կուսուցվածքներ ստեղծելու և հենց դրա շնորհիվ իրական կոնստրուկ տիվ քաղաքականություն վարելու մեր ընդունակությունը: Խորհուրդը կձևակի հեռանկարը, ստրատեգիական և տակտիկական խնդիրները: Արցախցինե լի վստահությունն ու վերահսկողությունը, պետական իշխանության բոլոր

մակարդակներով մեր իղձերը պաշտպանելու Ազգային խորհրդի անդամն րի քաղաքական և իրավաբանական լիազորությունները այն բանի պա- ման են, որ նա կրասես մեր շարժման կրկնօրիվ ղեկավարը:

## Ա. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

### Փիլիսոփայական գիտություններ: Թեկնամու

«Խորհրդային Կարգադ» թիւթ. N 306. 10 սեպտեմբերի, 1990թ.

Հավելված N 80

Բ Ա Յ Ն Ա Ս Ա Կ

### ԽՄՄՎ-ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ԽՈՐՀՐԴՈՒՆ

Մենք՝ համամիութենական գիտահետազոտական երկրորդական ինստիտուտի աշխատակիցներս (Լենինգրադ), ուշի-ուշով հետևում ենք Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար Սարգում, ինչպես նաև Ադրբեջանական ԽՍՀ-ում և Հայկունան ԽՍՀ-ում կատարվող իրադարձություններին՝ սկսած 1988թ. փետրվարի 20-ից, սբ բողոքական դեպուտատների ԼՂԽՄ խոր հորդի սրտահերթ նստաընթացը որոշում ընդունեց միջևորդել ԽՍՀՄ Գե- ուսույն խորհրդի, Ադրբեջանական ԽՍՀ ու Հայկական ԽՍՀ Գեա- գույն խորհուրդների առջև ինքնավար մարզի հալ բնակչության ինքնուրջ ման սահմանադրական իրավունքը հարգելու մասին: Այքի է զարնում այն, որ սահմանադրական իմքի վրա առաջադրված աղ հույցի դեմոկրատա կան լուծման փոխարեն գործի են ցզվել համաշխարհային պրակտիկայում աննախադեպ ուժային ճնշման մեթոդներ, փաստերի եուջան կոնխամտում ված ազավադման ճանապարհով երկրի և համայն աշխարհի հասարակալ նությանը պատահեղեկացներու փորձել, ինչպիսին են հալ ժողովրդի ցեղա սպանությունը Սուճախիթում 1988 թ. փետրվարի 27-29-ը և հետագա իրա դարձությունները, ընդհուպ մինչև վերջին օրերի շարաբորձայ ունեերը, ինչպես օրինակ, խորհրդային միլիցիայի սպաներ Անդրել Միխայլովիչ Տրուգակի և Սերգել Կասիկիչ Գաբալի սպանությունը 1989 թ. սեպտեմբերի 18-ին Ադրբեջանական ԽՍՀ Աղդամի շրջանում:

Դա վնասել և շարունակում է վնաս հասցնել միջուգավան՝ ուսարթ: գում խորհրդային իշխանություն ունեցած հեղինակությունը: Է չենք ասում ուն մասին, որ դու զգալիորեն բարդացնում է ոչ միայն Արցախի և Հայկա կան ԽՍՀ-ի, այլև՝ ամբողջ երկրի էկոնոմիկայի ձգնաժամային իրավիճակը: Իսկ այդ բոլորը միասին հանգեցնում են ժողովուրդների, առ ուննապես հալ ժողովրդի, նիհիլիստական տրանադրություններին ժողովուրդ, որը իրավունք ունի պահանջելու արդարացիորեն լուծել տվյալ հարցը:

Այսպես կոչված «խորցի փոխգիջողական լուծումների» ամեն մի ստր բերակ ոչ այլ ինչ է, քան՝ հալ ժողովրդի շահերի, այսինքն, սրբարության սկզբունքի ոտնահարում: Փոխգիջողություն միակ թուլատրելի ժամանակա վոր տարբերակը մարզի անհապաղ դուրսբերումն է Ադրբեջանական ԽՍՀ

ենթակայությունից և նրա հանձնումը ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանության  
սը, մինչև որ Լեռնային Ղարաբաղում հանրաքվե անցկացվի մարզի բնակ  
չության մեծամասնության կամքը որոշելու նպատակով:

Հարցի լուծման հետագու պիտեստական ձգձգումը միանգամայն ան-  
թույլատրելի է, քանզի մենք հիմա իրապես գտնվում ենք խայտառակ ազ-  
գամիջում պատերազմի եզրագծին, որի հետևանքները շատ ավելի սարսա  
փնի նկինեն, քան մեզ դա թվում է:

Մենք ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին խնդրում ենք անհապաղ լուծել  
ԼՂԻՄ-ի հարցը՝ ԼՂԻՄ-ի համաժողովրդական հանրաքվեի արդյունքների  
հիմուն վրա, այսինքն՝ ելնելով արդարության սկզբունքից, ավելի ճիշտ՝  
ԽՈՐՀՐԳԱՅԻՆ ԻՐԱՎԱՀԱՎԱՍԱՐ ՖԵՆՈՒՐԱՑՈՒՄԻ շրջանակներում ազգի  
ինքնուրույնության անվերապահ իրավունքի ճանաչումից:

Բաժնի վարիչ, երկրաբանա-հանքաբանական գիտությունների դոկ-  
տոր Մ. Գ. ԽԱՐԼԱՍՈՎ, սեկտորի վարիչներ Ռ. Ի. ՍՈՎՈՒՆՈՎ, երկրաբանա-  
հանքաբանական գիտությունների դոկտոր ՅՈՒ. Մ. ՇՈՒԿԱՆՈՎ, գլխավոր  
գիտաշխատողներ, երկրա-հանքաբանական գիտությունների դոկտորներ  
Ի. Ի. ԱԲՐԱՍՈՎԻԷ և Տ. Ն. ՎՈՐԵՆ, պրոֆեսոր Գ. Պ. ՏԱՇԵԵՎ և Ա. Ն.  
ՕԼԵՅՆԻԿՈՎ, Լենինգրադի պետականլսարանի ամբիոնի վարիչ, երկրաբա  
նա-հանքաբանական գիտությունների դոկտոր Ա. Վ. ՊՈՊՈՎ, բաժնի վա  
րիչներ Ն. Ն. ՊՐԵՏՏՈՉԵՆՍԿԻ, երկրաբանա-հանքաբանական գիտու  
թյունների դոկտոր Վ. Վ. ՍՈՒՆՈՎՈՎ, սեկտորի վարիչ, երկրաբանա-հան  
քաբանական գիտությունների դոկտոր ՅՈՒ. Վ. ԲՈՂՈՍՆՈՎ, լաբորատոր  
իւաների վարիչներ Է. Ա. ԲԱՂՈՍՍԱՐՈՎ և Դ. Ս. ՎԱՇԻՎ, առաջատար  
գիտաշխատողներ, երկրաբանա-հանքաբանական գիտությունների դոկտոր  
ներ Գ. Վ. ՎՈՏԼՅԱՐ, ՅՈՒ. Վ. ԻԼՅԻՆՍԿԻ, Ս. Ի. ՈՐՍԱՆՈՎՍԿԻ, Ն. Վ.  
ԻՎԱՆՈՎ, Վ. Ե. ՊՈՊՈՎ, Զ. Ի. ԳԼԵՋԵՐ, Է. Մ. ԲՈՒԳՐԵՎԱ, Վ. Ի. ՅԱՐ-  
ԿԻՆ, Ն. Գ. ՎԼԱՍՈՎ, ավագ գիտաշխատողներ, երկրաբանա-հանքաբանա  
կան գիտությունների թեկնածուներ Գ. Ս. ՊՐՈՊԵՆՉՈՎԱ, Վ. Վ. ԶԱՍՈ-  
ՐՈՒԵՎ, Ա. Ա. ՍԵՄԵՐԻԿՈՎ, Ե. Վ. ՏՐՈՒՍԵՎԱ, Ա. Զ. ՎՈՆԻԿՈՎ, Վ. Գ.  
ԳԱՆՆԵԼԻՆ, Ի. Վ. ՎԱՍԻԼԵՎ, Դ. Ս. ՍԻԼԵՏԵՅՆ, Դ. Պ. ԱՎՐՈՎ, Գ. Գ.  
ՎՈՉԻՆ, Վ. Դ. ՏԱՐՆՈԳՐԱՍԿԻ, Ս. Ն. ՏԻՈՍԻՐՈՎ, Օ. Վ. ՎՈՎԱԼԵՎՍԿԻ,  
Ա. Վ. ԶՈՒԵՎ, Լ. Գ. ՈՒՉԻՏԵԼՅՈՎԱ, Ա. Ա. ԱՔԱԲԵՎՅԱՆ, գիտաշխատող  
ներ Դ. Պ. ՊՐՈՆԻՆԱ, Ի. Վ. ՎՈՉԻՐՅՈՎԱ, Մ. ՅՈՒ. ԲԵԼՈՎԱ, Վ. Ֆ.  
ՑՎԵՏՎՈՎ, Վ. ՅԱ. ՎՈՒԿՍ, առաջին կարգի ինժեներ Դ. Վ. ԱՆՈՐՈՒՆՍԻ  
ՎԻ, առաջատար ինժեներ Ա. Օ. ՇՄԻՂՏ, երկրաբան Ռ. Ն. ՅԱՐՈՇԵՆՎՈՎ,  
առաջին կարգի լաբորանտ Օ. Ա. ՄԻՎԼՈՒՆՈՎ-ՄԱՎԼԱՅ, համաժողովրդա  
կան երկրաբանական գրադարանի ավագ խմբագիր Ն. ՅԱ. ՏԻՈՍԻՐՈՎԱ,  
ավագ ինժեներ Պ. Տ. ԶԻՄԵԳՈՐՍՎԱՅԱ, մեքենայական բյուրոյի վարիչ  
Դ. Ս. ԽԱՐԿԵՎԻԷ, մեքենագրուիչ Ե. Պ. ՍՈՒՎՈՐՈՎԱ, արտադրական  
բաժնի աշխատակիցներ Վ. Ա. ՎՈՒՋՈՒԲ, Լ. Ս. ԵՐԵՎԱՆԵՎԱ:

«Սարկրային Ղարաբաղ» թերթ, N 247, 20 նոյեմբերի, 1989թ.

Ծանոթանալով այս ժողովածուի բովանդակությանը, պետք է որ ըն-  
թերցողի համար հավանալի լինի, որ իր հիմնական մասի հետ միանալու  
ժողովրդի մյուս մասի բնական ձգտումը ազգամոլության աստիճանի հասց  
նելը անհերթելիություն է, ինչը ներկայումս ուժգնորեն ուռճացվում է Ադրբե  
ջանի բոլոր ատյաններում: Կրկին, արդեն որբորդ անգամ, ի հայտ է գա  
լիս ՌԿ(Բ)Վ 12-րդ համագումարի կողմից մերկացված Կարլ Ռադեյի վար  
կածը Ադրբեջանում «հակակազմ ազգամոլության» առկայության մա  
սին: Բացահայտելով ադրբեջանցի ուկրոնիստների հակալենինյան դրույթի  
եղությունը, կուսակցության 12-րդ համագումարը միևնույն ժամանակ ընդգը  
ծել է, որ այդ հանրապետությունում գոյություն ունի հայ ազգային փոքրա  
մասնության շահերի ոտնահարման անսրող շովինիստական միտում: Ցա  
վոք, այդ վատակար միտումը ժամանակի ընթացքում հիմնավորապես ար  
մատակալել է Ադրբեջանում: «Տիրակալական» հարձակողական շովինիզ  
մը եղել է մտում է որպես Ադրբեջանի ղեկավարների գլխավոր գենըը, ո-  
րոնք էստաֆետը փոխանցում են մեկը մյուսին:

Ամեն ինչ է որվում յուրացանցյուր մարդու համոզելու այն բանում, թե  
Լեռնային Ղարաբաղը միշտ եղել է պատմական ու ժամանակակից Ադրբե  
ջանի անբաժանելի և բաղկացուցիչ մասը: Բայց քանի որ այդ ամենը չի  
կարելի ապացուցել գիտականորեն, ապա հիշատակված տեսակետի ջատա  
գովները դիմում են փաստերի կեղծմանը, բռնադատում են պատմական  
ժշմարտությունը, ամենակոպիտ ու անտակտ սուբյեկտիվիզմ են ցուցաբե  
րում:

Դա ոչ միայն կազմակերպված արշավանք է գիտական պատմագրու  
թյան մեթոդաբանական սկզբունքների դեմ, այլև պատմությունը դեպի անց  
յալը միտված զավթողական ջաղաքականության վերածելու փորձ: Նման  
պատմագրական վարկածի քաղաքական շարժառիթները կատարելապես  
պարզ են. ցանկացում միջոցներով ադրբեջանականացնել ժամանակակից  
Ադրբեջանի պատմական անցյալը, յուրացնել Արցախի, Ուտիքի, Գարդմա  
նի վաղեմի հայկական հողերը՝ իրենց կոթական, հոգևոր, մշակութային  
արժեքներով:

Դեպի մարզի պատմական անցյալը կատարված ոչ մեծ էջակուրսը  
ցույց տվեց, որ մարզն այսօր կանգնած է իր՝ որպես հայկական ինքնու  
վար կազմավորման դեմը կորցնելու եզրին:

Վերջին ամիսներին զանգվածային լրատվության հանդուպետական,  
և հենց միութենական էլ, միջոցները շատ են գրում խորհրդային իշխանու  
թյան տարիներին ԼՂԻՄ-ում տնտեսության «թաղկման» մասին: Ոմանք մեզ  
կկշտամբեն 400 մլն. ուրբլուց հրաժարվելու համար, որ հատկացվել է ԽՄԿԿ  
Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի 1988թ. մարտի 24-ի որոշ  
մամբ: Բայց ոչ ոք չի ցանկանում հասկանալ, որ Լեռնային Ղարաբաղի  
օրինակը (ինչպես և ամբողջ համաշխարհային պրակտիկան) հաստատում

Ե լեհիկյան մուքի ճշտությունն այն մասին, որ ազգային կարգի լուծման գործում «էկոնոմիզմը» պիտանի չէ, որ տնտեսական ու մշակութային ծաղկումը անհնար է առանց ազգայինի ծաղկման, ազգային ազատության:

Ղարաբաղյան շարժման հերթական փուլը, որը սկսվել է և փաստորեն չի դադարել ինքնավար մարզի կազմավորման պահից ի վեր, ժամանակի տեսակետից համընկել է խորհրդային հասարակության հեղափոխական նորացման պրոցեսին, ինչի կապակցությամբ նրա որոշ «կողմնակիցներ» փորձում են տեղի ունեցած իրադարձությունները որակել որպես վերակառուցման բացասական արտահայտություն: Ոչ, վերակառուցումը չէ մեղավոր այն բանում, որ մեր ժողովրդի կամքի դեմոկրատական արտահայտությունը դիմավորվեց սպանություններով ու ջարդերով: Մի՞թե որևէ մեկը կարող էր ենթադրել, թե Ստեփանակերտ քաղաքում տեղի ունեցած խաղաղ ցույցերն ու միտինգները կարող էին հայազգի անձանց զանգվածային բնաջնջման հանգեցել Սումգայիթում և Ադրբեջանի մյուս շրջաններում: Դժվար է հավատալ, թե հաշված օրերի ընթացքում Սումգայիթում միանգամից բարբարոսական ատելության բոցավառվեցին մեկ ուրիշ ազգության ներկայացուցիչների նկատմամբ: Ինչպես որ իրավացիորեն նշել է «Իզվեստիա» թերթը, «ստիպված ենք խոստովանել դառնագինը, վայրենին, անըմբռնելին. մարդկանց սպանել են, ֆիզիկապես ու բարոյապես խեղդել են միայն այն պատճառով, որ նրանք այլազգի են»: («Իզվեստիա», 14 մայիսի 1988թ.): Արմատներն այստեղ շատ խորն են: Եվ դրանք պետք է բացահայտվեն:

Պատմությունը մեկ ժողովրդի երկու մասերի վերամիավորման, հանրապետությունների միջև սահմանների փոփոխման շատ օրինակներ գիտե: Բայց անհուսկանաչի է, թե ինչու մի դեպքում այդպիսի նախադեպերը հաճախում են պատճառական արդարության վերականգնում, իսկ հայ ժողովրդին վերաբերվելու դեպքում համառման լուծումը դառնում է անհնար և չիմունավորված, գնահատվում է որպես ոտնձգություն ինտերնացիոնալիզմի դեմ:

Լեռնային Ղարաբաղը Հայկական ԽՍՀ հետ վերամիավորման հարցի որակյալ լուծման դեմ գոնե ինչ-որ չափով լուրջ փաստարկ չգտնելով, Ադրբեջանի ղեկավարությունն մեծ համառությամբ (այն ուր է թե կիրառվեր բարեկատուած նպատակի) վերալուրջում է ԽՍՀՍ սահմանադրության 78-րդ հոդվածը, որի համաձայն միութենական հանրապետության տարածքը չի կարող փոփոխվել առանց նրա համաձայնության: Ըստ որում գիտակցաբար շրջանցվում է ԽՍՀՍ սահմանադրությամբ տրված ազգերի ինքնորոշման իրավունքը, որը հանդիսանում է լենինյան ազգային քաղաքականության հիմնական սկզբունքը, սոցիալիզմի էությունը: Ազգային հարցի վերաբերյալ ԽՍՀՍ Կենտկոմի պլենումը մեկ անգամ ևս հաստատեց կուսակցության հավատարմությունը սոց սկզբունքին:

Մենք հավատում ենք ադրբեջանական ժողովրդի իմաստությանը, հավատում ենք, որ նա իր մեջ ուժ կգտնի գիտակցելու, որ ինքը մուրթված է եղել «տիրակալական» հարմակողական շովինիզմի ջատագույնների կող-

մից, հակաժողովրդական ժողովրդական ձակափոխ ղեկավարների կողմից, որոնց խորթ են եղբայրության ու արդարության զգացմունքները, որ մեր սոցիալիստական պետության մեջ մեկ ժողովուրդը չի կարող և չպետք է վճռի մեկ ուրիշ ժողովրդի բախտը: Միայն իրավահավասարունը և ազգային զգացմունքների փոխադարձ հարգումը կարող են դառնալ մեր ժողովուրդների միջև բարի հարաբերությունների հիմքը:

Մենք իրավունք չունենք թույլ տալու, որպեսզի ճգնաժամը խորանա: Անցել են «Կա ժողովուրդը՝ կա պրոբլեմ, ժողովուրդը չկա՝ պրոբլեմն էլ չկա» կարգախոսի ժամանակները: Կյանքը շարունակվում է: Եվ նույնիսկ ամենատարբեր կարգերը պետք է իրենց լուծումը գտնեն մեր հասարակության դեմոկրատացման ու մարդասիրականացման ընդհանուր կուրսի հունի մեջ:

Վերջ ժողովրդած նյութերը համոզում են, որ Լեռնային Ղարաբաղի իրադարձությունները պատահական չեն և առավել ևս դրսից չեն սաղորդված: Երկրում տեղի ունեցող հեղափոխական վերակառուցման ու դեմոկրատացման ընթացքը Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչությունն ընկալել է որպես մի ժամանակաշրջան, երբ, վերջապես, կարող է ուղղվել նախկին նում՝ հինավուրց Արցախի սահմանադրական կարգավիճակը որոշելիս թույլ տրված սխալը, և երբ կարող են վերացվել ազգային քաղաքականության լենինյան սկզբունքների խախտումները, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային զարգացման ոլորտներում ԼՂԻՄ-ի հայ բնակչության իրավունքներին ստանահարմարը:

Տեղի ունեցող իրադարձությունների իսկական արմատներն ու պատճառները գտնվում են հենց Լեռնային Ղարաբաղում ԽՍՀՍ ազգային քաղաքականության լենինյան սկզբունքների կոպիտ խախտման մեջ, այս մարզի հայ բնակչության իրավունքների ոտնահարման այն հեղձուցիչ մթնոլորտում, որն այստեղ ստեղծվել է Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմում մարզի գտնվելու ամբողջ ժամանակամիջոցում, ինչին նպաստել են անձի պաշտամունքի և լճացման ժամանակաշրջանների բարեբերը: Այն մասին, որ նման մթնոլորտը կատարելապես անտանելի ու անհանդուրժելի է դարձել ԼՂԻՄ-ի հայ բնակչության համար, վկայում են այն միահամառությունը, համառությունն ու համախմբվածությունը, որոնցով Լեռնային Ղարաբաղի հայերը բազմիցս հսրուցել են մարզի սահմանադրական կարգավիճակի վերանայման հարցը: Նույն այդ մասին է վկայում 1988 թվականի փետրվարին սկսված Ղարաբաղի հայերի ելույթների տևականությունը մի այն պիսի պահանջով, որն իր ձևակերպումն է ստացել ոչ միայն ժողովրդական դեպուտատների մարզային խորհրդի նստաշրջանի որոշման մեջ, այլև կուսակցության Լեռնային Ղարաբաղի մարզային կոմիտեի 1988թ. մարտի 17-ին տեղի ունեցած պլենումի որոշման մեջ, որտեղ ասվում է. «Արտահայտելով ինքնավար մարզի հայ բնակչության իրավունքները, Լեռնային Ղարաբաղի կոմունիստների ձևաչափ մեծամասնության կամքը, խնդրել ԽՍՀՍ Կենտկոմի քաղբյուրոյին՝ վերանայել և դրականորեն լուծել Հայկական ԽՍՀ հետ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի վերամիավորման հար-

ցը, որանով իսկ ուղղելով 20-ական թվականների սկզբին Լեռնային Ղարաբաղի տարածքային պատկանելությունը որոշելիս թույլ տրված պատմական սխալը»:

Գնահատելով Լեռնային Ղարաբաղում և նրա շուրջ կատարվող իրադարձությունները, պետք է ելնել այն սկզբունքային դրույթից, որը Մ. Ս. Գորբաչովին արտահայտել է Հարավսլավիա կատարած այցի ժամանակ ժողովուրդների հետ ունեցած գրույցում: «Նրանցից ոչ մեկը, — ասել է ընկեր Գորբաչովը, — հարց չի դրել ոչ խորհրդային իշխանության, ոչ խորհրդային պետությունից դուրս գալու, ոչ սոցիալիզմի մասին: Ոչ»:

Ստիպված ենք նշել, որ Լեռնային Ղարաբաղի իրադարձությունների այդչափ հստակ գնահատականից հետո անգամ երկրի գանգվածային կրա տըվության օրգանները շարունակում են ոչ օբյեկտիվ գիծ վարել այդ հարցում:

Այսպիսով, Լեռնային Ղարաբաղի իրադարձությունները հակասոցիալիստական, հակախորհրդային բնույթ չեն կրում, չեն խոչընդոտում մեր հասարակության մեջ տեղի ունեցող հեղափոխական վերակառուցմանն ու դեմոկրատացմանն ընթացքին: Ընդհակառակը, հենց վերակառուցման և դեմոկրատացման կողմից ստեղծված հրապարակայնության, քաղաքական ազատության մթնոլորտն է հնարավոր դարձրել ԼՂԻՄ-ի հազ բնակչության կամքի բացահայտ արտահայտումը: Ռա կատարելապես ակնհայտ է:

Լեռնային Ղարաբաղում և նրա շուրջ տեղի ունեցած իրադարձությունների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի սահմանադրական կարգավիճակի մասին հարցը պատկանում է ազգային հարաբերությունների ոլորտի այն առաջնահերթ հարցերի թվին, որոնք պետք է իրենց լուծումն ստանան հեղափոխական վերակառուցման և դեմոկրատացման ոգով. ԽՄԿԿ լենինյան ազգային քաղաքականության հիմնարար սկզբունքների և համապատասխան: Եվ ինչքան շուտ լուծվի այդ հարցը, այնքան ավելի շուտ կվերականգնվեն բարեկամական հարաբերությունները ադրբեջանական և հայ ժողովուրդների միջև:

Հարկ է, վերջապես, հասկանալ, որ ուժով ու սպառնալիքներով, ջրջափակումով ու պրոֆոկացիոն օրենքներով անհնար է վախեցնել Լեռնային Ղարաբաղի բնակչությանը և նրան ստիպել հրաժարվելու իր ժողովրդի հետ վերամիավորման համար արդարացի պայքարից: Նա, ով հույսը դրած է Ղարաբաղյան պրոբլեմի լուծման այդպիսի տարբերակի վրա, խորապես սխալվում է:

Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչությունը կատարել է իր պատմական ընտրությունը և այն խաղաղ, դեմոկրատական ձևնապարհով պիտի իրագործվի:

Նախաբան	3
Պատմաքաղաքական տեղեկագիր Ղարաբաղի պրոբլեմի մասին	Լեռնային 4
Հավելված № 1	21
Հավելված № 2	29
Հավելված № 3	31
Հավելված № 4	31
Հավելված № 5	36
Հավելված № 6	37
Հավելված № 7	38
Հավելված № 8	39
Հավելված № 9	43
Հավելված № 10	43
Հավելված № 11	44
Հավելված № 12	45
Հավելված № 13	46
Հավելված № 14	46
Հավելված № 15	48
Հավելված № 16	48
Հավելված № 17	51
Հավելված № 18	53
Հավելված № 19	55
Հավելված № 20	60
Հավելված № 21	65
Հավելված № 22	66
Հավելված № 23	67
Հավելված № 24	67
Հավելված № 25	73
Հավելված № 26	76
Հավելված № 27	77
Հավելված № 28	79
Հավելված № 29	80
Հավելված № 30	87
Հավելված № 31	90
Հավելված № 32	93
Հավելված № 33	95
Հավելված № 34	97

Հավելված № 35	100
Հավելված № 36	102
Հավելված № 37	104
Հավելված № 38	105
Հավելված № 39	106
Հավելված № 40	107
Հավելված № 41	108
Հավելված № 42	111
Հավելված № 43	114
Հավելված № 44	118
Հավելված № 45	119
Հավելված № 46	121
Հավելված № 47	124
Հավելված № 48	125
Հավելված № 49	126
Հավելված № 50	127
Հավելված № 51	135
Հավելված № 52	139
Հավելված № 53	142
Հավելված № 54	146
Հավելված № 55	147
Հավելված № 56	149
Հավելված № 57	150
Հավելված № 58	151
Հավելված № 59	154
Հավելված № 60	163
<b>Վերջաբան</b>	<b>165</b>



# ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Վլադիմիր Հայրապետի Թովմասյան  
Վալերի Աբգարի Աթաջանյան  
Յուրի Բախշիի Ներսիսյան

## ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ՀԱՐՑ

Ավանդներն ու եռությունը ըստ փաստաթղթերի և փաստերի

## ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЕ ИЗДАНИЕ

Владимир Айрапетович Товмасын  
Валерий Абгарович Атаджанян  
Юрий Бахшиевич Нерсисян

## КАРАБАХСКИЙ ВОПРОС

Источники и сущность в документах и фактах

Խոս. փաստաթղթեր. Խոս. եռությունը փաստաթղթերի և փաստերի:

Издательство «Маштоц» на армянском языке

Նկարիչ՝ Ա. Ս. Ղուկասյան  
Գեղ. և տեխն. խմբ.՝ Վ. Ա. Զաքարյան  
Արբազրիչներ՝ Ն. Ե. Ավանեսյան, Ռ. Հ. Ղազարյան

Հանձնված է շարվածի՝ 23. 10. 1990թ. Ստորագրված է տպագրության՝ 3. 01. 1991թ. փորձատ 60X84 1/16: Թուղթ՝ բերքի: Տառատեսակ՝ «Արմենի»։ Տպագրություն՝ օֆսեր: 10,23 պալմ, տպ. մամ., 9,91 հրատ. մամ.: Տպահանակ՝ 26000 (1-5000): Պատվեր՝ № 259: Գինը՝ 4ս. 80 կոպ.:

«Մաշտոց» հրատարակչություն, 374430, Ստեփանակերտ,  
Ն. Ստեփանյան, 22:

• Издательство «Маштоц», 374430, Степанакерт,  
ул. Н. Степаняна, 22

ԼՂ խմբագրատնտեսական միավորման Վ. Ի. Լենինի անվան  
պոլիգրաֆիկական գործարարություն:  
374430, Ստեփանակերտ, Չկալովի փող. 21:

Полиграфпредприятие им. В. И. Ленина  
НК редакционно-производственного объединения  
374430, Степанакерт, ул. Чкалова, 21

